

VU Research Portal

Een Romeins heiligdom en een vroegmiddeleeuws grafveld bij Buchten (L). Verslag van een archeologisch noodonderzoek (1976)

Derks, A.M.J.; De Fraiture, B.

2015

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Derks, A. M. J., & De Fraiture, B. (Eds.) (2015). *Een Romeins heiligdom en een vroegmiddeleeuws grafveld bij Buchten (L). Verslag van een archeologisch noodonderzoek (1976)*. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg; No. 226). Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rapportage
Archeologische
Monumentenzorg

226

Een Romeins heiligdom

*en een vroegmiddeleeuws grafveld
bij Buchten (L)*

T. Derks en B. de Fraiture

Een Romeins heiligdom

en een vroegmiddeleeuws grafveld bij Buchten (L).
Verslag van een archeologisch noodonderzoek (1976)

T. Derks en B. de Fraiture (red.)

Colofon

Rapportage Archeologische Monumentenzorg 226

Een Romeins heiligdom en een vroegmiddeleeuws grafveld uit Buchten (L.)
Verslag van een archeologisch noodonderzoek (1976)

Redactie: T. Derks (Vrije Universiteit Amsterdam) en B. de Fraiture (BdF Producties)

Auteurs:

J. Aarts (Vrije Universiteit Amsterdam)
T. Derks (Vrije Universiteit Amsterdam)
L. van Diepen (Grontmij Nederland BV)
K. Esser (ArcheoPlan Eco)
B. de Fraiture (BdF Producties)
P. van der Gaauw
A.E. Gazenbeek (Grontmij Nederland BV)
S. Hoss (Small finds archaeology)
J. Kempkens (Restaura B.V.)
L. Kootker (ArcheoPlan Eco)
L. Laken (Agentschap Onroerend Erfgoed)
T. Lupak (Restaura B.V.)
E. Moormann (Radboud Universiteit Nijmegen)
R. Panhuysen (Universiteit van Amsterdam)
L. Toorians
A. Verbaas (Stichting LAB Leiden)
L. Verhart (Limburgs Museum)

Illustraties: auteurs, tenzij anders vermeld

Opmaak: uNiek-Design, Almere

Foto omslag: Restaura B.V.

Druk: Xerox/OBT

ISBN/EAN: 9789076046662

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, 2015

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

provincie limburg

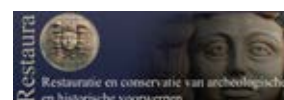

Stichting Nederlands Museum voor
Anthropologie en Praehistorie

Limburgs Museum

WAT JE ZIET, BEN JE ZELF

Het Limburgs Museum te Venlo besloot in 2010 prioriteit te leggen bij de verbetering van de presentaties over de oudste geschiedenis van Limburg. Deze beleidskeuze had een kwantitatieve en kwalitatieve aanleiding. De beschikbare ruimte kon worden verdubbeld, waarbij het aantal tentoongestelde voorwerpen van bijna 1.000 naar ruim 2.000 objecten kon groeien. Recent archeologisch onderzoek in het rijke bodemarchief van de provincie Limburg had bovendien onze kennis over de oudste geschiedenis van de provincie vergroot, een kwaliteit die met de vernieuwing van de presentaties aan brede groepen uit de samenleving zichtbaar kon worden gemaakt.

Enkele bijzondere vondsten en opgravingen uit de vorige eeuw vroegen daarbij om extra aandacht omdat zij in potentie veel kennis in zich droegen die nog onvoldoende door onderzoek was beschreven en geborgen. Het idee ontstond om een aantal van deze *highlights* te selecteren voor nader onderzoek, zodat het museum in staat zou zijn meer over deze hoogtepunten te vertellen. Een museum is niet louter een toonzaal, maar bovenal een narratieve instelling. De stoelen voor dialoog in de lesruimten zijn bijna net zo belangrijk als de vitrines in de tentoonstellingszalen.

Het *haantje van Buchten* werd direct onder deze bijzondere vondsten geschaard. Dit voor Nederlandse begrippen unieke Romeinse beeldje wordt door menigeen tot een icoon gerekend. Specialisten betitelen het als “een van de meest curieuze en meest intrigerende objecten uit Romeins Limburg”, medewerkers van het Limburgs Museum noemen het beeldje “een schatje”, en inwoners van Born-Buchten identificeren zich ermee als zij terugdenken aan 1976 toen hun dorp beroemd werd door de vondst van “ons haantje”. Zelf heb ik ook mijn herinneringen aan het object, want het waren de colleges van prof. Jules Bogaers in Nijmegen die mij voor het eerst in direct contact brachten met raadsels omtrent dit voorwerp dat ook een epigrafische bron is.

Dankzij de grote aandacht voor de context van de vondst heeft het onderzoek veel nieuwe inzichten opgeleverd. Tijdens ‘specialistendagen’ brachten materiaalspecialisten, die elk een eigen deel van de vondsten uit het veldonderzoek hadden bekeken, verslag aan elkaar uit en bespraken vervolgens kritisch de bevindingen. Aldus ontstonden nieuwe thesen die intern en

extern getoetst konden worden. Zo is het fundament gelegd voor deze publicatie.

Ook de samenstelling van de werkgroep was buitengewoon. Naast het Limburgs Museum, de universitaire wereld en archeologische bedrijven waren ook amateurhistorici en amateurarcheologen bij het onderzoek betrokken. Zonder laatstgenoemde liefhebbers van de regionale geschiedenis was de archeologische noodopgraving in 1976 überhaupt niet mogelijk geweest. Bijna veertig jaren later speelden zij echter opnieuw een grote rol in het (terug)vinden van informatie over het veldwerk. Door de gebrekkelijke documentatie van het onderzoek bleken al die jaren in kruipruimten en op zolderkamers bewaarde foto’s en dia’s van grote betekenis voor de precieze reconstructie van de gang van zaken in het veld (zie hierover uitvoerig T. Derks in hoofdstuk 3). Die bijzondere omstandigheid verklaart ook waarom deze band rijker is geïllustreerd dan gebruikelijk. Dat de kwaliteit van de illustraties niet altijd beantwoordt aan de huidige maatstaven vindt verder bovendien zijn verklaring in het feit dat het hier niet om professionele opnamen, maar om beeldmateriaal van betrokken amateurs gaat. De beschikbaarstelling van dit materiaal aan de projectgroep heeft echter een rijker en gedetailleerder beeld van de graafwerkzaamheden en van de daarmee blootgelegde sporen opgeleverd dan op basis van de voorhanden zijnde documentatie verwacht mocht worden. Daarom mogen we ons met deze voorbeeldige samenwerking tussen professionals en amateurs gelukkig prijzen.

Ik ben de leden van de werkgroep dankbaar voor hun inzet en betrokkenheid. De kwaliteit van hun werk is af te lezen aan deze publicatie in de reeks *Rapportage Archeologische Monumentenzorg*. Het moge duidelijk zijn dat ik erg verheugd ben dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed besloten heeft ons onderzoek hierin op te nemen.

Jos Schatorjé

Algemeen directeur/bestuurder Limburgs Museum

Inhoud

Samenvatting	6	5	De sporen	37
			T. Derks	
Summary	7	5.1	Inleiding	37
		5.2	Steenbouwsporen van een uit de Romeinse tijd daterend heiligdom	37
1	Inleiding	5.2.1	Beschrijving	37
	T. Derks & B. de Fraiture	5.2.2	Interpretatie	44
1.1	Aanleiding tot het onderzoek	5.3	Overige sporen uit ijzertijd en Romeinse tijd	45
1.2	Doel van het onderzoek	5.4	Inhumaties van een vroeg-middeleeuws grafveld	46
1.3	Opbouw van deze studie	5.4.1	Ruimtelijke uitleg van het grafveld	47
1.4	Betrokken instanties en personen	5.4.2	Vorm en diepte van de grafkuilen	52
1.5	Dankwoord	5.4.3	Typen begravingen	53
2	Lokatie van de opgraving	5.4.4	Bijgaven en kledingaccessoires	55
	T. Derks	5.4.5	Datering	55
3	Voorgeschiedenis, werkwijze en documentatie van de opgraving	5.4.6	Demografie	56
	T. Derks	5.4.7	Grafveld en begraafgemeenschap	57
3.1	Voorgeschiedenis	5.5	Catalogus van graven – R. Panhuysen & T. Derks	59
3.2	Organisatie van de opgraving	6	De vondsten	83
3.3	Werkwijze tijdens het veldwerk	6.1	Vuurstenen werktuigen – L. Verhart	83
3.4	Beschikbaarheid en kwaliteit van de veldwerkdokumentatie	6.1.1	Beschrijving van de artefacten	83
3.5	Andere informatiebronnen	6.1.2	Archeologische context	83
4	Landschap en bewoning in de Romeinse tijd (en Vroege Middeleeuwen)	6.1.3	Prehistorische bijlen in de Romeinse tijd	84
	T. Derks	6.2	Aardewerk – L. van Diepen	86
4.1	De landschappelijke context – P. van der Gaauw	6.2.1	Aardewerkcategorieën	86
4.2	De Romeinse bewoning in de omgeving van de vindplaats – B. de Fraiture	6.2.2	Verzamelwijze en verspreiding	102
4.2.1	Kader	6.2.3	Herkomst aardewerk	102
4.2.2	Romeinse vindplaatsen in Buchten e.o.	6.2.4	Datering, karakter en functie vindplaats	102
4.2.3	Enkele conclusies			

6.3	Munten – J. Aarts	106	7	Bronzen beeldje van een haan met voetstuk <i>S. Hoss, J. Kempkens & T. Lupak</i>	159
6.3.1	Aantal en herkomst van de munten	106	7.1	Algemene beschrijving	159
6.3.2	Conservering en aard van de muntvondsten	106	7.2	Resultaten van het onderzoek in het restauratie-atelier van Restaura	159
6.3.3	Context	107	7.2.1	Het beeldje	159
6.3.4	Chronologie	108	7.2.2	Het email	162
6.3.5	Betekenis van de muntvondsten	109	7.2.3	Het voetstuk	164
6.4	Overige metaalvondsten – S. Hoss	112	7.2.4	Conclusies over het maakproces	164
6.4.1	Inleiding	112	7.3	Parallellen en discussie	165
6.4.2	Analyse van de vondsten	112	8	Synthese <i>T. Derks</i>	173
6.4.3	Samenvatting en conclusies	113	8.1	Inleiding	173
6.4.4	Ringen	114	8.2	Een villa of een heiligdom uit de Romeinse tijd?	173
6.4.5	Transport	115	8.3	Het Buchtense heiligdom in de hiërarchie van heiligdommen	176
6.4.6	Gebouw	116	8.4	De godin, haar wijgeschenken en de gebruikers van het heiligdom	177
6.4.7	Eten en drinken	117	8.5	Categorieën van offergaven en het bronzen haantje van Buchten	178
6.4.8	Nijverheid	118	8.6	Het einde van het heiligdom en de stichting van het vroeg-middeleeuws grafveld	179
6.4.9	Religie	118	8.7	Besluit	180
6.4.10	Algemeen / Onbekend	119	Literatuur		182
6.4.11	Samenvatting en conclusie	119	Lijst van gebruikte afkortingen		182
6.5	Glas – S. Hoss	124	Bijlagen		196
6.6	Natuursteen en grofkeramiek – A.E. Gazebeek	125			
6.6.1	Natuursteen	125			
6.6.2	Grofkeramiek	132			
6.6.3	Discussie en conclusie	135			
6.7	Pleisterwerk – E. Moormann & L. Laken	138			
6.7.1	Groep 1: geel-zwart-rood	138			
6.7.2	Groep 2: wit met inkepingen	138			
6.7.3	Overige fragmenten	141			
6.7.4	Conclusie	141			
6.8	Dierlijk en menselijk skeletmateriaal – K. Esser, L. Kootker & A. Verbaas	142			
6.8.1	Dierlijke botresten	142			
6.8.2	Wijngaardslakken	146			
6.8.3	Menselijke resten	146			
6.8.4	Menselijk bot met bewerkingssporen – Annemieke Verbaas	147			
6.9	Inscriptions en graffiti – T. Derks	148			
6.10	Naamkundige analyse van het theoniem Arcanua – L. Toorians	156			

Samenvatting

In 1976 voerden amateur-archeologen onder auspiciën van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek op een terrein ten westen van het Zuid-Limburgse kerkdorp Buchten een noodopgraving uit. Op de betreffende akker waren enige jaren daarvoor aardewerkscherven en bouw materiaal uit de Romeinse tijd gesignaleerd waardoor het vermoeden gerezen was dat hier resten van een Romeinse villa verborgen lagen. Aangezien het perceel bij de uitbreiding van een industrieterrein overbouwd zou worden en bescherming niet mogelijk bleek, werd een opgraving noodzakelijk. Tijdens het veldwerk kwamen de restanten van een heiligdom uit de Romeinse tijd en een vroegmiddeleeuwse begraafplaats aan het licht. Dankzij speciale middelen van de Provincie Limburg konden de destijds verzamelde gegevens nu door een team van specialisten worden onderzocht. Dit boek bevat hiervan de neerslag.

Hoewel de resultaten van het onderzoek om meer dan één reden bijzonder zijn, bleek de documentatie van het in het veld gevondene helaas nogal gebrekkig. In hoofdstuk 3 wordt daarom allereerst aan de hand van beschikbare archiefstukken en foto's en dia's van betrokken amateurarcheologen en andere geïnteresseerden het verloop en de werkwijze van het onderzoek in het veld gereconstrueerd. In hoofdstuk 4 gaat de aandacht vervolgens uit naar het landschap in de omgeving van de opgravingslocatie en naar andere sporen van bewoning uit de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen. De drie volgende hoofdstukken vormen de kern van deze publicatie waarin de sporen (hoofdstuk 5) en vondsten (hoofdstuk 6 en 7) worden gepresenteerd, waarbij het laatste van deze hoofdstukken geheel gewijd is aan een discussie van een bronzen beeldje van een geëmailleerde haan en zijn parallellen.

Van het heiligdom zijn alleen uitbraaksleuven bewaard gebleven; nergens is muurwerk in situ aangetroffen. Gedocumenteerd is een rechthoekige aanleg van 35,70 x 25,90 m die als omringing van een tempelhof heeft gefungeerd. De binnen deze omheining nog aanwezige funderingsresten zijn door de latere aanleg van de begraafplaats uit de vroege middeleeuwen ernstig verstoord. Het cultusgebouw dat hier kan worden vermoed, had slechts ondiepe en smalle fundamenten. Waarschijnlijk was slechts de sokkel van steen en bestonden de opgaande

muren uit vakwerkbouw of *Stampflehm*. Twee votiefinscripties maken duidelijk dat het heiligdom was gewijd aan de verder onbekende inheemse godin Arcanua. Uit de analyse van het aardewerk en de munten valt op te maken dat het heiligdom geen pre-Romeinse wortels had, maar in de loop van de Romeinse tijd nieuw is gesticht. Onder het aardewerk valt een grote groep gladwandige scherven met knopvormig einde op. Als het hier om bodemfragmenten van mini-amforen gaat, kan dat miniatuuraardewerk voor de symbolische offerande van een kleine hoeveelheid niet nader te bepalen vloeistof zijn gebruikt. De meest bijzondere vondst uit de opgraving is een wijgeschenk van een bronzen, met email ingelegde haan. Een oude hypothese dat het beeldje diende als olielamp of kaarsenstandaard kan dankzij het gedetailleerde laboratoriumonderzoek definitief worden verworpen. De verspreiding van parallelle vondsten doet vermoeden dat dergelijke beeldjes in het Rijnland of in Engeland werden gemaakt. Het beeldje uit Buchten is als enige in een heiligdom gevonden en als enige voorzien van een inscriptie. De tekst daarvan maakt duidelijk dat het door een veteraan van het Zesde Legioen aan de godin is geschenken.

In de zevende, achtste en eventueel negende eeuw werd het terrein van het heiligdom als begraafplaats gebruikt. Bij de opgraving zijn in totaal 44 inhumaties aangetroffen. De meeste daarvan waren vondstloos en zijn daarmee ongedateerd; met behulp van de radiokoolstofmethode zijn drie graven in het genoemde tijdvak gedateerd. Losse vondsten van een vijfde-eeuwse beugelfibula en fragmenten van een Merovingische glazen stortbeker suggereren dat het terrein mogelijk ook eerder al enige tijd als begraafplaats in gebruik is geweest. De aanleg van vroegmiddeleeuwse graven in Romeinse ruïnes lijkt een doelbewuste keuze en is in de regio geen onbekend verschijnsel.

TD

In 1976, amateur-archaeologists working under the supervision of the then Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (State Service for Archaeology) carried out a rescue excavation on a parcel west of the modern village of Buchten, province of Limburg. Some years before, pottery shards and building material from the Roman period had been discovered in the plough soil, leading to the hypothesis that the field held the remains of a Roman villa. Since the parcel was going to be built over as part of the planning process for an industrial zone and the road for protection had become a dead end, excavation had become inevitable. During the fieldwork the remains of a sanctuary from the Roman period and an early medieval cemetery were uncovered. Thanks to special finances provided by the Province of Limburg the data that had been gathered at the time have now been processed by a team of specialists. This book is the report thereof.

Although the results of the excavation are special for more than one reason, the documentation of what had been found in the field appeared to be rather poor and deficient. Therefore the procedure and progress of the fieldwork as it could be reconstructed from available archival documents as well as photographs and slides made by the amateur archaeologists and others is presented in chapter 3. Chapter 4 deals with the landscape as well as with the settlement history in the Roman and early medieval periods in the area around the site. The next three chapters constitute the core of this publication and describe the features (chapter 5) and finds (chapters 6 and 7) with the last of these chapters being entirely devoted to a discussion of the single special find of a bronze enamelled cockerel and its parallels (chapter 7).

Of the sanctuary only robbery trenches were preserved; remains of walls in situ were nowhere found. Documented is a rectangular structure of 35,70 x 25,90 m which must have functioned as the enclosing wall of a temple precinct. Foundations within the precinct were heavily disturbed by the later installment of an early medieval cemetery. The cult building that may be assumed to have stood here certainly had only shallow and rather narrow foundations. Probably it had only a stone footage with rising walls being built in timber framing or rammed earth. Two votive inscriptions make clear that

the sanctuary was devoted to the otherwise unknown indigenous goddess Arcanua. From the pottery and coin analysis it can be concluded that the sanctuary had no pre-Roman roots but was created *ex nihilo* after the Roman conquest. Among the pottery the presence of a large amount of smooth-walled fragments are striking. If they represent bases of miniature amphorae, this pottery may have been used for the symbolic offering of a small quantity of an unknown liquid. The most intriguing find from the excavation is a votive of a bronze, enamelled cockerel. Thanks to detailed investigations in the laboratory the old hypothesis that this statuette served as an oil lamp or a candlestick is now definitively to be refuted. The distribution of parallel finds suggests that these cockerels were produced in the Rhineland or in England. The object from Buchten is the only one that has been found in a sanctuary and is also the only one that bears an inscription. The text thereof makes clear that it was offered by a veteran of the Sixth Legion, who had returned home. In the seventh, eighth and possibly ninth century AD the site was used as a burial ground. The excavations uncovered 44 inhumations, most of them without any accompanying finds. Through radio carbon dating three graves could be dated into the time period mentioned. Stray finds of a fifth-century bow fibula with digitated headplate and of a Merovingian glass beaker suggest that the field possibly had been in use as a small burial plot some time earlier. The location of early medieval graves within the walls of a Roman ruin seems deliberate and is in the region no unknown phenomenon.

TD

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Deze publicatie heeft betrekking op een archeologisch noodonderzoek dat in 1976, onder auspiciën van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), werd uitgevoerd. Het onderzoek vond plaats op het industrieterrein Sluisweg dat destijds even ten westen van het Zuid-Limburgse kerkdorp Buchten werd aangelegd. Van het onderzoek waren tot op heden niet meer dan enkele korte verslagen in de Archeologische kroniek van de provincie Limburg verschenen. Deze beperkten zich tot een uiterst summiere beschrijving van de gevonden sporen en een presentatie van een kleine selectie van de meest opvallende vondsten uit de opgraving.¹ Van een eindverslag van het onderzoek was het, ondanks het wetenschappelijk belang van de site, tot dusver niet gekomen.

Aanleiding voor het huidige onderzoek vormde de nieuwe inrichting van de vaste expositie van het Limburgs Museum in Venlo. Een van de top-

vondsten uit de opgraving, een bronzen beeldje van een met email ingelegd haantje, vormde al jaren een van de exponaten in de vaste opstelling van dit museum. Het is zonder twijfel een van de meest curieuze en meest intrigerende objecten uit Romeins Limburg. Er was daarom alle reden dit object ook in de nieuwe opstelling van het Limburgs Museum een prominente plaats te geven. Om dit bijzondere object goed in zijn archeologische en historische context te kunnen presenteren, was een nadere uitwerking van het onderzoek dringend gewenst. Provinciale Staten van Limburg werden bereid gevonden middelen ter beschikking te stellen waarmee een projectgroep kon worden geformeerd die de uitwerking van het oude onderzoek ter hand nam. De wetenschappelijke leiding daarvan berustte bij de eerste auteur dezes.

1.2 Doel van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek was tweeledig. In de eerste plaats werd beoogd de staf van het museum van inhoudelijke input te voorzien

Afb. 1.1 Foto uit het Limburgs Dagblad van donderdag 21 oktober 1976 met v.l.n.r. burgemeester J. Onland van Born, amateur-archeoloog en leider van het veldwerk T. Linckens en provinciaal archeoloog J.H.F. Bloemers, die op de voorlaatste veldwerkdag volgens het bijschrift van de krant 'de belangrijkste vondst van de opgravingen in Born' aan de pers tonen (foto: Peter Roozen/Archief Media Groep Limburg).

¹ Bloemers 1977; Willems 1984a.

die het verhaal over het onderzoek aan het publiek van het museum zou kunnen voeden. Daarnaast diende de wetenschappelijke analyse van de tijdens het onderzoek in Buchten verzamelde gegevens uit te monden in een basisrapportage waarin de sporen en vondsten uit het onderzoek op adequate wijze zouden worden ontsloten. Volgens het onderzoeksvoorstel zou de basisrapportage behalve een beschrijving van de verschillende materiaalgroepen ook een landschapsanalyse, een reconstructie van de opgravingsgeschiedenis en een synthese over de plaats van de archeologische resten uit Buchten in het religieuze landschap van Romeins Nederland moeten omvatten. Deze publicatie beoogt aan die tweede opdracht te voldoen.

1.3 Opbouw van deze studie

Na deze inleiding volgen een korte beschrijving van de lokatie van de vindplaats (hoofdstuk 2), een uiteenzetting over de voorgeschiedenis, werkwijze en – schaarse – documentatie van de opgraving (hoofdstuk 3) en een beschrijving van het landschap en de bewoning in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen (hoofdstuk 4). De drie hoofdstukken beogen de noodzakelijke achtergrondinformatie te bieden voor de interpretatie van de gegevens uit de opgraving. De kern van deze publicatie bestaat uit de hoofdstukken 5 en 6 waarin de sporen en vondsten uitvoerig worden beschreven en geanalyseerd. Hoofdstuk 7 is geheel gewijd aan het pronkstuk van de opgraving, het bronzen voetstuk en beeldje van de haan. Het onderzoek in het restauratieatelier heeft allerlei nieuwe informatie opgeleverd die samen met recente nieuwe vondsten van vergelijkbare objecten uit het buitenland, met name Engeland, een nieuw licht werpen op dit bijzondere object. Hoofdstuk 8 tenslotte bevat een synthese van het heiligdom en zijn plaats in de antieke samenleving van de Romeinse tijd. Het rapport wordt gecompleteerd door een literatuurlijst en een serie bijlagen waarin, gezien de gebrekkige documentatie van de opgraving, veel aandacht uitgaat naar de schaarse archiefstukken die van het veldwerk bewaard zijn gebleven.

1.4 Betrokken instanties en personen

Het onderzoek voor dit rapport werd met financiële ondersteuning van de Provincie Limburg uitgevoerd in opdracht van het Limburgs Museum, Venlo. Het museum fungeerde als gastheer voor twee specialistenbijeenkomsten tijdens welke de deelnemers aan het onderzoek hun taken onderling verdeelden en hun eerste bevindingen met elkaar deelden. De coördinatie van het onderzoek was in handen van de beide redacteurs van deze bundel, verbonden aan of werkend voor respectievelijk de Vrije Universiteit Amsterdam en BdF Producties.

Het team van specialisten dat bij de uitwerking van de opgravingsgegevens betrokken was en ook als auteurs in deze bundel optreedt, bestond uit medewerkers van de volgende instellingen en bedrijven: het Limburgs Museum (L. Verhart), de Vrije Universiteit Amsterdam (T. Derks, J. Aarts), de Universiteit van Amsterdam (R. Panhuysen), Radboud Universiteit Nijmegen (E. Moormann), de Grontmij BV Roermond (L. van Diepen, A.E. Gazenbeek), Restaura BV Haalen (J. Kempkens, T. Lupak), het Agentschap Onroerend Erfgoed van de Vlaamse Overheid, FWO-project G.0861.12N (L. Laken), ArcheoPlan Eco Delft (K. Esser en L. Kootker), Stichting Leids Archeospecialistisch Bureau (A. Verbaas). Daarnaast waren de volgende personen als zelfstandige ondernemers in de archeologie direct bij het project betrokken: B. de Fraiture (BdF Producties), S. Hoss (Small finds archaeology), P. van der Gaauw en L. Toorians.

1.5 Dankwoord

Deze bundel is het product van teamwork. Buiten de kring van auteurs die door hun naam aan een bijdrage te verbinden voor iedereen een gezicht hebben gekregen, hebben achter de schermen ook tal van andere personen en instellingen vaak minder zichtbaar met hand- en spandiensten en het delen van kennis of expertise aan het welslagen van project en publicatie bijgedragen. Drijvende kracht achter het project was Gemma Jansen, die als gast-conservator bij het Limburgs Museum het initiatief nam voor het project, de financiering ervoor orga-

niseerde en het projectteam formeerde dat de uitwerking van dit oude onderzoek ter hand nam; met haar aanstekelijk enthousiasme hielp zij verder de juiste ambiance te creëren voor de startbijeenkomst van het project. Alle denkbare medewerking werd verder ondervonden van Sjeng Kusters, beheerder van het Provinciaal Depot Bodemvondsten Limburg in Maastricht. Bij de productie van digitaal kaartmateriaal konden we dankbaar gebruik maken van de expertise van Francies Delporte (Grontmij). Oud-provinciaal archeoloog J.H.F. Bloemers beantwoordde vragen over de gang van zaken in 1976 met de grootst mogelijke acribie en stelde – helaas zonder resultaat – alles in het werk om de veldtekeningen van het onderzoek boven water te krijgen. Bij ontstentenis van een reguliere opgravingsdocumentatie was de hulp van Peter Schulpen van het Euregioonaal Historisch Centrum in Sittard van onschatbare waarde. Hij wist uit het oude archief van de gemeente Born tal van voor het onderzoek uiterst waardevolle documenten boven water te halen, die deels als bijlage of anderszins in deze bundel zijn opgenomen.

Diverse collega's in binnen- en buitenland waren ons verder behulpzaam met adviezen, de beschikbaarstelling van gegevens, de verlening van toegang tot archieven of het verschaffen van informatie of beeldmateriaal over in deze studie besproken objecten in hun beheer. Wij danken Marion Aarts (Sittard); Neil Holbrook (Cotswold Archaeology, Cirencester); Egge Knol (Groninger Museum); Frits Laarman (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort); Annet Nieuwhof (Museum Wierdenland, Ezinge); Peter Noelke (Bonn); Rien Polak (Nijmegen); Frans Theuws (Universiteit Leiden); Sally Worrell (Portable Antiquities Scheme, Londen); Susanne Willer (Rheinisches Landesmuseum Bonn); Jean-Luc Schütz (Musée Curtius, Luik).

Ook van buiten de kring van professionele archeologen werd het team belangrijke hulp geboden. Oud-Buchtenaar Jos Meuwissen (Einighausen), actief lid van heemkundevereniging Bicht, leverde informatie over de lokale geschiedenis van de vindplaats en zijn omgeving. Jean Knoors (Grevenbicht), voorzitter van genoemde heemkundekring, bezocht in 1976 de opgraving tenminste twee keer en maakte op zaterdag 16 oktober 1976 een serie dia's, die hij ons voor het onderzoek ter beschikking stelde. Zijn opname van de op het tekenbord

opgespannen veldtekening van bij de opgraving blootgelegde menselijke skeletten bleek van groot belang voor de reconstructie van de begraafplaats. Amateur-archeoloog Erik van Geel (Geleen) was destijds dagelijks als vaste kracht op de opgraving aanwezig en leverde ons als meest betrokkene bij de opgraving in verschillende gesprekken belangrijke informatie; tevens stelde hij zijn complete foto- en dia-archief voor het onderzoek ter beschikking. Ook Piet Lomme (Guttecoven) en Jos Van Peij (Grevenbicht) stelden door hen gemaakte fotonegatieven en dia's van het veldwerk aan het projectteam ter beschikking.

Direct betrokkenen J.H.F. Bloemers en E. van Geel waren bereid delen van de tekst voor publicatie door te lezen en van commentaar te voorzien. Voor hun tekstsuggesties zeggen wij hen graag dank. Suggesties voor verbetering van tekst en illustraties ontvingen we verder van de publicatievoorbereidingscommissie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Tenslotte danken wij de Provincie Limburg, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Limburgs Museum Venlo en de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie voor hun financiële bijdragen in de kosten voor publicatie van deze bundel.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn wij erkentelijk voor de bereidheid deze studie in de reeks van de Rapporten Archeologische Monumentenzorg op te nemen.

Afb. 2.1 Locatie van het terrein 'De Apotheker' te Buchten, gemeente Sittard-Geleen op de Topografische Kaart van Nederland; inzet situering van Buchten in Nederland.

T. Derks

Administratief is de lokatie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) met de volgende gegevens bekend:

Algemene informatie

Kaartblad	68B
Objectcode	60A 72
Centrumcoördinaat	184.35 / 339.00
Archis-melding	33938
Identificatienummer	uw982
Huidig grondgebruik	Industrieterrein, deels bebouwd met een bedrijfspand, deels in gebruik als verharde parkeerplaats

De vindplaats ligt ten westen van het Zuid-Limburgse dorp Buchten, dat tijdens het onderzoek deel uitmaakte van de toen nog zelfstandige gemeente Born; door twee gemeentelijke herindelingen viel het terrein eerst vanaf 1982 onder de gefuseerde gemeente Born en valt het sinds 2001 onder de nieuwe gemeente Sittard-Geleen. De lokatie is gelegen op het industrieterrein Sluisweg en ligt ingeklemd tussen de Heirweg in het westen en het rangeerterrein van de Nederlandse Spoorwegen in het oosten (afb. 2.1 t/m 2.3).

Het terrein en zijn omgeving is in de loop der tijd met tenminste vier verschillende namen aangeduid die in historische en geografische reikwijdte

enigszins van elkaar verschillen. Recent is de aanduiding 'Sluisweg', een benaming die is ontleend aan het al genoemde industrieterrein ten noorden van de gelijknamige weg die vanuit Born naar het sluizencomplex in het Julianakanaal voert. Onder deze naam is de vindplaats in Archis geregistreerd. Deze naam is echter weinig nauwkeurig. Het perceel van de opgraving ligt niet aan de Sluisweg en neemt slechts een zeer klein deel van dit industrieterrein in.

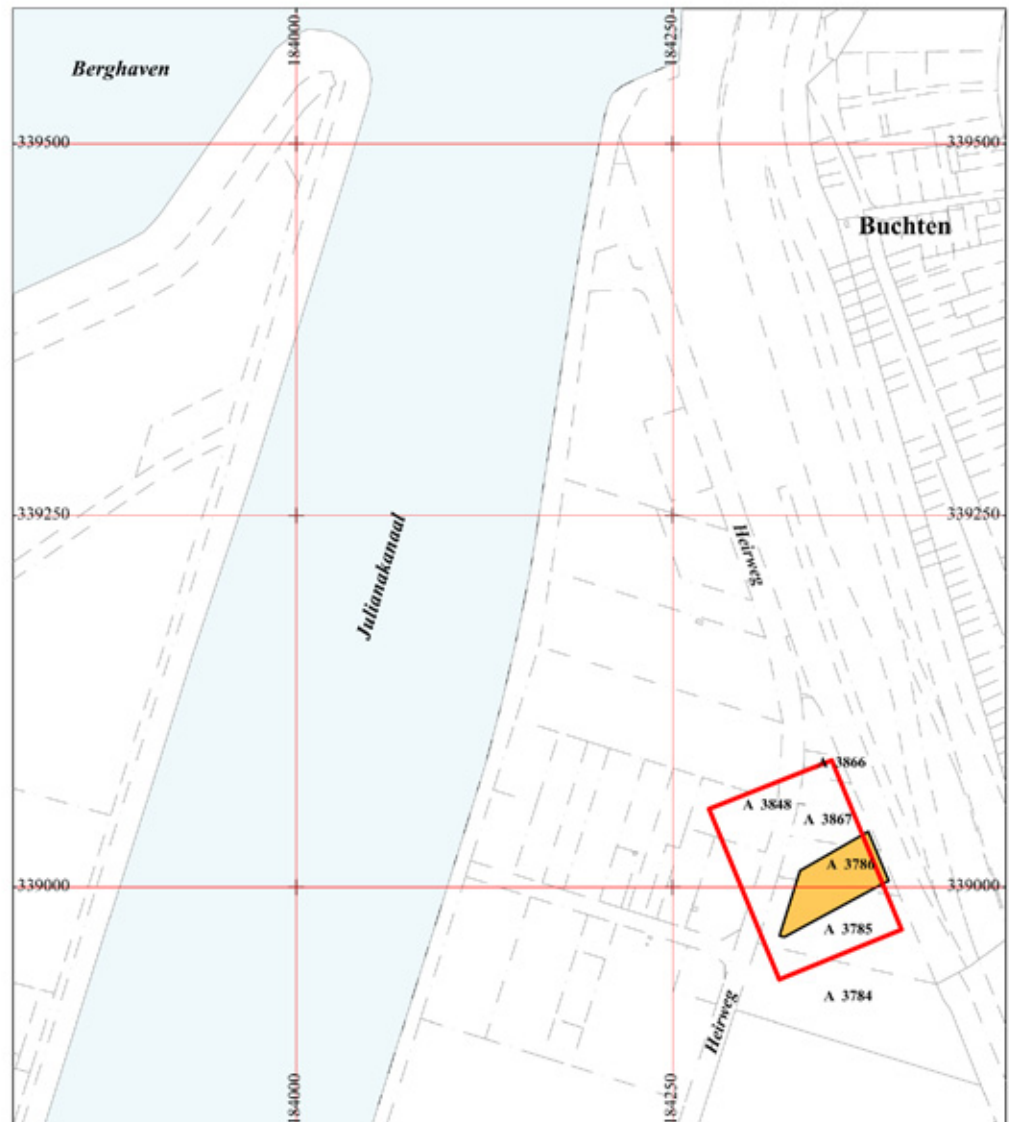
Veel ouder maar niet minder onnauwkeurig is de benaming 'Kirch-veld' waarmee op de Tranchotkaart het gebied wordt aangeduid tussen de waterloop van de oude Reidsgraaf en Buchten (afb. 4.3); dit valt ongeveer samen met het huidige industrieterrein.² De oorsprong van de naam Kirchveld is in de jaren na de opgraving vaak uitgelegd als een verwijzing naar de begraafplaats, die tijdens het veldwerk aan het licht kwam. Daartegen pleit dat geen historische of kartografische gegevens bekend zijn die wijzen op het bestaan van een kerk of kapel waarbij de begraafplaats zou zijn aangelegd, al kan dit aan een lacune in het bronnenbestand liggen. Een meer voor de hand liggende verklaring is dat de percelen die als Kirch-veld zijn aangeduid in het bezit van de kerk waren.

Naast deze twee namen waarmee een groter gebied werd aangeduid waarvan de vindplaats deel uitmaakte, zijn ook twee toponiemen bekend die voor een kleiner gebied golden en daarmee preciezer de vindplaats aanduiden waar het hier

Afb. 2.2 De onderzoekslokatie tijdens de open dag op zaterdag 16 oktober 1976, gezien vanaf het viaduct over het spoor (opname vanuit het zuiden). Het opgravingsterrein lag ingeklemd tussen het –nog onverharde– autodepot op de voorgrond, het Julianakanaal links op de achtergrond en de spoorbaan (rechts). Achter de dragline is nog het noordelijk deel van de Heirweg te zien; aan de weg is ter hoogte van het opgravingsterrein een surveillancebusje van de politie geparkeerd (foto: J. van Peij, Grevenbicht).

² Blad 54 (Maaseik), opgenomen tussen ca. 1804-1805.

Afb. 2.3 Uittreksel uit het huidige kadastrale plan van de gemeente Sittard-Geleen met daarop door middel van een rood kader aangegeven het oorspronkelijk voor bescherming voorgedragen terreindeel (bron: kopie kadastrale plan gemeente Born, sectie A, archief CAA bij de RCE, objectcode 7z, stuk 5; cf. bijlage 2) en daarin de omvang van het door de opgraving onderzochte oppervlak.

om gaat. De eerste naam waaronder de percelen rond de vindplaats bekend staan, is 'Luyenberg'. Deze veldnaam is in achttiende-eeuwse bronnen gedocumenteerd en verwijst naar de lichte glooiing van het terrein, die nog kan worden herkend op de hoogtekarta van de omgeving (afb. 4.2). Na 1917 stond het terrein van de vindplaats daarnaast bekend als 'De Apotheke'. In de volksmond wordt een verband gelegd met grote aantallen glas- en aardewerkscherven die op het terrein zouden zijn gevonden en zouden wijzen op het bestaan van een apotheek ter

plaats.³ Van een dergelijke zaak is in de bronnen echter niets bekend. Glasvondsten zijn niet bewaard, zodat we niet weten welke vormen het glaswerk had. Mogelijk is de lekeninterpretatie van de site gevoed door de vele scherven van gladwandig aardewerk met knopvormige punten;⁴ daarin zouden voor de bereiding van geneesmiddelen gebruikte ampullen kunnen zijn gezien.⁵

³ Cf. bijlage 8, p. 3.

⁴ Voor een discussie van deze vondsten, zie paragraaf 6.2.

⁵ Dank aan J. Meuwissen, Einighausen, voor adviezen bij het schrijven van dit stuk.

3 Voorgeschiedenis, werkwijze en documentatie van de opgraving

T. Derks

3.1 Voorgeschiedenis

Voor zover bekend werden de eerste vondsten van het terrein De Apotheke in Buchten in het begin van de jaren zeventig gedaan door mevr. G. van Strien uit Born. Op 25 april 1974 werd toenmalig provinciaal archeoloog voor de provincie Limburg, J.H.F. Bloemers, hierop per brief geattendeerd door de archivaris van de gemeente Sittard. Daarin geeft deze een redelijk gedetailleerde beschrijving van de vondsten: 'enkele kruikhalsjes, verschillende oortjes van kruiken (2 en 3 ribbig), een benedenpunt van een amfoor en diverse wandfragmenten van kruiken. Het materiaal is wit-geel van kleur met hier en daar op de breuk een licht-rose tint.' De archivaris voegt eraan toe dat 'bedoeld terrein 'bezaaid' met dit soort fragmenten.' ligt.⁶ De provinciaal archeoloog besluit daarop in mei van dat jaar het terrein voor een nadere inspectie te bezoeken.⁷ In de stukken die over deze verkenning zijn opgesteld valt te lezen dat '.....het terrein vrij dicht bezaaid is met puinresten en Romeins aardewerk'. De voormalig eigenaar en gebruiker van het terrein, die bij de terreinverkenning aanwezig was, meldde dat hij 'op de kop veel puin gevonden [had], maar nooit funderingen'.⁸ Uit eigen waarneming noteert de provinciaal archeoloog vondsten van dakpannen en vorstpannen.

Op grond van de verzamelde informatie kwam de provinciaal archeoloog tot de conclusie dat het bij de vindplaats vermoedelijk om de restanten van een tot dan toe onbekende Romeinse villa ging.⁹ Het terrein van de vindplaats lag in de directe omgeving van een bedrijventerrein in ontwikkeling en had inmiddels de planologische bestemming industrieterrein;¹⁰ uitvoering van de bestemming werd echter voorlopig niet verwacht. In een poging de vindplaats veilig te stellen besloot de rijksdienst een procedure ter voorbereiding van bescherming van het terrein door middel van de Monumentenwet in gang te zetten: op 31 juli 1974 werd de gemeente Born hiervan officieel in kennis gesteld, waarbij de provinciaal archeoloog er bij het gemeentebestuur op aandrong 'gezamenlijk te zoeken naar een vorm, waarin het archeologische object zo in de plannen ingepast kan worden, dat behoud verzekerd is.' (bijlagen 1 en 2). Deze opzet mislukte. Terwijl nieuwe vondsten van Romeins aardewerk van het terrein werden

gemeld,¹¹ kwam op 7 september 1976 bij de afdeling monumentenzorg van de rijksdienst een schrijven van burgemeester en wethouders van de gemeente Born binnen waarin werd gesteld dat 'op korte termijn dit terrein nodig is voor uitbreiding van een ter plaatse gevestigd bedrijf.' De kandidaat-koper stelde als voorwaarde dat het terrein voor de grondoverdracht door de gemeente zou worden geëgaliseerd. Omdat daarbij 80-100 cm van de bovengrond moest worden verwijderd, betekende dit in feite vernietiging van de vindplaats. In het daarop volgende onderhandelingspel tussen gemeente en rijksdienst werd overeengekomen dat de vindplaats zou worden opgegraven, zodat het terrein daarna voor de beoogde bestemming kon worden vrijgegeven.

De economische belangen van de gemeente en de lokale ondernemer prevaleerden boven het cultuur-historische belang van het behoud van de archeologische vindplaats. Hoewel misschien te billijken was dat de rijksdienst voor de druk van de gemeente week – met de toenmalige wettelijke kaders kon het rijk immers de gemeente niet dwingen voor het archeologisch onderzoek van de vindplaats te betalen, maar liep het rijk omgekeerd zelf het risico bij een opgelegde bescherming met een schadeclaim van de gemeente te worden geconfronteerd –, blijft betreurenswaardig met welk gemak dat gebeurde.¹² In enkele weken tijd werd een bijzondere vindplaats, die eerst als behoudenswaardig werd beoordeeld, prijsgegeven zonder dat de rijksdienst uit zijn eerder ingenomen standpunt de ultieme consequentie trok en zijn verantwoordelijkheid nam door adequate personele en financiële middelen voor een wetenschappelijk verantwoord onderzoek van de bedreigde vindplaats te reserveren.

Een reconstructie van de gang van zaken leert dat deze kritiek niet alleen geldt voor de wijze waarop de eigenlijke opgraving werd opgezet en uitgevoerd, maar ook van toepassing is op de manier waarop grote delen van het oorspronkelijk als behoudenswaardig aangeduide terrein, nog voordat de opgraving had plaatsgevonden, aan de met het bouwrijp maken verbonden egalisatiewerkzaamheden werden opgeofferd. Was in de voordracht tot bescherming nog sprake van een terrein van ca 90x100 m, uit een kort voor de start van de opgraving gedateerd voorstel van B&W aan de gemeenteraad blijkt, dat op dat moment nog slechts 2600 m² niet

⁶ Brief aan Bloemers, d.d. 25 april 1974. Archief CAA.

⁷ ARCHIS waarneming 33938; Jaarverslag ROB 1974, 115; Bloemers 1977, 19.

⁸ ARCHIS waarneming 33938.

⁹ Cf. de door ambtenaren van de gemeente Born opgestelde 'Nota voor burgemeester en wethouders', d.d. 12 juli 1974, stuknr. 999; hier in het bijzonder deel B. Archief EHC Sittard.

¹⁰ Voor het oorspronkelijke ontwerp van het bedrijventerrein, zie de in noot 120 genoemde plantekening.

¹¹ Jaarverslag ROB 1975, 125

¹² Het grootste deel van de kosten die de gemeente voor de inhuur van de dragline en de afvoer van de grond overeenkwam te betalen, had zij ook zonder het bestaan van de archeologische vindplaats moeten maken om het terrein bouwrijp te kunnen opleveren. De netto bijdragen van de gemeente bestond vooral uit het leveren van hand- en spandiensten.

geëgaliseerd was, een oppervlak dat precies overeenkomt met de omvang van het perceel waarin later de opgraving plaatsvond (cf. afb. 2.2 en bijlage 4). Over de condities waaronder in de tussentijd bijna driekwart van het beschermenswaardige terrein was geëgaliseerd noteert de provinciaal archeoloog naar aanleiding van een bezoek dat hij op 12 mei 1976 aan het in ontwikkeling zijnde industrieterrein bracht het volgende in zijn jaarverslag: 'Daar was een deel van het Romeinse nederzettingsterrein, waar in het najaar een uitgebreidere waarneming zou plaatsvinden, afgegraven. Daarbij waren enkele funderingen gevonden. De situatie is gedocumenteerd en sluit goed aan bij de latere waarnemingen.'¹³ Elders spreekt de provinciaal archeoloog van 'dieper gaand muurwerk', mogelijk 'de resten van een kelder', die aangetroffen zouden zijn.¹⁴

Van de genoemde documentatie van deze voorafgaand aan de opgraving vastgestelde funderingsresten is niets teruggevonden, noch bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), noch in het Provinciaal Depot voor Bodemvondsten Limburg (PDBL) in Maastricht. Het hier gehanteerde verhullend taalgebruik suggereert dat alles keurig geregeld was. Vaststaat echter dat bij deze egaliseratie de noordoosthoek van de later bij de opgraving ontdekte rechthoekige aanleg verloren is gegaan.

Ter verontschuldiging kan worden aangevoerd dat voorafgaand aan de opgraving het bijzondere karakter van de vindplaats nog niet bekend was en dat de planologische herbestemming van de landbouwgrond tot industrieterrein reeds een gepasseerd station was. De eerlijkheid gebiedt echter ook te zeggen dat deze werkwijze geen uitzondering was en berustte op een welbewuste afweging die voortkwam uit de taakopvatting en het zelfbeeld van de rijksdienst als een wetenschappelijke onderzoeksinstelling. Als uitvloeisel van de nieuwe missie werden de beschikbare personele en financiële rijksmiddelen zoveel mogelijk ingezet voor opgravingen die pasten binnen enkele zorgvuldig omschreven regionale projecten van de dienst verspreid over verschillende delen van Nederland, zulks ten koste van het land. Hoewel deze regionale projecten zeker hebben bijgedragen aan onze kennis en aan het aanzien van de Nederlandse archeo-

logie in Nederland en daarbuiten, valt moeilijk aan de indruk te ontkomen dat het onderzoek in Buchten hiervan de dupe is geworden.

3.2 Organisatie van de opgraving

In de vorige paragraaf is uitgelegd dat de door de rijksdienst gemaakte keuzes ten aanzien van het bedreigde archeologische erfgoed in Buchten werden bepaald door het streven om de inzet van rijksmiddelen te concentreren in bepaalde kernregio's en opgravingen buiten die regio's door een strategie van behoud *in situ* zoveel mogelijk te voorkomen of, als dit, zoals in dit geval, onmogelijk bleek, zo goedkoop mogelijk uit te voeren. Een tweede factor van betekenis voor de wijze waarop het onderzoek in Buchten is uitgevoerd was de institutionele context waarbinnen de provinciaal archeoloog destijds moest opereren. Aangezien deze mijlenver afstaat van de actuele uitvoeringspraktijk, is voor een plaatsing van het onderzoek in het juiste perspectief een korte toelichting op de uitvoeringskaders van destijds op zijn plaats.¹⁵

De archeologische monumentenzorg was in 1976 in eerste aanleg een rijkstaak. De commerciële archeologie bestond nog niet en het aantal gemeenten met een eigen archeologische dienst was op de vingers van een hand te tellen. De ROB had voor iedere provincie één provinciaal archeoloog in dienst die deels uit rijksmiddelen en deels uit middelen van de provincie werd betaald. Deze functionaris verbleef doorgaans een à twee dagen per week in de provincie om vondstmeldingen op te nemen, terreinen te inspecteren, opgravingen te begeleiden, provinciale collecties te beheren, monumentenbeleid voor te bereiden en overleg te voeren over allerlei vraagstukken betreffende de archeologie van zijn provincie. De overige weekdays was hij ofwel op zijn standplaats in Amersfoort – waar hij als periode-specialist ook aanspreekpunt was voor op zijn specialisme betrekking hebbende archeologische vragen uit andere provincies –, ofwel in het veld bij een van de grote regionale projecten die door de rijksdienst sinds het eind van de jaren zestig/begin van de jaren zeventig waren geïnitieerd. Deze regionale projecten konden ook lopen in andere provincies dan de provincie waarvoor de provinciaal archeoloog was aangesteld.

¹³ Jaarverslag ROB 1976, 115.

¹⁴ Bloemers 1977, 19.

¹⁵ Van Es 1976; Bloemers 1999; Panhuysen 2013.

In het geval van de provincie Limburg was de provinciaal archeoloog ook actief in Nijmegen waar de dienst een langjarig onderzoeksproject naar de bewoning uit de Romeinse tijd had lopen, dat door Bloemers als specialist Romeinse tijd werd geleid. Daarnaast was hij in die hoedanigheid ook verantwoordelijk voor de uitwerking en publicatie van het ROB-onderzoek te Rijswijk (Z.-H.). In de tijd dat de kwestie in Buchten speelde, naderde het manuscript zijn voltooiing. Tegen de achtergrond van de tijdsdruk die met deze bundeling van verantwoordelijkheden op de provinciaal archeoloog werd gelegd, schakelde deze bij het verzoek van de gemeente Born daarom over op het beproefde model van de 'noodopgraving'. De rijksdienst nam in zulke gevallen de wetenschappelijke leiding van de opgraving op zich, maar liet de uitvoering zo veel mogelijk over aan lokale vrijwilligers, die daarvoor een onkostenvergoeding ontvingen. Bij grotere en complexere noodonderzoeken werd een veldtechnicus ingezet die verantwoordelijk was voor het inmeten en tekenen van de sporen en voor de administratie van de vondsten. De provinciaal archeoloog bezocht de opgraving doorgaans eenmaal per week om toezicht te houden op de werkzaamheden. Ook voor de organisatie van de opgraving in Buchten volgde de rijksdienst dit scenario.

Oud-mijnwerker en ROB-correspondent H.G.A. (Toine) Linckens uit Merkelbeek, werd de dagelijkse leiding van de opgraving toevertrouwd. Linckens had eerder op het Vrijthof en in de Havenstraat in Maastricht voor Bloemers gewerkt en zich daarbij een goede steunpilaar betoond.¹⁶ Verder werd Linckens geassisteerd door een ons onbekend gebleven persoonlijke vriend die met hem naar en van het opgravings-terrein reisde (hij is op een aantal foto's te herkennen als de man met de alpinopet) en amateurarcheoloog E. van Geel uit Geleen. Deze Van Geel, destijds een jonge docent geschiedenis aan de Nicolaas Beckers MAVO in Sittard, wist van zijn schooldirecteur voor de eerste week van de opgraving verlof te krijgen om full-time aan het veldwerk te kunnen deelnemen. In de tweede week van het onderzoek, was hij alleen na schooltijd aanwezig. Amateur-archeoloog R. (René) Ruber uit Grevenbicht kon op afspraak van de burgemeester van Born, in de tweede week van de opgraving enkele dagen met betaald verlof van zijn werkgever, het te Brunssum gevestigde NAVO hoofdkwartier van de Allied Forces Central Europe (AFCENT), met zijn metaaldetector op het opgravingsterrein aan de slag.¹⁷ De gemeente Born stelde voorts op verzoek van de provinciaal archeoloog drie à vier werklui van Openbare Werken en een

Afb. 3.1 Overzichtsfoto genomen vanuit de dragline over het westelijk deel van het opgravingsterrein op zaterdag 16 oktober 1976 met op de achtergrond de aan de Heirweg opgestelde opgravingsketen (foto: E. van Geel).

¹⁶ Cf. Bloemers 1975, 34-39.

¹⁷ Engelstalig bericht van de burgemeester aan de commandant d.d. 20 oktober 1976, met verwijzing naar een telefoongesprek van 19 oktober. Archief EHC Sittard.

Afb. 3.2 Compilatie van drie foto's gemaakt bij het begin van het onderzoek vanaf de Heirweg in zuidoostelijke richting. De hogere ligging van het maaiveld van het perceel van de opgraving ten opzichte van de omringende percelen is af te lezen aan de knik in het fietspadje door de akker. Rechts zijn de aan de weg opgestelde keten van de opgraving zichtbaar, in het midden van de foto op de achtergrond de kerk van Born en links het viaduct over de spoorbaan (Aldenhofweg). Tussen het hoofd van de zoekende archeoloog en de graafmachine aan de weg zijn vaag de contouren van het autodepot herkenbaar (foto's: P. Lomme).

'schaftwagentje voor schuilgelegenheid' ter beschikking. Van het eerste aanbod is slechts deels gebruik gemaakt: Linckens meldt dat de gemeente twee 'chantoniers' leverde. Omdat men uitging van een korte veldwerkcampagne van één à twee weken en er geen complexe stratigrafie werd verwacht, werd afgezien van de inzet van een veldtechnicus. Uit bewaarde telefoonnotities en krantenberichten valt op te maken dat de provinciaal archeoloog voor de wetenschappelijke begeleiding van de opgraving op twee dagen – dinsdag 12 oktober 1976 en op woensdag 20 oktober 1976 – telkens waarschijnlijk niet meer dan een dagdeel op het terrein in Buchten aanwezig was. Halverwege het onderzoek op zaterdag 16 oktober beleefde de opgraving zijn hoogtepunt: enkele tientallen leden van de Archeologische Vereniging Limburg kwamen assistentie verlenen bij het vrijleggen van de onverwacht aan het licht gebrachte skeletten van een middeleeuwse begraafplaats. Deze werkzaamheden werden op het opgravingsterrein (!) gadegeslagen door c. 400 bezoekers die, nieuwsgierig geworden door krantenberichten over de skeletvondsten, zelf een kijkje kwamen nemen (afb. 3.1; cf. ook afb. 2.2).

3.3 Werkwijze tijdens het veldwerk

Met het oog op de zich daarin bevindende archeologische waarden was een perceel met een omvang van 2600 m² uitgespaard van de egalisatiewerkzaamheden die voor de aanleg van het industrieterrein waren uitgevoerd. Bij aanvang van het onderzoek stak het terrein hierdoor ruim boven de omliggende percelen uit (afb. 3.2; afb. 5.6).¹⁸ In de week voorafgaand aan de opgraving werd de bouwvoor van dit terrein op kosten van de gemeente Born en onder toezicht oog van Linckens machinaal afgegraven en afgevoerd. Hoewel deze geroerde grond vol aardewerkscherven en ander vondstmateriaal zat, is, geheel in lijn met wat in de jaren zeventig in de Nederlandse archeologie gebruikelijk was, geen poging gedaan vondsten daaruit te verzamelen.¹⁹

Op maandag 11 oktober 1976 startte de eigenlijke opgraving die in totaal 11 dagen zou duren. Tijdens het onderzoek werd slechts één vlak aangelegd. Begonnen werd aan de direct aan de Heirweg gelegen westelijke zijde van het perceel. De dragline die daarvoor werd ingezet was voor de gelegenheid voorzien van een tandeloze bak. De machinist was een ervaren kracht: hij had – evenals Linckens – ervaring met archeologische opgravingen opgedaan op het

¹⁸ Dit verklaart waarom de grenzen van het opgravingsterrein op de landmeetkundige situatieschets (afb. 5.2) als een talud zijn ingetekend.

¹⁹ Om deze reden zijn voor de interpretatie van de vindplaats cruciale detectievondsten soms pas jaren na dato bekend geworden. Voor werkwijze en vondsten, zie Engelen 1983, 12; Willems 1984a, 384.

Afb. 3.3 Zicht op het oostelijk deel van het opgravingsterrein kort na de ontdekking van de skeletten, waarbij de kern van de begraafplaats is afgezet en tot verboden gebied voor onbevoegden is verklaard (foto: P. Lomme).

Vrijthof in Maastricht en verstond de kunst om de bak zacht op het vlak te laten landen en met een lange haal slechts enkele centimeters grond te verwijderen.²⁰ Het even onder de bouwvoor aangelegde vlak werd dankzij het vlijmscherpe mes van de bak machinaal zo mooi aangelegd, dat handmatig opschaven niet nodig was. Alleen als er sporen tevoorschijn kwamen, werden de contouren daarvan met de schop nogmaals opgeschaafd. Nadat bij de vordering van het werk in oostelijke richting de eerste sporen van de funderingen waren blootgelegd, werden snel daarna de eerste skeletten van het vroeg-middeleeuwse grafveld ontdekt.²¹

Over de verdere werkwijze zijn weinig details bekend. De skeletten lagen, afgaand op de eindrapportage van Linckens, direct onder de bouwvoor. Vermoedelijk werden de schedels als hoogst gelegen skeletelementen²² steeds als eerste ontdekt. Daarop wijzen diverse schedels waarvan het schedeldak ontbreekt of waarvan de schedel door de draglinebak of een schop is gecoupeerd. Ook de routine om bij de schedel van elk geraamte een piketpaaltje in de grond te slaan, wijst erop dat de schedel doorgaans eerder dan het postcraniale skelet werd herkend. Om diefstal van of respectloze omgang met de menselijke resten te voorkomen werden de eerst ontdekte skeletten direct uit het veld meegenomen.²³ Foto's maken duidelijk dat in het vervolg de geraamten 's avonds werden afgedekt met zwarte landbouwplastic en dat de kern van het

Afb. 3.4 Een binnen het met prikkeldraad afgezet terreindeel gelegen skelet (graf 24) dat met landbouwplastic was afgedekt wordt even aan de fotograaf getoond (foto: P. Lomme).

²⁰ Mondelinge informatie E. van Geel.

²¹ Mondelinge informatie E. van Geel. Volgens het verslag van Linckens (bijlage 5) was dit op de tweede dag.

²² Vergelijk hiervoor de NAP-hoogten van de verschillende skeletdelen als vastgelegd op de veldtekening.

²³ Mondelinge informatie E. van Geel.

Afb. 3.5 ROB-veldtechnicus J. Noordam met tekenbord
(foto: J. Knoors).

grafveld met palen en prikkeldraad, later rood-wit bandlint, werd afgezet (afb. 3.3 en 3.4).²⁴

Op de zaterdag na de eerste werkweek werden volgens het verslag van Linckens 'door 28 leden van de A.V.L. proefsleuven gegraven en skeletten schoongemaakt. Onder leiding van Hr Knoors werd er buiten het grafveld mat [materiaal] verzameld door de 3^e klas MAVO uit Born.' De hulp die op deze vrije zaterdag door de massaal toegestroomde vrijwilligers werd geboden om de gemarkeerde skeletten vrij te leggen, was niet in alle opzichten een zegen. Uit foto's valt op te maken dat de grafkuilen zeker niet vlaksgewijs werden opgegraven. Alles wijst erop dat de aandacht vooral was gericht op het zo snel mogelijk vrijleggen van complete geraamten. Omdat bovendien de uitgeworpen grond niet werd afgevoerd, bood het opgravingsvlak nog voordat het getekend was (!) een tamelijk desolate aanblik.²⁵

De plattegrond van de steenbouw werd op dinsdag 19 oktober 1976 door een bij de gemeente Born werkzame landmeetkundig tekenaar (A. Visser) en zijn assistent opgemeten en getekend (cf. afb. 5.1). Met de openliggende grafkuilen en de hopen afgewerkte grond op het vlak moet dat geen eenvoudige opgave zijn geweest. Het is zelfs niet uitgesloten dat de fundamenteën op dat moment deels al waren gecoupeerd.

Afb. 3.6 Veldtechnicus J. Noordam (hoofd linker beeldrand) met tekenbord en uitgezette meetlijn terwijl op de achtergrond al volop sporen worden afgewerkt (foto: P. Lomme).

²⁴ Voor rood-witte band, zie Lomme 1976-069; deze opname maakt ook duidelijk dat het centrale deel van het grafveld op het hoogste deel van het terrein lag.

²⁵ Illustratief is een foto in dagblad De Limburger van maandag 18 oktober 1976.

Afb. 3.7 De westelijke helft van het opgravingssterrein tijdens de egalisatiewerkzaamheden, waarbij de grond met een JCB rupskraan werd afgegraven en direct met vrachtauto's werd afgevoerd. Opname in zuidwestelijke richting met rechts op de voorgrond enkele stenen blokken die mogelijk zijn te identificeren met de buiten de rechthoekige omheining gedocumenteerde, min of meer vierkante sporen (cf. afb. 5.4); op de achtergrond zijn de contouren van de sluizen in het Julianakanaal zichtbaar (foto: E. van Geel).

De 'proefsleuven' waarover Linckens in zijn verslag rept, zijn wellicht te begrijpen als over grote afstand in de lengterichting van de fundamentelementen gezette coupes. Naast deze, niet op de tekening aangegeven lengtecoupes, werden bij Linckens de landmeetkundige tekening ook enkele dwarscoupes door de steenbouw gezet. Ook deze zijn niet op de veldopname getekend; wel zijn ter hoogte van de coupes de NAP-hoogten van de onder- en bovenkant van het spoor opgenomen.

De menselijke skeletten van de begraafplaats werden opgemeten en getekend door een speciaal daarvoor uit Nijmegen opgeroepen veldtechnicus van de rijksdienst (J. Noordam) (afb. 3.5 en 3.6). Deze arriveerde pas in de tweede week van het onderzoek toen het gravend onderzoek naar de skeletten al in een vergevorderd stadium was.²⁶ Het is niet helemaal duidelijk op welke dag(en) hij zijn tekenwerk verrichtte; als dat niet eerder dan dinsdag was, kon hij wellicht gebruik maken van het meetsysteem dat de landmeetkundig tekenaar op die dag moeten hebben aangelegd.

Direct aansluitend aan het archeologisch veldonderzoek werd ook het opgravingssterrein als

laatste grondstuk van het oorspronkelijk als beschermd monument voorziene terrein geëgaliseerd. Daarbij werd de grond tot op het niveau van de omliggende percelen, d.w.z. zeker nog 30 cm onder het onderzochte opgravingsvlak, afgegraven. Vaststaat dat bij deze werkzaamheden, die nog door de amateurs werden gevolgd (afb. 3.7) geen verdere skeletten of andere belangrijke vondsten tevoorschijn zijn gekomen.²⁷ Wel werd op het nieuwe niveau een groot, vers gebroken stenen blok aangetroffen (afb. 3.8) dat wellicht is te beschouwen als het materiële restant van een van de twee 'poeren' of postamenten die niet op de tekening van afb. 5.3, maar op een tweede, schone kopie van dezelfde schaaltekening zijn ingetekend (afb. 5.4).

3.4 Beschikbaarheid en kwaliteit van de veldwerkdocumentatie

De schriftelijke documentatie die over het veldwerk op De Apotheke beschikbaar is, is – om het voorzichtig uit te drukken – uiterst summier. Zij vertoont tal van lacunes en de aanwezige documentatie beantwoordt geenszins aan de standaarden die daarvoor destijds werden

²⁶ Mondelinge informatie E. Van Geel.

²⁷ Mondelinge informatie E. Van Geel.

Afb. 3.8 Detailopname van de stenen, gefotografeerd kort nadat deze bij de egalisatiewerkzaamheden door de rupskraan waren vrijgelegd (foto: P. Lomme).

gehanteerd. De leemtes in de verslaglegging zijn deels al in het veld ontstaan, doordat bepaalde handelingen niet zijn uitgevoerd; hierbij moet worden bedacht dat het veldwerk weliswaar onder auspiciën van de ROB stond, maar feitelijk door amateur-archeologen – met minimale begeleiding vanuit de rijksdienst – is uitgevoerd. Andere leemtes zijn te wijten aan een slordig beheer na afloop van de opgraving, waardoor verzamelde informatie is zoek geraakt of verloren gegaan.

Om te beginnen bleken ondanks een intensieve speurtocht in de archieven van het PDBL en in die van de RCE de originele veldtekeningen onvindbaar. Tot onze beschikking stonden slechts enkele kopieën op A4-formaat die worden bewaard in het archief van de voormalige gemeente Born dat tegenwoordig is ondergebracht in het Euregionaal Historisch Centrum (EHC) te Sittard (afb. 5.8). Deze kopieën gaan terug op een vlaktekening van een aantal menselijke skeletten gemaakt door de veldtechnicus van de ROB (afb. 5.9). Gezien het aantal aangetroffen skeletten moet er tenminste nog één andere vlaktekening van het grafveld zijn gemaakt, maar van andere vlaktekeningen is geen spoor teruggevonden. Wel zijn nog twee andere belangrijke documenten in kopievorm in het EHC bewaard: 1) een door de technisch tekenaar van

de gemeente Born gemaakte landmeetkundige veldopname van de Romeinse funderingsresten (afb. 5.1); 2) een op basis van deze veldopname, ongetwijfeld door dezelfde hand gemaakte schaaltekening van de Romeinse plattegrond en zijn ligging in het terrein (afb. 5.3). Het laatste document, dat gezien de datum van de veldopname (19 oktober 1976) pas in de eindfase van het veldwerk aan de amateurarcheologen ter beschikking kan zijn gesteld, deed dienst als een soort van veldtekening: hierop zijn, in verschillende kleuren en handschriften, sporen en vondsten buiten de skeletten ingetekend (afb. 5.3). Deze schaaltekening is niet alleen op een kleine schaal, maar ook op blanco papier gemaakt, waardoor andere sporen dan de rechthoekige aanleg van de steenbouw niet op schaal op de plattegrond konden worden aangegeven. Voorts worden nergens NAP-hoogten van het aangelegde vlak of van daarop ingetekende sporen en vondsten gegeven en zijn, zoals te verwachten, geen profieltekeningen van coupes of putwandens gemaakt. Verwarrend is verder dat waar op de schaaltekening sprake is van een 'vlak A' en 'vlak B,' deze terminologie nauwelijks in conventionele zin voor op een dieper niveau aangelegde opgravingsvlakken kan zijn gebruikt, maar veeleer lijkt te verwijzen naar enkele bijzondere sporen. Tenslotte worden op vondstkaartjes een

‘vlak 2’ en ‘vlak 3’ vermeld die niet op de kaart zijn gedocumenteerd.

Er is geen dagboek van het onderzoek bijgehouden; voor een beeld van de werkwijze en vorderingen van het onderzoek, overwegingen over in het veld genomen beslissingen en voorlopige, in het veld gemaakte interpretaties zoals die van de hierboven beschreven ‘vlakken’, kan derhalve geen beroep worden gedaan op dagrapporten. De belangrijkste bron van informatie voor de destijds getrokken conclusies ten aanzien van de resultaten van het veldwerk is een handgeschreven eindverslag van twee pagina’s dat daags na de afsluiting van het onderzoek door amateur-archeoloog Linckens, aan wie de dagelijkse leiding over het onderzoek was toevertrouwd, werd opgemaakt (bijlage 5).²⁸ Aanvullende informatie leveren twee getypte verslagen van een enkele weken na beëindiging van het veldwerk in het gemeentehuis van Born gehouden bespreking over het vervolg van het onderzoek (bijlagen 7 en 8). Interessant is dat deze verslagen, opgesteld door respectievelijk de burgemeester van Born en de bij het veldwerk betrokken amateurarcheoloog E. van Geel, door de verschillende rollen en perspectieven van hun auteurs, op details verschillende interpretaties laten zien.

Tenslotte moet hier vermeld dat in de archieven van de rijksdienst en het PDBL geen professionele fotografische documentatie van het veldwerk is aangetroffen. Het fotomateriaal waarvan voor deze studie gebruik is gemaakt is afkomstig van een destijds bij het veldwerk betrokken amateurarcheoloog en enkele anderen die de opgraving uit interesse bezochten en daarbij fotografeerden wat hen interessant leek. Het spreekt vanzelf dat deze opnamen vanuit een ander perspectief zijn gemaakt dan dat van de archeoloog die vanuit een professionele competentie in het veld aangetroffen sporen en vondsten vastlegt met het doel van wetenschappelijke documentatie of dito publicatie. Zo is op geen enkele foto een maatstok, jalon, noordpijl of fotobordje met vermelding van spoornummer, datum etc. aanwezig. Daardoor ontbreekt informatie over maten en oriëntatie en is identificatie van dezelfde uit verschillende gezichtspunten of op verschillende dagen onder veranderde omstandigheden gefotografeerde sporen (met name graven) lastig. Uit de beschikbare opnamen spreekt verder een disproportionele aandacht voor de menselijke skeletten: er

zijn vrijwel geen opnamen van de fundamenten van de Romeinse steenbouw.²⁹

Vanwege al deze deficiënties kan eigenlijk nauwelijks van een opgravingsdocumentatie worden gesproken. Tot deze slotsom moet achteraf ook de toenmalige provinciaal archeoloog zijn gekomen, die, zoals in paragraaf 3.1 al werd vastgesteld, in zijn verslagen de term ‘opgraving’ zorgvuldig vermeld en enigszins eufemistisch van ‘een wat uitgebreidere waarneming’ sprak.³⁰ Met de wijsheid van veertig jaren na dato kunnen we niet anders dan vaststellen dat de besluiten die destijds ten aanzien van de organisatie en uitvoering van het onderzoek van deze bijzondere vindplaats zijn genomen, hoogst onfortuinlijk zijn gebleken. Zij leggen de manco’s van het toenmalig bestel pijnlijk bloot. Het zal ook duidelijk zijn geworden dat met de beschikbare documentatie de analyse van sporen en vondsten niet de diepgang kan bereiken die van een volgens de huidige standaarden uitgevoerde opgraving verwacht mag worden.

3.5 Andere informatiebronnen

Doel van het project was de opgraving uit 1976 uit te werken en daarmee de uit de opgraving afkomstige exponaten van het Limburgs Museum een wetenschapsinhoudelijke context te geven. Daarnaast was het de bedoeling de resultaten van de uitwerking via een basisrapport voor de professionele archeologie beschikbaar te maken. Al snel was duidelijk dat vanwege het geringe aantal bewaarde vondsten en de gebrekkige documentatie van het veldwerk de verwachtingen over de resultaten van het onderzoek niet hooggespannen konden zijn. Om een optimaal rendement te halen werd daarom niet alleen een uitgebreid team van specialisten geformeerd, maar werd er ook doelbewust naar gestreefd via een publiciteitscampagne in lokale media betrokkenen bij het onderzoek van destijds op te sporen. Op deze wijze werd geprobeerd de lacunes in de documentatie zoveel als mogelijk te dichten.

Deze opzet heeft ertoe geleid dat het team in een vroeg stadium de beschikking kreeg over een onvermoede schat aan foto’s en dia’s uit private collecties. De belangrijkste leveranciers van dit ‘nieuwe’ beeldmateriaal zijn amateur-archeoloog en voormalig geschiedenisdocent

²⁸ Het originele verslag bevindt zich in het PDBL in Maastricht, een afschrift wordt bewaard in het CAA van de RCE.

²⁹ De fascinatie voor de skeletten werd breed gedeeld zoals blijkt uit de grote publieke belangstelling op de eerste zaterdag van het onderzoek alsook uit een gedicht, getiteld ‘De skeletten van Born’, gepubliceerd in *Archeologie in Limburg* 1977, nr. 1, 21-22.

³⁰ *Jaarverslag ROB* 1976, 115; Bloemers 1977, 19.

E. van Geel uit Geleen, diens toenmalige collega bij de sectie aardrijkskunde van dezelfde school P. Lomme uit Guttecoven en geschiedenisdocent en heemkundelid J. Knoors uit Grevenbicht.³¹ Het door hen aangeleverde foto- en diamateriaal is op een aantal punten van groot belang gebleken. Veel van wat in hoofdstuk 5 over de begraafplaats wordt gezegd, had niet gezegd kunnen worden zonder de cruciale dia van de op het tekenbord opgespannen veldtekening die J. Knoors hiervan terloops maakte. Voor meer dan de helft van de beschreven graven in de gravencatalogus hebben we geen enkele andere informatie dan die welke uit het beeldmateriaal van de genoemde personen nog kon worden gededilleerd. Het is tegen de achtergrond van de deplorabele staat van de opgravingsdocumentatie dat dit rapport rijker met beeldmateriaal is gelardeerd dan gebruikelijk en dat daarbij ook materiaal is opgenomen dat niet aan de kwaliteitseisen van beeldmateriaal voor deze reeks voldoet.

Van grote betekenis bleek ook het contact dat met het Euregionaal Historisch Centrum in Sittard werd gelegd. Alleen dankzij dit archief

beschikken we over de al gememoreerde kopieën van de landmeetkundige veldopname (afb. 5.1) en de als ‘veldtekening’ fungerende schaaltekening van de plattegrond van de funderingsresten en hun situering in het terrein (afb. 5.3). Voor de reconstructie van de werkzaamheden en de interpretatie van de velddata kon dankbaar gebruik worden gemaakt van een reeks van andere hier bewaarde stukken uit het archief van de voormalige gemeente Born. De belangrijkste documenten zijn als bijlagen aan dit rapport toegevoegd.

In een enkel geval werd ook gebruik gemaakt van informatie uit krantenberichten. Via de databank van de Koninklijke Bibliotheek en de krantenknipsel-plakboeken van de Heemkunde Vereniging Bicht werden alle publicaties uit het Limburgs Dagblad en De Limburger verzameld. Tenslotte werden met de belangrijkste betrokkenen van toen gesprekken gevoerd.³² Hoewel met behulp van deze bronnen een aantal vragen konden worden opgelost, resteren ook dan nog vele vragen waarop met de beschikbare documentatie geen antwoord meer te geven valt.

³¹ A.E. Gazenbeek (Grontmij BV) maakte hoge resolutie scans van alle foto's en dia's uit bovengenoemde privécollecties. Deze konden daardoor worden toegevoegd aan het bescheiden digitale archief van de opgraving en worden gedeponeerd in het e-depot voor de Nederlandse archeologie (EDNA) bij DANS.

³² Dhr. Linckens bleek op moment dat deze publicatie werd voorbereid reeds overleden.

4 Landschap en bewoning in de Romeinse tijd (en Vroege Middeleeuwen)

4.1 De landschappelijke context

P. van der Gaauw

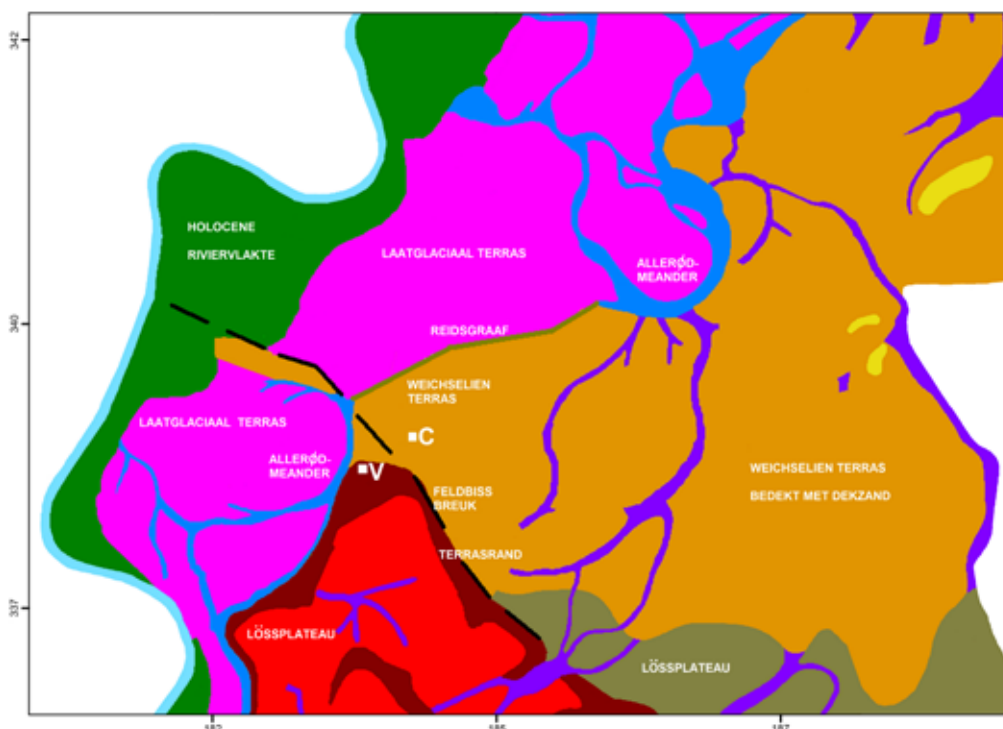
Het landschap rondom de cultusplaats van Buchten is in belangrijke mate gevormd door de Maas. Door periodieke insnijding en laterale erosie van deze rivier ontstond in Limburg gedurende het Kwartair (ca. 2 miljoen jaar geleden tot heden) een uitgestrekt terrassenlandschap (afb. 4.1).³³ Tijdens de verschillende glaciale (ijstijden) was de Maas een brede, vlechtende rivier die grote hoeveelheden zand en grind over de hele breedte van haar bedding afzette. Op deze ondergrond van zand en grind is gedurende de laatste ijstijd (het Weichselien) een dunne laag zandlöss afgezet.³⁴

Löss is een fijnkorrelig sediment (leem) dat tijdens de koudste en droogste perioden van de ijstijden, klimatologisch gekenmerkt door een poolwoestijn en de bijna volledige afwezigheid van vegetatie, door de wind is afgezet. De löss is waarschijnlijk afkomstig van afzettingen uit het Noordzebekken, dat tijdens de ijstijden voor een groot deel droog lag. Dit type sediment heeft het merendeel van de plateaus en Maasterrassen in Zuid-Limburg bedekt. In de

omgeving van Buchten is de löss zandiger dan in het hoger gelegen heuvelland Zuid-Limburg. Dat is het gevolg van een lagere en meer noordelijke ligging.

Aan het einde van de laatste ijstijd (Laat-Glaciaal - Allerød-periode) en tijdens het Holocene nam de Maas de vorm aan van een meanderende rivier die zich in de eerder afgezette sedimenten insneed en op de oevers vooral fijnkorrelige sedimenten zoals leem afzette. Deze leem bestaat voor een groot deel uit verspoelde löss die door de Maas en haar zijrivieren uit het achterland werd aangevoerd. Het gebied van de cultusplaats werd echter gespaard voor erosie aangezien de cultusplaats op een iets hoger gelegen rivierterras van de Maas is gelegen dan het gebied ten westen en ten noorden daarvan.

Ten westen en noordoosten van Buchten liggen grote, oude Maasmeanders die vermoedelijk dateren uit het Allerød-interstadiaal, een korte warme periode aan het einde van de laatste ijstijd.³⁵ Deze meanders fungeerden als een natuurlijke afscheiding en vormden een natte barrière naar (nederzettingen langs) de Maas. Nog verder westelijk ligt de holocene riviervlakte. De Maas stroomde in de Romeinse tijd in de

Afb 4.1 Geomorfologische kaart van het landschap in de omgeving van de cultusplaats (C) en de villa (V) van Buchten.

³³ Van de Berg 1989, 1996.

³⁴ DLO-Staring Centrum 1993.

³⁵ Van de Berg 1996.

Afb. 4.2 Uitsnede uit de Tranchotkaart (blad 54, Maaseik) met daarop aangegeven de locatie van de cultusplaats (C) en van de villa (V). De blauwe streeplijn geeft de loop van de Reidsgraaf aan (bewerking: F. Delporte).

huidige riviervlakte ten westen van Grevenbicht en Obbicht. De exacte loop is waarschijnlijk niet meer te reconstrueren, omdat de Maas nadien nog sterk heeft gemeanderd. Daardoor zijn de Romeinse rivierlopen weer opgeruimd. Ten zuiden van Buchten liggen hogere en met dikke pakketten löss afgedekte Maasterrassen van Zuid-Limburg. Buchten ligt op één van de lagere Maasterrassen die vermoedelijk dateert uit de laatste ijstijd, het Weichselien. De bodem ter plaatse bestaat uit een zandige lössbodem met zand en grind van het oude Maasterras in de ondiepe ondergrond.³⁶ Het zijn goede landbouwgronden en door de hoge ligging is het een gunstige vestigingslocatie. In de lager gelegen delen van het landschap ten westen en noorden van Buchten liggen oude rivierkleigronden. Ten noordoosten van Buchten ligt de Roerdal Slenk (of Centrale Slenk), een van zuidoost naar noordwest, dwars door Midden-Limburg lopend dalingsgebied dat begrensd wordt door enkele breuken in de aardkorst (o.a. de Feldbißbreuk).³⁷

Op het geomorfologisch kaartje (afb. 4.1) zijn de verschillende landschappelijke eenheden sterk gegeneraliseerd weergegeven. De grens tussen het Weichselien-terras en de hoger gelegen lössplateaus wordt gevormd door de Feldbißbreuk (zwarte streeplijn). De cultusplaats (C) ligt op een oud Maasterras (lichtgroen) uit de laatste ijstijd (het Weichselien) dat bedekt is met een dunne laag zandlöss. De villa van Buchten

(V) was gelegen op een flauwe helling naar het hoger liggende lössplateau. Vlak ten westen van de villa en cultusplaats van Buchten ligt de oude meander uit de Allerød-periode, een korte warme periode aan het einde van de laatste ijstijd. Ook ten noorden van de cultusplaats is een duidelijke terrasrand te zien. Op die overgang is later, vermoedelijk in de Late Middeleeuwen, de Reidsgraaf aangelegd.

Op de Tranchotkaart³⁸ (afb. 4.2) staat de Reidsgraaf ook aangegeven (blauwe streeplijn), gedeeltelijk in een oude Allerød-meander en gedeeltelijk aan de voet van een oude terrasrand. In dat verband is het opmerkelijk dat iets ten noordwesten van de cultusplaats bij de aanleg van het Julianakanaal een aantal boomstammen zijn gevonden die op een rij lagen.³⁹ Dit zou een knuppelbrug kunnen zijn geweest die over deze oude Maasloop liep.

Het gebied vlak ten zuidwesten van Buchten met de cultusplaats (C) en de villa (V) ligt ca. 4 meter hoger dan het westelijk en noordelijk gebied. De bewoners van de villa hadden zo een prima uitzicht over de lager gelegen riviervlakte.

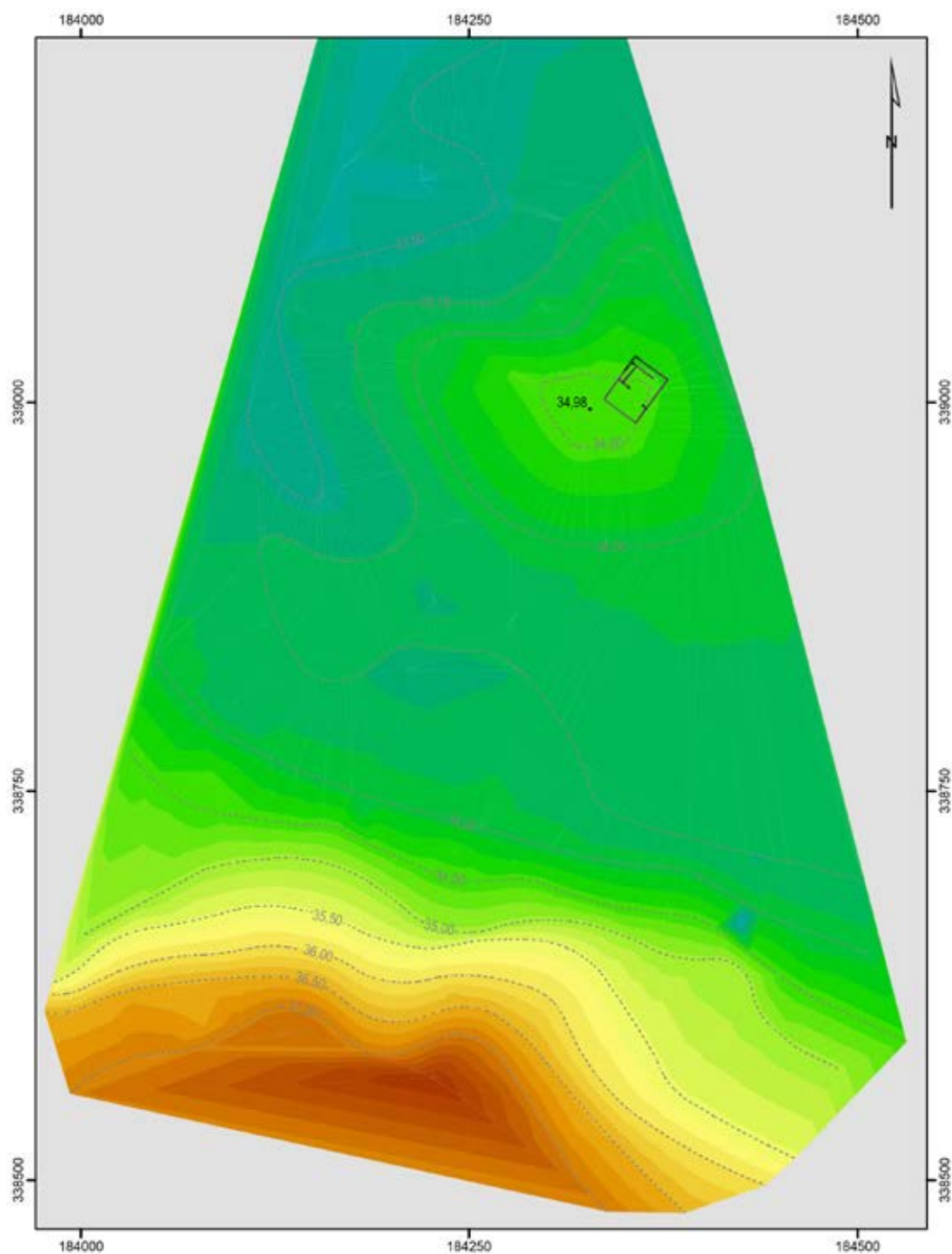
Er zou sprake zijn van een 'terp' waarop de cultusplaats gelegen was. Dat is niet het geval. Een terp is een door mensen opgeworpen woonheuvel die bescherming moest bieden tegen hoogwater. Als we inzoomen op de plaats van de cultusplaats, dan blijkt deze weliswaar op een mooie, min of meer ronde kop in

³⁶ Teunissen van Manen 1964; Stiboka 1970.

³⁷ Rijks Geologische Dienst/Staring Centrum 1989.

³⁸ Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen 1970.

³⁹ Ongepubliceerd verslag opgravingen Illikhoven (Archief PDBL). Cf. ook bijdrage B. de Fraiture, paragraaf 4.2.2.

Afb. 4.3 Hoogtekaart van de omgeving van de vindplaats vóór egalisatie zoals gedocumenteerd in de plantekening Situatie Industrierrein Sluisweg uit mei 1960 (cf. noot 120) (kaart: F. Delporte).

het terrein te liggen die de indruk van een terp zou kunnen wekken (afb. 4.3). Deze verhoging had echter geen antropogene oorsprong, zodat de term 'terp' hier niet van toepassing is. De ligging van de locatie van de cultusplaats hoog boven de huidige riviervlakte van de Maas (> 4 meter) maakte dat de locatie ook zonder een

kunstmatige verhoging in de Romeinse tijd nooit zal zijn overstroomd.

4.2 De Romeinse bewoning in de omgeving van de vindplaats

B. de Fraiture

4.2.1 Kader

Het kerkdorp Buchten behoorde in de Romeinse tijd tot de provincie Germania Inferior met Colonia Claudia Ara Agrippinensium (Keulen) als hoofdstad. Deze provincie was weer onderverdeeld in kleinere bestuurlijke eenheden, de zgn. *civitates* die meestal min of meer samenvielen met de stamgebieden van de oorspronkelijke bewoners. Romeins Buchten behoorde tot de Colonia Ulpia Traiana, waarvan het bestuurlijk centrum bij het huidige Xanten lag. In de wijdere omgeving vormden Heerlen (Coriovallum) en Maastricht (Mosae Trajectum) met badhuis, pottenbakkerscentrum, markt en heiligdom regionale centra. Daarbij maakte Heerlen overigens, evenals Buchten, deel uit van de Colonia Ulpia Traiana, maar behoorde Maastricht tot de *civitas Tungrorum* met bestuurlijk centrum in Tongeren; de rivier de Geul vormde vermoedelijk de grens tussen de colonia Traiana en de *civitas Tungrorum*.⁴⁰

Onderdeel van het inlijvingsproces van de nieuwe gewesten was de aanleg van een wegennetwerk, in eerste instantie bedoeld voor militaire doeleinden (verplaatsen legioenen en het fourageren van legerkampen). De grootste oost-west verkeersader was de weg die van Keulen over Heerlen, Maastricht, Tongeren naar Boulogne s/Mer liep. Langs de linker en rechter Maasoever liepen de noord-zuid verbindingsroutes (Maastricht – Nijmegen). Deze wegen gingen waarschijnlijk terug op routes die al veel langer in gebruik waren (afb. 4.4).

Het leven van de bewoners van Zuid-Limburg veranderde door de Romeinse bezetting. Allereerst werden zij opgenomen in een groter bestuurlijk systeem: zij werden inwoners van het Romeinse rijk en onderdanen van een keizer die ver weg in Rome gezeteld was. Latijn werd de officiële bestuurstaal en het schrift werd ingevoerd. Maar ook de economie maakte een transitie door. De bevolking in de nieuwe steden en de soldaten in de legerplaatsen langs de Rijn waren voor hun voedselvoorziening

aangewezen op het omringende platteland. Op de vruchtbare lössbodems van Zuid-Limburg ontstonden grote landbouwbedrijven (*villae*). Graan werd er de motor van de economie. Het landschap dat aanvankelijk gestoffeerd was met traditionele (ijzertijd)-boerderijen van vergankelijk materiaal, veranderde geleidelijk. Naar Romeins voorbeeld verrezen er nu ook luxe woonhuizen opgetrokken uit natuursteen, met dakpannen, vloerverwarming, badvertrekken. De huizen werden verfraaid met zuilengalerijen, mozaïeken, wandschilderingen en vensterglas. Bedrijfsgebouwen, schuren en kleinere boerderijen werden doorgaans opgetrokken uit vakwerk (houten geraamten, wanden van leem op een stenen fundament).⁴¹

Niet alleen door handel drong de Romeinse cultuur door tot in de haarvaten van de oorspronkelijke samenleving in Zuid-Limburg. In deze grensstreek had het leger een zo mogelijk nog grotere invloed. De Romeinse soldaten namen hun eigen gewoonten mee. De bewoners hier maakten kennis met mensen die een andere taal spraken, die zich anders kleedden, die anders aten en die andere goden vereerden. Omgekeerd namen mannen van hier dienst in het Romeinse leger. Sommigen van hen vestigden zich na 25 jaar dienstdaag – totaal gewend aan een Romeinse levensstijl – als veteraan weer in hun oorspronkelijke woonstreek.

Archeologische vondsten maken duidelijk dat de lokale bewoners op het materiële vlak steeds meer Romeins werden (o.a. Romeins aardewerk, glas, munten, bouw materiaal). Ook in het religieuze leven vonden er veranderingen plaats. Inheemse goden werden niet verboden maar kregen gezelschap van traditionele Romeinse goden en godinnen. Caesar en Tacitus schrijven dat Mercurius een belangrijke god in Gallia en Germania is. Gezien de toename van de grote economische welvaart is het niet vreemd dat juist de god van de handel geliefd was.

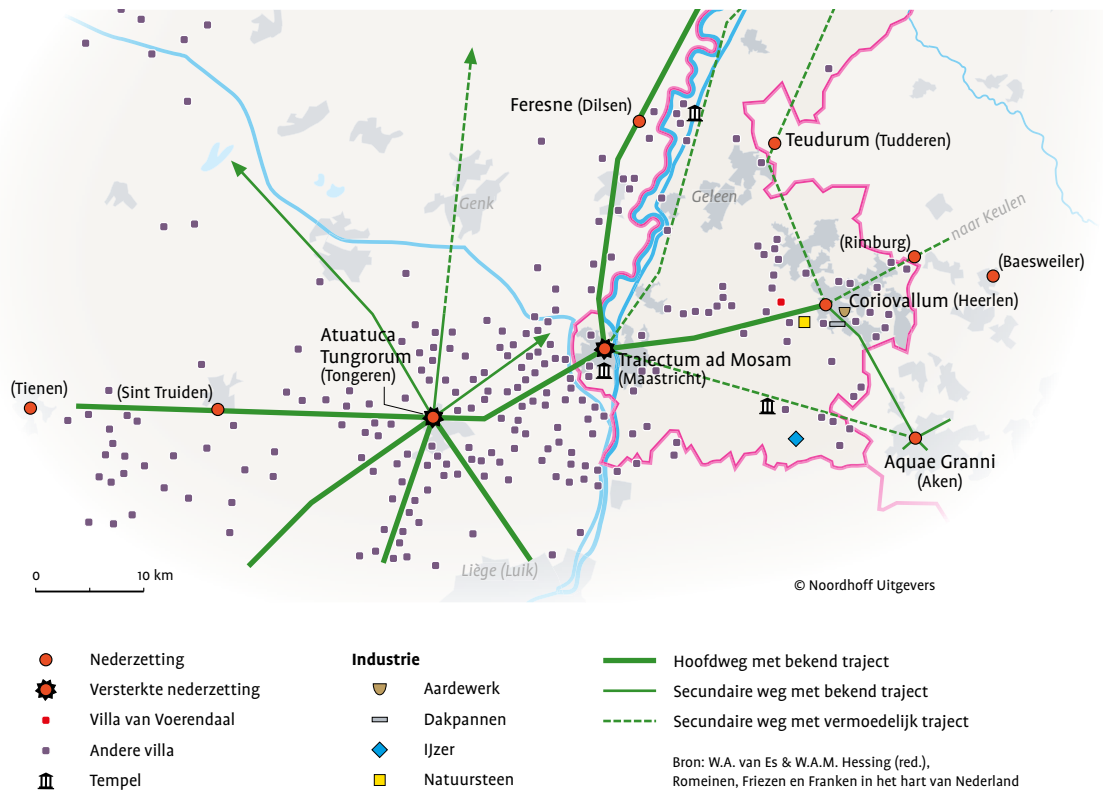
Romeinse goden waren herkenbaar aan hun attributen. Jupiter droeg een bliksem en werd vergezeld van een adelaar. Mercurius werd vaak afgebeeld met een geldbuidel, vleugelschoenen en een haan. Een mooi voorbeeld is het in 1985 in Sint Jansgeleen gevonden fragment van een sokkel/altaar met in reliëf voeten van een staande Mercurius, een ram, een schildpad en een haan.⁴²

De tweede eeuw staat bekend als Pax Romana, een periode van relatieve rust en economische

⁴⁰ Panhuysen 2015.

⁴¹ Habermehl 2011; Jeneson 2013.

⁴² ARCHIS wng 6604; Panhuysen, in PSHAL 124, 1988, 368-370; idem 2001, 33, afb. 16.

Afb. 4.4 De Romeinse bewoning in het Maasdal en omgeving met kartering van de civitas-hoofdplaats van de Tungri, de vici en het hoofdwegenet (bron: De Bosatlas van de geschiedenis van Nederland, p. 60).

welvaart. In onze streken kwam hieraan een einde toen de legioenen langs de Rijn door (binnenlandse) politieke onrust teruggeroepen werden naar Rome. Tegelijkertijd trokken steeds meer Germaanse stammen de Rijn over.

4.2.2 Romeinse vindplaatsen in Buchten e.o.

In ARCHIS zijn voor de gemeente Sittard-Geleen maar liefst 91 Romeinse vindplaatsen geregistreerd. Het gaat om de volgende complexen: nederzetting (36), villa (16), grafveld (10), grafheuvel (2), graf (18), infrastructuur (7), depot (1) en cultusplaats (1).⁴³ Een selectie van in de omgeving van de onderzoekslocatie gelegen vindplaatsen wordt hieronder in meer detail besproken (afb. 4.5).

Romeinse villa's, een grafveld en wegen

Voor een beeld van de bewoning in de Romeinse tijd zijn in de omgeving van De Apotheke

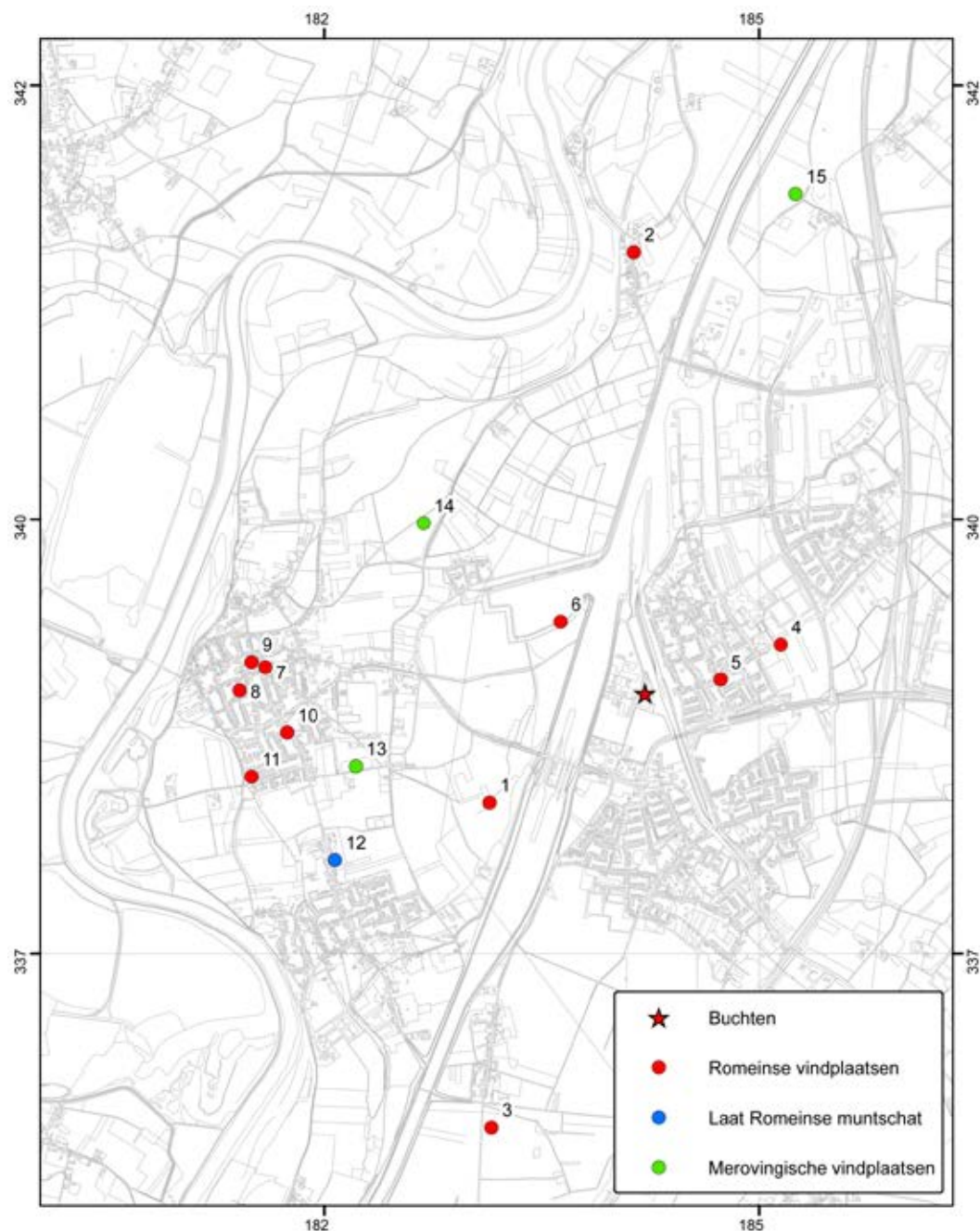
6 vindplaatsen van bijzonder belang: een Romeinse villa, twee potentiële Romeinse villa's, een grafveld, een segment van een Romeinse weg en een zogenaamde 'knuppelbrug' (afb. 4.5). De villa van Buchten lag op een ten westen van het dorp gelegen terrein dat bekend stond als De Wielder (De Welder, Duivelspomp) (afb. 4.5, nr 1; afb. 4.6), in en aan de andere zijde van het huidige Julianakanaal.⁴⁴ Net als het complex op De Apotheke lag deze villa op een natuurlijke hoogte in het landschap (afb. 4.1).⁴⁵ Holwerda, die na het voortijdige overlijden van de opgraver, A.E. Remouchamps, een kort verslag publiceerde, omschreef de locatie als waar het heuvelplateau begint af te lopen naar de Reidsgraaf.⁴⁶ De fundamenteën lagen dicht onder het oppervlak. Door erosie (aflopend terrein) was waarschijnlijk veel grond weggespoeld. Alleen de onderste laag van de fundamenteën, een aangestampte grindlaag, was nog in de bodem aanwezig. De villa (25 x 11 meter) is van het zgn. porticus-type en is, zoals destijds gebruikelijk, slechts deels opgegraven. Aan de hand van de (schaarse) vondsten wordt zij in de tweede helft van de tweede eeuw

⁴³ Gegevens M. Aarts, gemeente-archeoloog van Sittard-Geleen.

⁴⁴ ARCHIS wng 33939; Holwerda 1928.

⁴⁵ Cf. Van der Gaauw, paragraaf 4.1; Goossens 1924; Holwerda 1928.

⁴⁶ Holwerda 1928, 1.

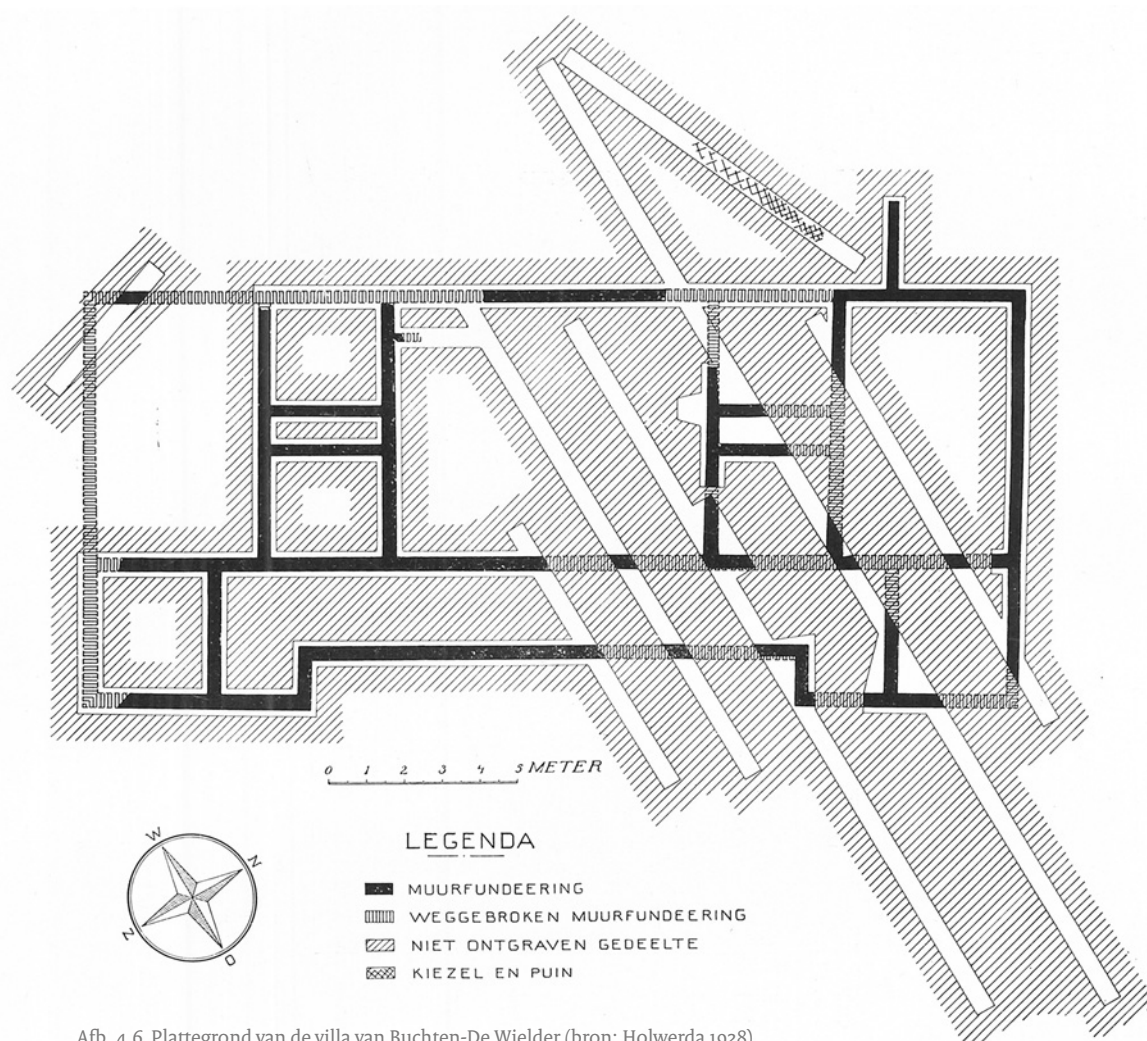
Afb. 4.5 Locatie van de in de tekst besproken vindplaatsen in de omgeving van Buchten-De Apotheke.

n.Chr. gedateerd. Het verslag maakt ook nog melding van de overblijfselen van een weg die 'vanaf de Reidsgraaf recht op de villa toevoerde'. Volgens Holwerda was Remouchamps van plan deze villa met een in de nabijheid gevonden tweede villa te publiceren. Of hij met die tweede villa de locatie De Apotheke in gedachte had, zullen we nooit weten. De villa van Buchten-De Wielder is bij de aanleg van het Julianakanaal verloren gegaan.

Ten noorden en ten zuiden van De Apotheke worden **villa's** verondersteld bij Illikhoven⁴⁷ en aan de Oude Baan Graetheide.⁴⁸ Hier hebben geen opgravingen plaatsgevonden, maar zijn slechts vondsten aan het oppervlak verzameld die duiden op de mogelijke aanwezigheid van een villa (afb. 4.5, nr 2 en 3). Van de vindplaats bij Illikhoven worden vondsten gemeld van aardewerk (tweede eeuw), fragmenten dakpan en houtskool; ook zouden muurresten en mergel-

⁴⁷ ARCHIS wng 38490.

⁴⁸ ARCHIS wng 16213.

Afb. 4.6 Plattegrond van de villa van Buchten-De Wielder (bron: Holwerda 1928).

blokken zijn aangetroffen. Het terrein lag hoger dan de omgeving (vergelijk villa De Wielder en De Apotheke) en in de akker lag een structuur die als een weg werd geïnterpreteerd.⁴⁹ Op het terrein van de veronderstelde villa aan de Oude Baan Graetheide werden in 1984 onder slechte waarnemingsomstandigheden enige dakpanfragmenten, fragmenten aardewerk (waaronder ruwwandig, geveerd, wrijfschaal Stuart 149, dik- en gladwandig), opus signinum en zeer veel natuursteenfragmenten afkomstig van een fundering gevonden. De villa's van Illikhoven en de Graetheide worden beide tussen 70 en 270 gedateerd.

Ten zuiden van het huidige sportpark Het Anker in Buchten werden in 1970 bij het uitgraven van een bietenkuil aan de Ankersweg **drie Romeinse graven** aangetroffen die wijzen op het bestaan van een uit de Romeinse tijd daterend grafveld (afb. 4.5, nr 4). De vondsten bestaan uit 9 fragmenten aardewerk waaronder een terra sigillata

wrijfschaal met leeuwenkop (Drag. 45), een ruwwandige wrijfschaal, een terra sigillata bord met vervaagd stempel, een terra sigillata kom, drie gladwandige kruiken. Daarnaast vond men een munt van koper (70-270 n.Chr.), een fragment glas (Isings 61) en crematie-resten. Op grond van de vondsten worden de graven tussen 150 en 270 gedateerd.⁵⁰

In de directe nabijheid van het grafveld zijn sporen van een **Romeinse weg** aangetroffen (afb. 4.5, nr 5). In het kader van een vervanging en verlegging van het riool heeft de gemeente Sittard-Geleen in 2005 in de kern van Buchten aan de in het verlengde van de Ankersweg gelegen Oude Baan archeologisch onderzoek laten uitvoeren.⁵¹ Daarbij werd de veronderstelde Romeinse oorsprong van deze weg bevestigd: er werd een grindweg en een bermgreppel aangetroffen.⁵²

Bij de aanleg van het Julianakanaal in 1924 is ten noordwesten van De Apotheke een aantal

⁴⁹ Illikhoven Romeinse weg: ARCHIS wng 38490; 185430.

⁵⁰ ARCHIS wng 34090 (1970) en 121397 (1994); AMK terrein 11147 (2006); Van der Gaauw 1994.

⁵¹ Moonen 2005.

⁵² ARCHIS wng 430278.

boomstammen gevonden die geïnterpreteerd worden als een **knuppelbrug**. In de Romeinse tijd bestond de Maas uit vele Maasmeanders.⁵³ De bebouwing lag op de terrasranden. De wegen lagen bij voorkeur op de vlakkere delen in het landschap. Met hoogwater waren dat ook terreinen die drassig konden zijn. De vondst werd gedaan waar het noordelijke deel van de Oude Baan de naam Heirweg draagt (afb. 4.5, nr 6).⁵⁴ Als de boomstammen en de grindweg inderdaad uit de Romeinse tijd dateren, werpen zij licht op het web van kleinere wegen die villa's en andere nederzettingen onderling verbonden of die aansluiting gaven op de grotere verkeersaders. Wanneer we de vindplaatsen van de villa op De Wielder en van de potentiële villa's van Illikhoven en de Graetheide met de vindplaatsen van de wegen combineren, dan zien we op de oostelijke oever van de Maas een noord-zuid route zich aftekenen die ter hoogte van Buchten/Grevenbicht gekruist wordt door een oost-west verbinding. De noord-zuid route valt min of meer samen met het traject van de 'Grande Route van Maestricht à Ruremonde', die vanuit Roermond over Susteren, Holtum en Buchten langs Born over de Graetheide in zuidelijke richting naar Maastricht liep. Deze weg was van 1300-1795 in gebruik.⁵⁵ Het heiligdom van Buchten-De Apotheke ligt op ca. 0,5 km ten oosten van deze noord-zuid route. De aanwijzingen voor de oost-west georiënteerde weg bestaan uit tijdens opgravingen aangetroffen sporen van de Romeinse weg langs de Ankersweg en de Oude Baan in Buchten (onderdeel van de oude Grande Route van Maestricht à Ruremonde) en in de toenmalige Kerkstraat (thans Aan de Greune Paol) in Grevenbicht, waar in 1927 bij de aanleg van een riool een 4 meter brede tonvormige grindbedding onder het wegdek werd aangetroffen (afb. 4.5, nr 7).⁵⁶ De twee vindplaatsen (Buchten en Grevenbicht) liggen hemelsbreed ca. 2 km van elkaar. Ter ondersteuning van de aanname dat er ook een oost-west route moet zijn geweest, kan worden aangevoerd dat ter hoogte van Grevenbicht de natuurlijke omstandigheden ideaal waren om de Maas over te steken. Het Maasdal is hier breed en vlak. Bovendien zijn aan de overkant van de Maas bij Dilsen-Stokkem resten van Romeinse gebouwen gevonden.⁵⁷ In 2013 is daar magneto-metrisch onderzoek uitgevoerd. De resultaten wijzen op de aanwezigheid van een *vicus*, die tentatief met

het van de Peutinger kaart bekende Feresne wordt geïdentificeerd.⁵⁸ Door de aanleg van het industrieterrein Sluisweg en de spoorbaan met rangeerterrein loopt de Oude Baan in Buchten tegenwoordig dood op het spoor. Zouden we echter de Oude Baan in een lijn doortrekken naar de vindplaats in Grevenbicht en eventueel Dilsen, dan lijkt De Apotheke aan of althans op korte afstand ten noorden van deze oost-west verbinding te liggen.

Romeins Grevenbicht en Obbicht

In Grevenbicht werd in de jaren twintig van de vorige eeuw een aantal belangrijke vondsten gedaan. In 1922 werd een waterput gevonden, in 1925 een gebouw en in 1927 een segment van een Romeinse weg; de laatste vondst is hierboven al besproken.

Aan dezelfde Kerkstraat waarin in 1927 de weg werd aangetroffen, waren in 1922 resten van een achthoekige **waterput** blootgelegd (afb. 4.5, nr 8).⁵⁹ De zes opstaande delen van de putrand en een draagsteen zijn gemaakt van kolenzandsteen. Vanwege de opvallend grote diameter van de put (2,10 m) en omdat 'op een afstand van ongeveer 10 meter (...) nog overblijfselen te zien [waren] van eenen muur en van eenen vloer in *testa contusa*', concludeert Goossens dat de put bij een gebouw heeft gestaan.⁶⁰ De putranden zijn door hem naar het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden getransporteerd. Toen in 1977 op de binnenplaats van het museum de Egyptische Taffeh-tempel werd opgericht, moest de putrand wijken en keerde deze terug naar Grevenbicht. Hij staat nu op het plein aan de Schoolstraat, dicht bij de locatie waar de put gevonden werd (afb. 4.7).

Drie jaar later, in 1925, werden, bij grondwerkzaamheden ten behoeve van de bouw van het patronaatsgebouw, Romeinse dakpannen aangetroffen. De heer Beckers uit Beek, huisarts en ervaren archeoloog, trof bij zijn inspectie een grindfundering aan van 80 cm breed, 20 à 25 cm diep die over een lengte van 26 meter over de volle lengte van het patronaatsgebouw in noord-oostelijke richting liep.⁶¹ Op de grindfundering lagen nog brokken kolenzandsteen. Aansluitende funderingen werden niet aangetroffen. Wel werd door middel van een proefsleuf vastgesteld dat de grindfundering nog ten noorden van het patronaatsterrein doorliep en dat over een lengte van 10 meter de Romeinse

⁵³ Zie paragraaf 4.1.

⁵⁴ Getypt verslag A. Lebens (1948) met situatieschets, Keitzraedhuis Sittard (archief archeologie).

⁵⁵ Moonen 2005, 7; Hermse 1997, 111.

⁵⁶ ARCHIS wng 34932; Beckers & Beckers 1940, 248, en 289.

⁵⁷ Bloemers 1969, 79 en Abb. 1.

⁵⁸ De Winter & Wesemael 2014.

⁵⁹ ARCHIS wng 34010.

⁶⁰ Goossens 1922, 71.

⁶¹ ARCHIS wng 34016; Goossens 1925 en 1928; Beckers & Beckers 1940, 248.

Afb. 4.7 Romeinse waterput te Grevenbicht (foto auteur).

fundering geheel en al was weggegraven voor een steenbakkerij. De fundering, de dakpannen en de vondst van een ronde hypocaust-tegel maken duidelijk dat hier, even ten noorden van de besproken waterput en Romeinse weg, een **Romeins gebouw** heeft gestaan (afb. 4.5, nr 9).⁶² De relatie tussen de put, het gebouw en de weg blijft een kwestie van gissen. Geopperd is dat de waterput mogelijk iets te maken heeft met het gebouw. Dat zou, vanwege de grote omvang van de put, een openbare functie gehad moeten hebben. Doordat er slechts een wand van het gebouw gevonden werd, kan niets over een plattegrond gezegd worden. In ARCHIS worden de wng nrs 34010, 34016 en 418815 gezien als behorend tot één en dezelfde site die als villa wordt geïnterpreteerd.

Op 300 meter van de Schoolstraat werden in 1948 bij de bouw van twee huizen aan de Houtstraat 32 en 34 **drie fragmenten van Jupitersculpturen** en een zuilfragment gevonden (afb. 4.5, nr 10).⁶³ Zuilen bekroond met een tronende Juppiter waren een veel voorkomend godenmonument in Germania Inferior. De meeste van deze monumenten zijn in het lössgebied ten westen van Keulen tussen Rijn en Maas gevonden.⁶⁴ Ze komen voor in steden (Keulen, Xanten, Nijmegen en Tongeren) maar ook in *vici* (Maastricht, Jülich, Melick⁶⁵), in heilighdommen en op villa-terreinen (o.a. villa Ten Hove, Voerendaal⁶⁶). Veel van deze monumenten zijn als secundair bouw materiaal gebruikt en worden dus niet op hun oorspronkelijke plaats van opstelling gevonden. De precieze aard van de vindplaats in Grevenbicht is niet bekend.⁶⁷ Aan de zuidrand van Grevenbicht ligt op de hoek van de Essenstraat en de Heilig Kruisstraat de

zogenaamde Jodenberg. Sinds de zeventiende eeuw is deze locatie in gebruik als Joodse begraafplaats. Op deze 5 meter hoge heuvel staan vijf grafstenen en onder aan de heuvel nog eens zeven, daterend uit de negentiende en twintigste eeuw. De heuvel zou van oorsprong een **Romeins tumulusgraf** zijn (afb. 4.5, nr 11). Archeologisch onderzoek heeft vanwege de huidige functie nooit plaatsgevonden. Er bestaat daarom twijfel over de ouderdom van deze heuvel. Maar het kunstmatige karakter van de heuvel, de hoogte, de omvang, de Romeinse vondsten in de omgeving en de ligging dichtbij de waarschijnlijk van oorsprong Romeinse Kempenweg maken de interpretatie van tumulus aannemelijk. De tumulus en het omliggende terrein zijn beschermd.⁶⁸

In de loop der tijden zijn talloze losse archeologische vondsten in Grevenbicht en Obbicht gedaan die duiden op bewoning. Goossens schreef in 1924 al dat 'Op de Kempen het volk vertelt dat daar een stad heeft gestaan ... in alle geval is het een bekende vindplaats van Romeinse oudheden ..'. De losse vondsten blijken geclusterd te kunnen worden in twee grote villa-terreinen die nu de status van beschermd monument hebben. Het gaat om de locatie aan de Beelaertsstraat te Obbicht en aangrenzend het terrein Beelaertsstraat/Kempenweg. De andere locatie Grevenbicht-Kingbeek betreft een terrein van zeer hoge archeologische waarde met sporen van bewoning uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen.⁶⁹

De veelheid aan bewoningssporen in Grevenbicht doet vermoeden dat we hier met een Romeinse **vicus** te maken hebben. Daarvoor spreekt ook de geografische ligging: aan een

⁶² ARCHIS wng 418815; Goossens 1925 en 1928; Beckers & Beckers 1940, 248. Auteurs geven verschillende maten voor de lengte van het grindfundament: Goossens 1925: 26 m.; Goossens 1928: 30 m.; Beckers & Beckers 1940, 248: 34 m.

⁶³ ARCHIS wng 34017; Noelke 2010, Kat. 4, Kat. 34, Kat. 35.

⁶⁴ Zie kaart in Noelke 2010, Abb. 133.

⁶⁵ Panhuysen 2010.

⁶⁶ Willems & Kooistra 1988, 144 en afb. 2 (N): fundament van mogelijk een Jupiterzuil.

⁶⁷ Dit geldt ook voor de recente vondst uit Bunde: Pepels 2010.

⁶⁸ Tumulus: archeologisch monument 272; terrein van zeer hoge archeologische waarde 15859; Klok & Brenders 1961.

⁶⁹ Villa-complex Beelaertsstraat: ARCHIS monumentnr 273, rijksmonument 45127. Beelaertsstraat/Kempenweg: een terrein van zeer hoge archeologische waarde, ARCHIS monumentnr 8391; Derks 1989. Villa-complex Grevenbicht-Kingbeek: ARCHIS wng 27217.

kruising van twee verbindingswegen (noord-zuid en oost-west) én op een plek waar de Maas makkelijk over te steken was.

De laat-Romeinse tijd en vroege middeleeuwen in het Maasdal

Traditioneel wordt het einde van het Romeinse Rijk in de Oudejaarsnacht van 406 gesitueerd toen onder keizer Honorius de Germanen bij Mainz de Rijn overstaken. Echter, de Romeinse tijd hield niet per direct op, maar evolueerde geleidelijk naar een nieuwe periode. De laat-Romeinse vondsten in dit deel van het Maasdal zijn belangrijk voor onze kennis omtrent de overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen en krijgen door de recente schatvondst van Echt-Pey nieuwe betekenis. Uit de omgeving van Buchten is verder een aantal vroeg-middeleeuwse grafvelden bekend die de spaarzame vroeg-middeleeuwse vondsten op De Apotheke enige context kunnen geven en hier daarom eveneens kort worden besproken.

De muntschatten van Obbicht en Echt-Pey

Eind jaren zestig van de vorige eeuw werden in Obbicht, toponiem Op de Kempen, acht gouden munten gevonden. In 1940 beschreven Beckers sr. en jr. deze omgeving al als zeer vondstrijk. Vanwege de zeven losse munten die eerder bij grondbewerking op deze locatie gevonden werden mag men aannemen dat deze **muntschat** (afb. 4.5, nr 12) uit tenminste 15 solidi heeft bestaan geslagen in de tijd van keizer Valens, Valentinianus I en II, Gratianus, Theodosius I, Eugenius en Honorius. De laatste munt (sluilmunt) wordt kort na 408 gedateerd. Bij de munten werd een koperen dekseltje (Kupferdeckel) met een diameter van 8 cm gevonden. Dit zou kunnen wijzen op de mogelijkheid dat de munten 'verpakt' werden begraven. Het dekseltje is door de vinder weggegooid.

Voorjaar 2014 werd in Echt-Pey (op ca. 10 km afstand van Buchten) een muntschat gevonden die tot een ander inzicht heeft geleid over de laatste jaren van het Romeinse gezag in het Nederrijnse gebied.⁷⁰ Anders dan de schat uit Obbicht, bevat deze niet louter gouden munten, in dit geval 12 solidi, maar ook negen stukken kapot geknipt zilveren vaatwerk, een zilverbaar en een gouden ring. De jongste munten zijn geslagen onder keizer Constantijn III (407-411). Omdat ze nauwelijks gebruikssporen vertonen, is de schat waarschijnlijk kort na 411 begraven.

Tot voor kort nam men aan dat muntschatten uit de periode 393-411 vooral een reactie op de invallen van de Alamannen en Vandalen bij Mainz in de oudejaarsnacht van 406 waren. Deze invallen zouden het einde van het Romeinse Rijk onder keizer Honorius betekend hebben. De geschiedschrijvers Zosimus en Orosius (vijfde eeuw) berichten dat Constantijn III het Romeinse gezag in het Nederrijnse gebied poogde te herstellen door de steun van Germaanse krijgsheren te kopen met goud en zilver. De muntschatten van Obbicht en Echt-Pey zijn daarom waarschijnlijk eerder loon voor bewezen militaire diensten. Men neemt aan dat de schatten begraven werden toen het Romeinse gezag niet meer in staat was de orde te handhaven en daardoor grote onrust ontstond.

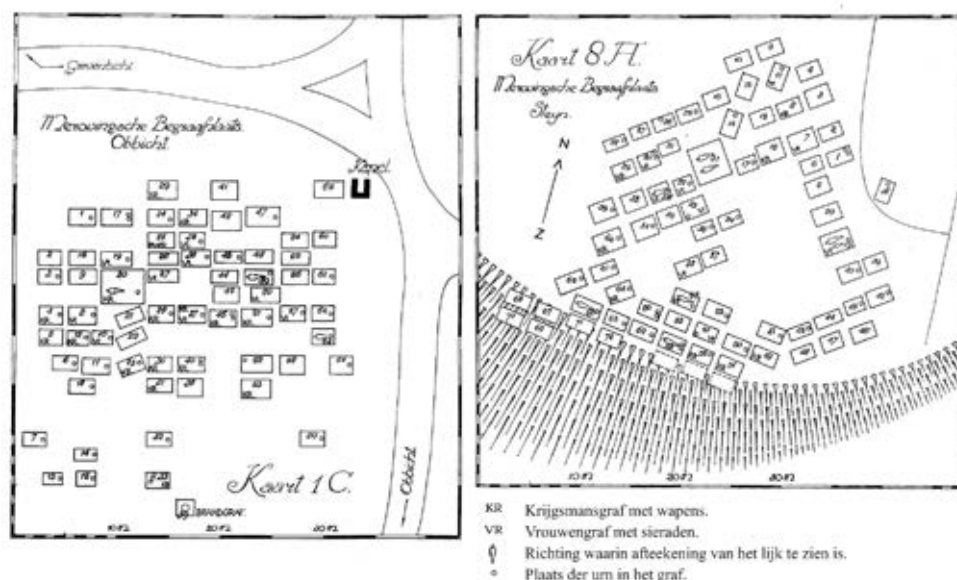
De Merovingische grafvelden van Obbicht en Stein

In 1936 werd in het veld tussen de dorpen Grevenbicht, Obbicht en Born, bekend onder het toponiem De Oude Molen, door vader en zoon Beckers een Merovingisch rijengrafveld opgegraven (afb. 4.5, nr 13; afb. 4.8). Het terrein kwam beschikbaar omdat het voor grindwinning in gebruik werd genomen. In het verslag worden vondsten en structuren van 64 graven beschreven.⁷¹ Opvallend is dat waar de bijgiften consciëntieus worden beschreven en de maten van de graven doorgaans worden gegeven, we niets lezen over de skeletten zelf. Van 13 graven ontbreken de maten vanwege recente verstoringen of omdat de graven onder de molen gelegen waren. De molen was vanwege de geplande grindwinning gesloopt. Van 10 graven wordt vermeld dat zich in de bodem een kist aftekende (graf 19, 29, 36, 38, 43, 45, 47, en 63; graf 20 en 51 waren zgn. kamergraven i.e. een houten kamer overdekt door een grafheuvel voor een of meerdere personen); van steenzettingen rond de graven zoals in Buchten aangetroffen, is in het grafveld van Obbicht niets bekend. Tot de bijgaven behoren aardewerk, spinklosjes, pinnetten, gespen, glas, sieraden, schildknoppen en wapens (scramasaxen, spatha's). Er waren geen bijgaven met een christelijk motief. Voor acht graven wordt expliciet vermeld dat zij helemaal geen bijgaven bevatten (graf 9, 16, 26, 41, 42, 54, 55, 60).

Op grond van de bijgaven worden de graven in de Merovingische tijd gedateerd. Alle graven lagen west-oost georiënteerd, met de schedel

⁷⁰ Heeren, Roymans & Roymans 2014, 7; Heeren & Roymans 2014.

⁷¹ Beckers & Beckers 1940, 320.

Afb. 4.8 Overzichtstekeningen van de Merovingische grafvelden van Stein en Obbicht (bron: Beckers & Beckers 1940).

in het westen. Hieruit trok men de conclusie dat het om christelijke graven ging. Er was slechts één uitzondering. Dit graf werd dan ook direct als heidens bestempeld.

Het grafveld in Stein (afb. 4.8), gelegen tegenover de Burchtruïne op een hoog punt in het landschap bestond uit 75 graven. Hier werd terra sigillata met 'Frankisch aardewerk' in graven aangetroffen.⁷² Volgens Beckers bestrijkt de gebruiksduur van dit grafveld de gehele Merovingische periode (450-750 na Chr.); in Obbicht was het oudste gedeelte van het grafveld al voor aanvang van het archeologisch onderzoek vergraven.

Borgharen – villa en vroegmiddeleeuwse begraafplaats

In de evaluatie van het archeologisch onderzoek in Limburg 1995-2006 wordt gesproken van een kenniswinst omtrent het gebruik van de lage gebieden in het Maasdal en de relatie tussen de rivier en het menselijk handelen in middeleeuwen.⁷³ Wat betreft de overgang van de laat-Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen worden drie locaties in het deelgebied Maasdal Zuid, Grensmaas genoemd. Het gaat om de hierboven reeds besproken sites van Obbicht (villa plus grafveld) en Stein (grafveld) en Borgharen (villa en grafveld).

Op de akkers bij Borgharen werden in 1982 met metaaldetectoren Romeinse en Merovingische voorwerpen gevonden. Nadat de gemeente

Maastricht in 1995 en 1999 een aantal proefsleuven had getrokken om de aard en kwaliteit van de archeologische sporen vast te kunnen stellen,⁷⁴ werden in de jaren daarna met de Universiteit Leiden en de RCE vervolgonderzoeken uitgevoerd. Aangetroffen werden bewoningssporen uit de ijzertijd, een Romeinse villa met sporen van ambachtelijke activiteiten en een vroeg-middeleeuws inhumatiegrafveld. In totaal zijn 23 graven bekend (stand 2008). Op grond van de bijgiften wordt het grafveld in de zesde en zevende eeuw gedateerd.⁷⁵

De begraafplaats lag in en om de restanten van een Romeinse villa. Deze lag op een hogere grindrug in het landschap (Op de Stein) die zelfs bij de grote overstromingen in 1993 en 1995 droog bleef.⁷⁶ De locatiekeuze voor dit grafveld in een villa-structuur wordt betekenisvol genoemd en geduid als een claim op de woonplaats van vorige bewoners, wellicht de eigen voorouders. Als parallel worden de graven in Rosmeer en Voerendaal genoemd.⁷⁷ Het grafveld Obbicht wordt niet genoemd. Aan het terrein Borgharen werd de status van een terrein van zeer hoge archeologische waarde toegekend.⁷⁸

Schipperskerk en Holtum - Merovingische nederzettingen

In 2003 werd bij een proefsleuven-onderzoek bij Schipperskerk (Koeweide-Klein Trierveld) tussen het Julianakanaal en de Maas een Merovingische nederzetting aangetroffen

⁷² Beckers & Beckers 1940, 298, en bijv. graf 1.

⁷³ Stoeper 2007, 41.

⁷⁴ ARCHIS wng 40794; Hulst & Dijkman, 2000.

⁷⁵ Dijkman 2003, 212.

⁷⁶ Van de Graaf & De Kramer 2005a, 191.

⁷⁷ De Groot et al. 2011, 16.

⁷⁸ ARCHIS monumentnr 14.884; Bouwmeester & de Kort 2011, 10-11.

(afb. 4.5, nr 14). Men vond op een verhoging in het terrein op 1 km ten oosten van de Maas aardewerk uit de zesde en zevende eeuw, een paalkuil, een waterput en twee grote kuilen die houtskool, aardewerk, natuursteen en verbrande klei bevatten. Het eikenhout van de waterput kon dendrochronologisch gedateerd worden op 561 n.Chr. Het is tot nu de enig met zekerheid geïdentificeerde Merovingische nederzetting.⁷⁹

In Holtum hebben in de jaren 2001-2009 diverse opgravingen over een uitgestrekt gebied plaatsgevonden ter voorbereiding van een industrieterrein en ontsluitingswegen tussen de Maas en het Julianakanaal. Uit deze onderzoeken is komen vaststaan dat bewoning gedurende een lange periode (ijzertijd, Romeinse tijd, Merovingisch/Karolingische tijd en middeleeuwen) op wisselende plaatsen in het Maasdal plaatsvond, waarbij in de ijzertijd en Romeinse tijd nederzettingen bij voorkeur op glooiingen in het terrein onder een top werden gesticht, terwijl bewoning in de middeleeuwen juist op de verhogingen in het landschap wordt teruggevonden. Ook kon men vaststellen dat de bewoners van het Maasdal in de laat-Romeinse tijd naast landbouw ook aan veeteelt deden en dat in de boerengemeenschappen diverse ambachten uitgevoerd werden, zoals ijzer-, brons- en glasbewerking.

Uit een synthese⁸⁰ van de door verschillende archeologische bedrijven uitgevoerde onderzoeken⁸¹ blijkt dat door de jaren heen verschillende delen van een **Germaanse nederzetting** uit de tweede helft vierde eeuw en het begin van de vijfde eeuw zijn onderzocht (afb. 4.5, nr 15). Vanwege de goede conservering is het een van de belangrijkste vindplaatsen uit deze periode. Er werden eenschenpige huisplattegronden, spiekers, hutkommen, lemen vloeren aangetroffen. Spectaculair was de vondst van stookplaatsen met houtskoolblokken in situ. Het overige vondstmateriaal bestond uit secundair gebruikte fragmenten van Romeinse dakpannen, metalen gereedschappen, glas, handgevormd en gedraaid aardewerk en natuursteen. Er werden 214 muntjes van koper gevonden waarvan 126 in één hutkom. De doorgeknijpte en aan elkaar gesmolten muntjes, bronsschroot en slakresten doen vermoeden dat de munten geen geldelijke waarde meer vertegenwoordigden, maar alleen nog waarde hadden als grondstof voor nieuw te maken bronzen voorwerpen.

De locatie is in de Romeinse tijd meerdere keren

overstroomd geweest. Bewoners zijn teruggekomen en hebben nieuwe huizen gebouwd. Huisplattegronden lagen haaks op elkaar waarvan de onderste afgedekt was met een laag riviersediment.

4.2.3 Enkele conclusies

De hierboven beschreven vondsten laten zien dat er in de eerste zeven eeuwen van onze jaartelling een continue bewoning is geweest in het gebied rondom Buchten.

Omringd door villas en gelegen dichtbij de grote doorgaande noord-zuid en oost-west verbindingen maakte de site De Apotheker in de tweede en derde eeuw de economische en politieke hoogtijdagen van het Romeinse rijk mee. Met de neergang van het centrale gezag van de Romeinen en de politieke onrust aan de rijksgrenzen bleef de omgeving van Buchten bewoond. Dit betekent dat de inheems-Romeinse bevolking het gebied na het einde van het Romeinse rijk niet heeft verlaten. Wellicht hebben zich hier Germaanse migranten (foederati), aanvankelijk met toestemming van het Romeinse gezag, gevestigd. Hoe dit ook zij, de bewoningssporen in Holtum en Schipperkerk laten in elk geval zien dat ook in de politiek onrustige tijden van de late vierde en vroege vijfde eeuw altijd mensen zijn blijven wonen in het Maasdal. In de vijfde en zesde eeuw begroeven zij hun doden in grafvelden die werden ingericht op markante plekken in het landschap (Stein, Obbicht en Borgharen) die door generaties voor hen al bewoond waren geweest. Het ziet er naar uit dat zij bewust de beschutting van de ruïnes van Romeinse gebouwen hebben gezocht. De begraafplaats van Buchten, die op een natuurlijke hoogte en binnen een uit de Romeinse tijd daterend ommuurd terrein gesitueerd is, voegt zich in dit patroon.

⁷⁹ Tichelman 2004; Stoepker 2007, 32.

⁸⁰ Aarts 2013.

⁸¹ Hoegen 2004, 2005; Wagner & Van der Ham 2010; Tichelman 2012.

5.1 Inleiding

Zoals uit de beschrijving van de geschiedenis van het onderzoek in hoofdstuk 3 is gebleken, waren de omstandigheden waaronder het veldwerk plaats vond verre van ideaal. Het moest in korte tijd en met beperkte middelen worden uitgevoerd, de leiding was in handen van een welwillende, maar niet professioneel geschoolde amateur-archeoloog en de inzet van een inderhaast opgeroepen veldtechnicus van de ROB beperkte zich tot het vastleggen van de onverwacht aan het licht gekomen menselijke skeletten. Deze keuzes hebben directe repercussies gehad voor de wijze waarop het gevonden in het veld is gedocumenteerd en daarmee voor de conclusies die bijna veertig jaren na dato uit de bewaarde documentatie nog kunnen worden getrokken. Duidelijk is dat de analyse van sporen en vondsten niet de diepgang kan bereiken die van een volgens de huidige standaarden gedocumenteerde opgraving verwacht mag worden.

5.2 Steenbouwsporen van een uit de Romeinse tijd daterend heiligdom

5.2.1 Beschrijving

De belangrijkste tijdens het onderzoek vrijgelegde sporen bestaan uit een rechthoekige aanleg van 35,70 x 25,90 m.⁸² ‘Echte funderingen waren nauwelijks meer aanwezig, slechts puingreppels gaven het verloop van vroegere muren aan’, zo meldt het verslag van de provinciaal archeoloog in de Archeologische kroniek.⁸³ Met de ongebruikelijke term ‘puingreppels’ zal hier bedoeld zijn dat de funderingen waren uitgebroken en dat de enige sporen die daarvan nog restten bestonden uit uitbraaksleuven. Een nadere beschrijving van deze uitbraaksporen ontbreekt. Al even summier is het eindverslag van T. Linckens: ook dat bevat geen informatie over de duiding van de aange troffen gebouwsporen. Een transcriptie van de relevante passage – met behoud van spelfouten – luidt als volgt (cf. bijlage 5):

‘Tijdens het werk kwamen de fundamente van een romeins gebouw tevoorschijn, die echter door de latere begraving erg gestoord waren. Van deze

fundamente zijn tekeningen gemaakt door de Hr Visser en zijn assistent van de Tech dienst uit Born met medewerking van Hr Noordam van de ROB. De op de tekening onbrekende muuresten zijn op Vrijdag 22 Oct aan het oppervlak gekomen en bijgetekend, deze lagen buiten de opgraving’

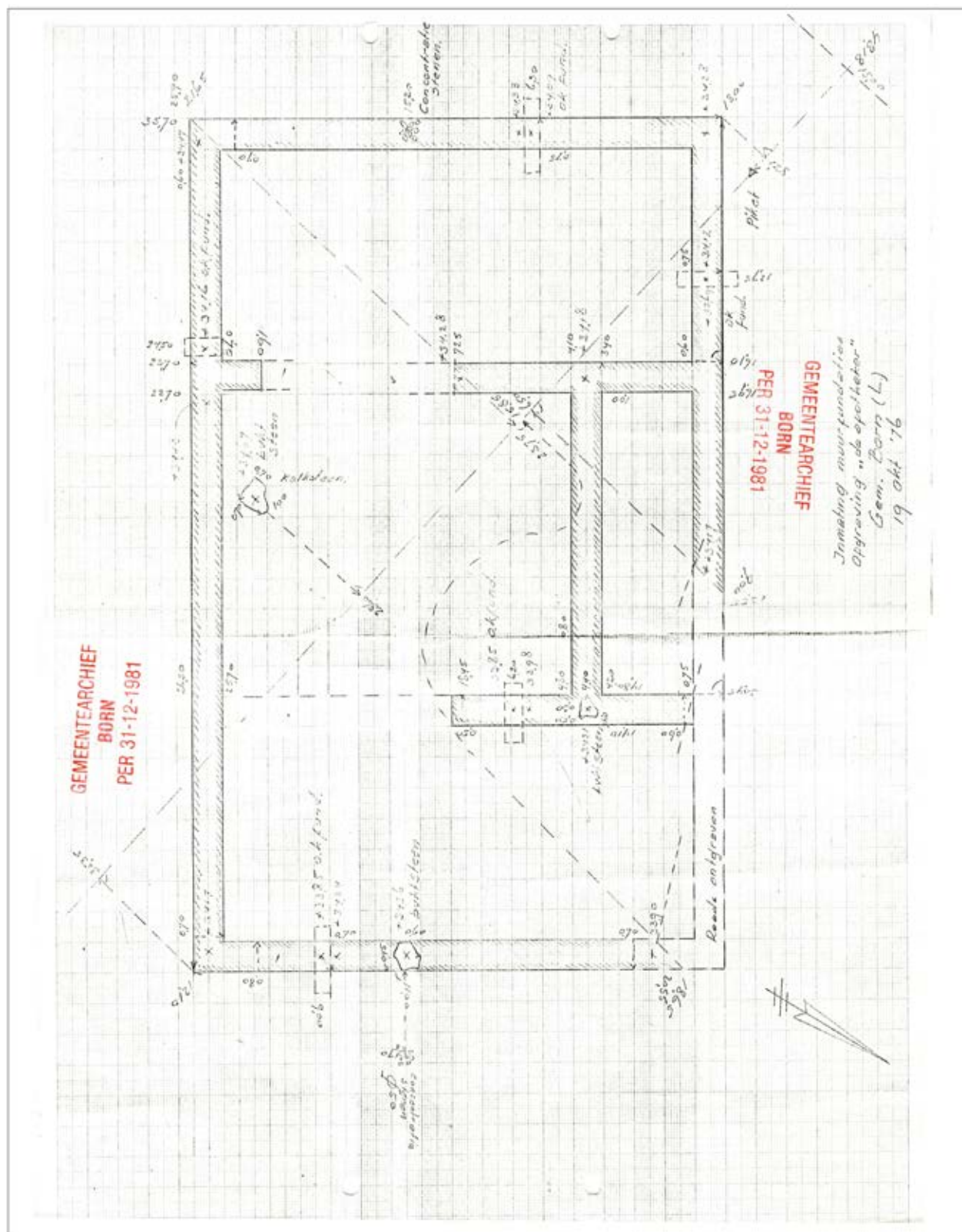
Onze belangrijkste bron van informatie over de uitleg van de steenbouw is daarom de in kopievorm overgeleverde tekening die door genoemde heer Visser en zijn assistent werd gemaakt (afb. 5.1). Deze laat een strak uitgelegde rechthoekige plattegrond zien, waarvan in de noordoosthoek een klein deel ontbreekt dat zich in het belendend perceel bevond. Volgens de toelichting van de tekenaar was dit gedeelte op het moment van de veldopname ‘reeds ontgraven’. Het is daarom een raadsel hoe Linckens in het hierboven gegeven citaat kon beweren dat deze buiten de opgraving gelegen muurresten op de laatste dag toch nog konden worden blootgelegd. Een veldopname van de bij de afgraving van het naastgelegen perceel ontstane steilkant van het opgravingsterrein bewijst op dit punt zijn ongelijk: de foto, die blijkens het nog grotendeels onafgewerkte vlak kort na de aanleg van het vlak moet zijn gemaakt, laat in deze steilkant een concentratie van steenmateriaal zien (afb. 5.6).

Voor een juiste lezing van de opgetekende plattegrond moet duidelijk gemaakt worden dat, anders dan het millimeterpapier suggereert, het bij deze tekening niet om een op schaal gemaakte archeologische veldtekening gaat, maar, zoals de titel aangeeft, om een ‘inmeting van muurfundaties’ waarbij de conventies van de landmeetkunde zijn gevolgd, d.w.z. de plattegrond slechts schetsmatig is ingetekend en de werkelijke maten naast de betreffende sporen zijn vermeld. Wanneer de plattegrond volgens deze maten op schaal wordt gebracht, blijft de rechthoekige uitleg intact, maar blijken de sporen daarbinnen vanuit het centrum naar de oostelijke korte zijde op te schuiven (afb. 5.2, 5.3, 5.4).⁸⁴ Deze bestaan om te beginnen uit twee evenwijdig aan de korte zijden lopende fundamente (afb. 5.2: a en b) waarvan de aanzet zich op respectievelijk 16,10 m en 30,45 m uit de noordwesthoek bevindt. De resten van deze fundamente konden tot over een lengte van respectievelijk 7,25 m en 18,45 m in zuidelijke richting worden vervolgd, waarna zij uit het vlak verdwenen. Zeker het westelijke fundament moet oorspronkelijk verder hebben door-

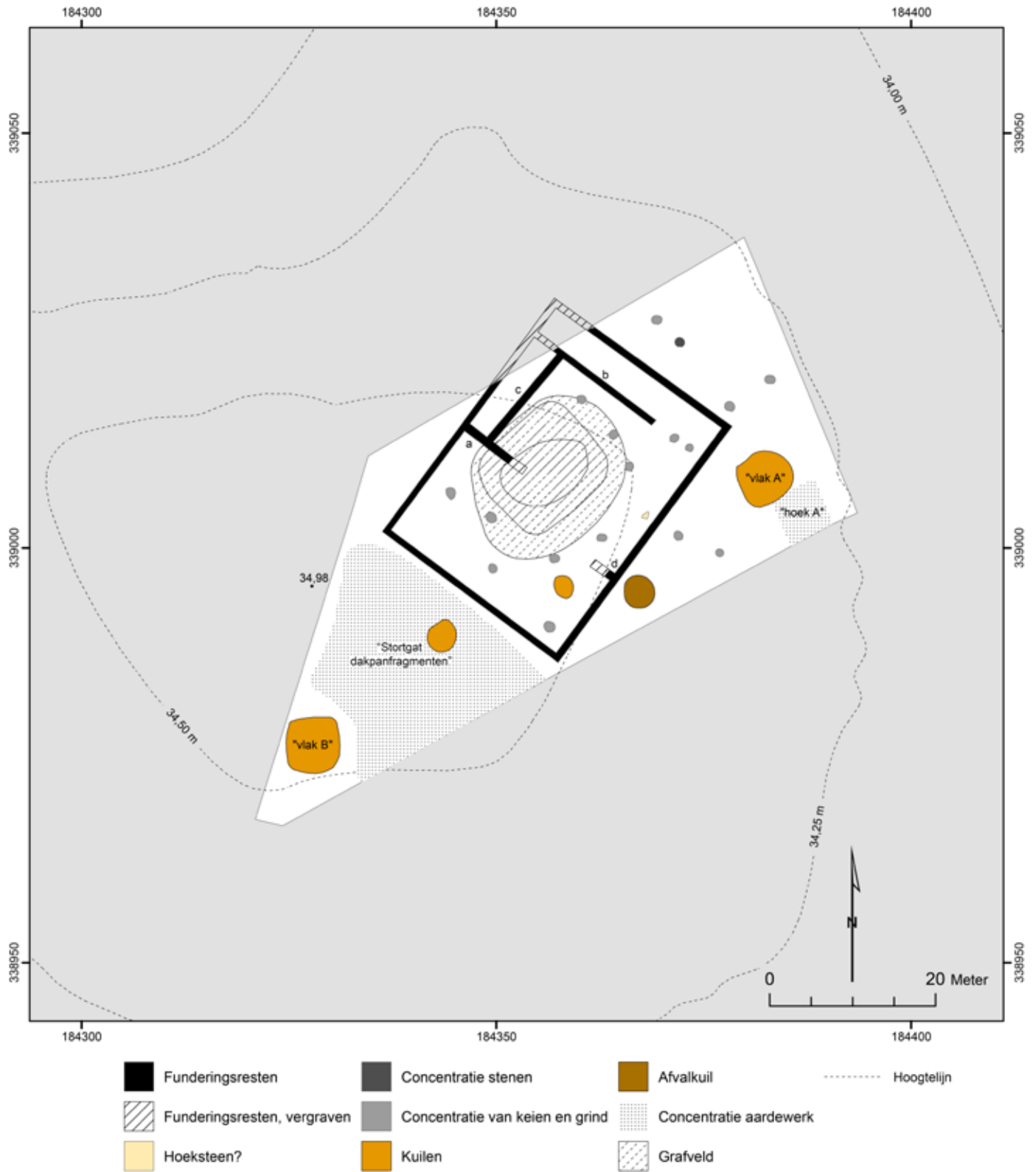
⁸² Hoewel de plattegrond niet op de windrichtingen is georiënteerd, worden bij onderstaande beschrijving de korte zijden gemakshalve als oost- en westzijde en de lange zijden als noord- en zuidzijde beschouwd.

⁸³ Bloemers 1977, 19.

⁸⁴ De uitwerking van de landmeetkundige veldopname is volgens het machinebijschrift gemaakt op schaal 1:500; die schaal geldt voor het origineel, maar niet voor de in het EHC bewaarde kopie die 71% is verkleind.

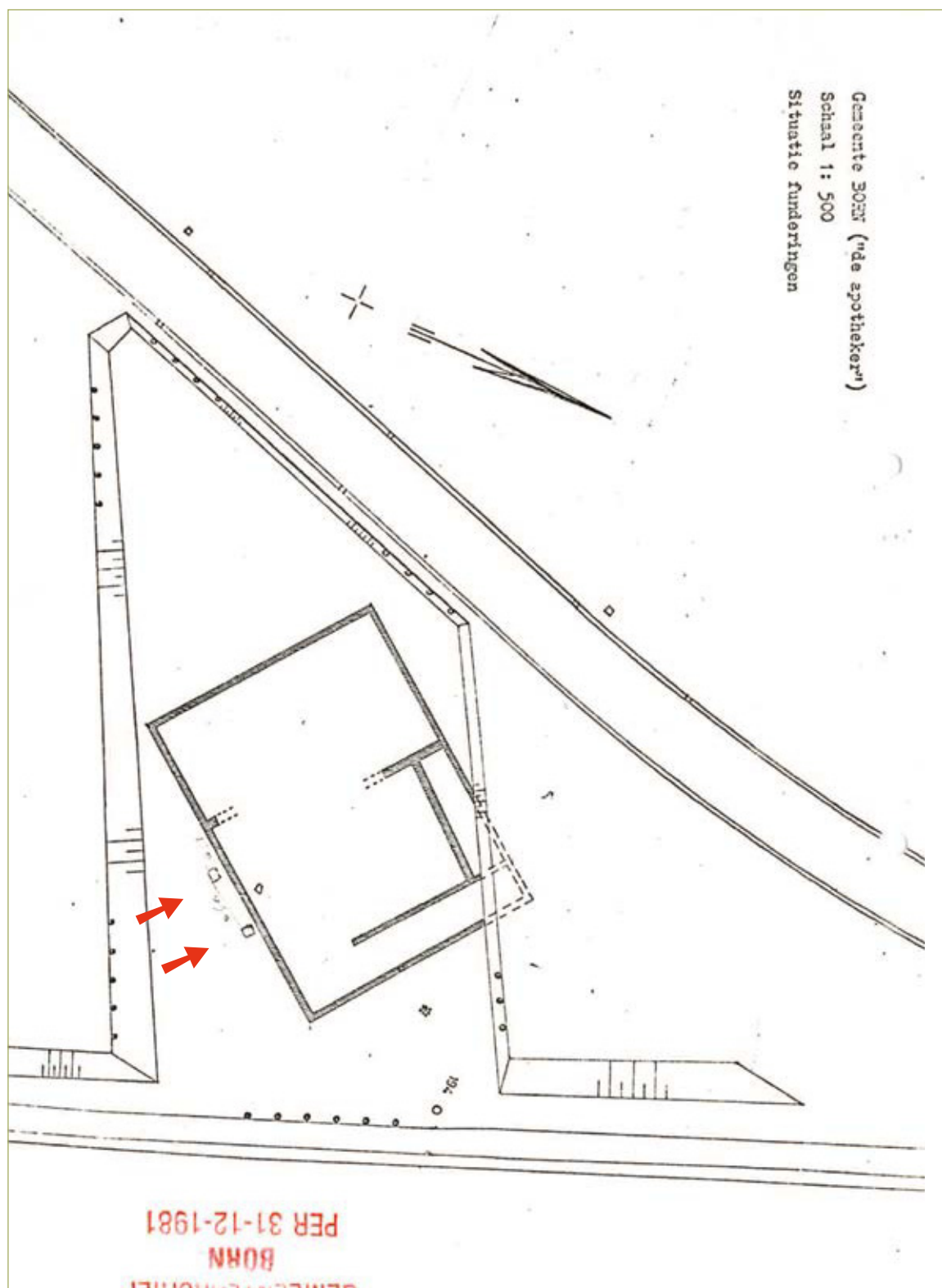

Afb. 5.1 Landmeetkundige veldtekening van de fundamenteën van het heiligdom van Buchten-De Apotheke, overgeleverd via twee in het Euregionaal Historisch Centrum, Sittard bewaarde kopieën van een onvindbaar origineel.

Afb. 5.2 Overzichtsplattegrond van het heiligdom van Buchten-De Apotheke (tekening: F. Delporte).

Afb. 5.4 Uitwerking op schaal van de landmeetkundige veldtekening van de fundamente van het heiligdom van Buchten-De Apotheke met - secundaire - aanduiding van enkele direct buiten de zuidmuur van de rechthoekige aanleg gelegen sporen (bron: EHC Sittard).

Afb. 5.5 Een van de vier coupes door het fundament van de rechthoekige aanleg (foto: E. van Geel)

gelopen, maar was ter plaatse verstoord door een in de vroege middeleeuwen op deze plaats aangelegd grafveld, waarvan de kern, blijkens de door Linckens gemaakte aantekeningen op de schaaltekening (afb. 5.3), ongeveer in het centrum van de rechthoek lag. De beide fundamente waren, op ca. 4 m afstand van de lange noordzijde, door middel van een tussenmuur (afb. 5.2: c) met elkaar verbonden.⁸⁵ Opvallend is dat deze tussenmuur een enigszins afwijkende oriëntatie vertoont waardoor de aansluiting met de funderingen a en b geen haakse hoek vormt. Een aanzet van een vierde fundament (afb. 5.2: d) is tenslotte nog bewaard aan de lange zuidzijde op precies 12 m uit de zuidwesthoek. Dit fundament kon slechts over een afstand van 1,60 m vanaf de buitenzijde van de rechthoekige aanleg worden gevolgd.

De funderingen die de rechthoek vormen hadden een breedte variërend van 60 cm tot 80 cm en nog een diepte van 24 tot 43 cm onder het aangelegde vlak. De restanten van fundamente binnens de rechthoek zijn 50 tot 100 cm breed, en nog 13 cm diep, al is hier maar op één plaats een diepte bepaald. Op twee plaatsen zijn zich in de fundamentsporen bevindende steenblokken apart ingetekend: op het snijpunt van de fundamente b en c en in de korte oostzijde. De bovenkant van deze stenen lag op respectieve-

lijk 34,21 m en 34,36 m NAP; over de steensoort wordt niets vermeld. De blokken liggen op respectievelijk 36 en 51 cm boven de dichtstbij gemeten onderkant van de funderingen. Mogelijk gaat het hier om de laatste restanten van *in situ* aanwezig fundamentmateriaal waarbij de blokken de overgang vormden tussen fijner materiaal van grind en keien op de bodem van het fundament en het opgaand muurwerk, maar zeker is dat allerminst. Zonder een coupe-tekening moet de mogelijkheid open blijven dat het hier om losse blokken gaat die bij het uitbreken van de fundamente in de uitbraaksleuf zijn achtergebleven.

Er zijn blijkens de landmeetkundige veldopname vijf dwarscoupes door de fundamente van de plattegrond gemaakt, vier door de buitenmuren van de rechthoek en een door fundament b, maar hiervan zijn geen tekeningen gemaakt. Van één coupe zijn door E. van Geel verschillende – helaas onscherpe – dia's gemaakt (afb. 5.5); gezien de diepte van de coupe (ca 50 cm) kan het hier alleen om een van de vier coupes door de fundamente van de rechthoek gaan, al blijft onduidelijk om welke precies.⁸⁶ Deze coupefoto wekt de indruk dat het fundament, in elk geval op deze plaats, tot op de onderste steen was uitgebroken. Dezelfde conclusie kan worden getrokken op basis van een veldopname van de noordrand van het opgravingssterrein ter hoogte

⁸⁵ De afstand tussen de buitenzijde van de omheiningmuur en de binnenzijde van deze tussenmuur bedraagt volgens de tekening respectievelijk 3,40 m en 4,20 m.

⁸⁶ Bij navraag gaf E. van Geel aan dat het om een van de twee coupes in de noordwesthoek zou moeten gaan.

Afb. 5.6 Noordrand van het opgravingssterrein gezien vanuit het noordoosten met op de voorgrond de door de afgraving van het belendend perceel ontstane steilkant met daarin het schuin aangesneden profiel van het fundament van de rechthoekige aanleg. Ongeveer in het midden van het opgravingsvlak lijkt met kraslijnen het verloop van het fundament (?) aangegeven dat ook de richting van de opname moet hebben bepaald (foto: J. Knoors)

van de reeds weggegraven noordoosthoek van de plattegrond (afb. 5.6). In de steilkant is als laatste restanten van een volledig uitgebroken fundament nog slechts een plaatselijke concentratie van fijn en grof grind te zien.

Omdat geen melding wordt gemaakt van uit de coupe geborgen vondstmateriaal en omdat de fundamenteën blijkbaar nergens door andere sporen werden gesneden, kan geen datering voor de aanleg – noch voor de sloop – van de steenbouw worden gegeven. Op grond van wat we van de vroegste steenbouw uit de Romeinse tijd in onze streken weten mag echter worden aangenomen dat de fundamenteën voor de bouw van het heiligdom zeker niet voor het midden van de eerste eeuw n.Chr. werden gelegd. Overigens is bij 'steenbouw' in dit geval niet te denken aan een geheel uit steen opgetrokken gebouwencomplex, maar veeleer aan een uit grind en maaskeien bestaand fundament waarop een stenen sokkel rustte; het opgaande muurwerk heeft vermoedelijk uit leem (*Stampflehm* of adobe) of uit vakwerk bestaan.⁸⁷ Om de beschrijving van de steenbouwsporen te completeren moeten hier tenslotte nog enkele niet direct met de plattegrond verband houdende sporen worden besproken. Om te beginnen zijn twee concentraties stenen te noteren, een in het fundament van de westzijde en de ander op

5.7 Een los hoekblok van kalksteen (?) kort na ontdekking gefotografeerd op zijn vindplaats. De steen lijkt bij het vrijleggen door de graafmachine gebroken te zijn (foto: P. Lomme).

⁸⁷ Voor een beschrijving en discussie van het in de plattegrond gebruikte steenmateriaal, zie paragraaf 6.6.

11 m ten noorden van de zuidoosthoek van de aanleg en vandaar op 4,70 m ten oosten van de oostzijde; laatstgenoemde concentratie had volgens een toelichtende tekst op de tekening een doorsnede van 50 cm (afb. 5.1). Verder is binnen de rechthoek vlak voor de lange zuidmuur nog een geïsoleerde steen met de maten 0,70x0,70 m opgetekend die door de tekenaar als 'kalksteen' is geïdentificeerd (afb. 5.1). Het blok is op de schaaltekening door Linckens aangeduid als 'vermoedelijk hoeksteen' (afb. 5.3) en is zeer waarschijnlijk identiek met een fotografisch gedocumenteerde, min of meer vierkante steen met tenminste twee originele zijden met rechte hoek (afb. 5.7). Tot slot zijn op een tweede kopie van de door de technisch tekenaar van de gemeente Born gemaakte schaaltekening (afb. 5.4) een tweetal min of meer vierkante sporen vlak buiten de zuidelijke omheiningmuur ingetekend die niet op de landmeetkundige veldtekening voorkomen (afb. 5.1) noch op de daarvan afgeleide schaaltekening waarop alle andere sporen zijn ingetekend (afb. 5.3). Mogelijk betreft het hier de blokken mergel die na afsluiting van de opgraving bij de egalisatie van het terrein tevoorschijn kwamen en volgens een van de betrokkenen slechts met grote moeite geborgen konden worden (afb. 3.7 en 3.8).⁸⁸ Het moment van ontdekking zou dan tevens een verklaring kunnen bieden waarom zij niet op de landmeetkundige veldtekening zijn opgenomen.

5.2.2 Interpretatie

De vraag hoe de hierboven beschreven sporen nu moeten worden geduid is niet simpel te beantwoorden. Dat heeft in de eerste plaats te maken met het fragmentarische karakter van de opgegraven plattegrond. Het centrum van de rechthoekige aanleg is door het latere gebruik van het terrein als vroeg-middeleeuwse begraafplaats ernstig verstoord (cf. afb. 5.2 en 5.3). Daardoor weten we niet tot hoever de funderingen a en b in zuidelijke richting doorliepen. Een complicerende factor is verder dat de plattegrond geen symmetrische uitleg kent: in dat geval hadden op de lange zijden in het verlengde van de fundamente a, b, en d tenminste aanzetten van fundamente te zien moeten zijn geweest. Duidelijk is ook dat de plattegrond niet beant-

woordt aan de bekende standaardvormen van een villa of een heiligdom. Voor een villa van het porticus-type⁸⁹ ontbreken niet alleen de kenmerkende uitspringende hoekrisalieten en de porticus, maar beantwoorden ook de afmetingen en de verhouding tussen lengte en breedte van de aanleg niet aan wat voor dergelijke villa's gebruikelijk is. Ook de meest voorkomende tempelvormen, zoals de Gallo-Romeinse omgangstempel of de rechthoekige prostyle tempel, kunnen niet in de plattegrond worden herkend.⁹⁰ Belangrijk is verder dat de rechthoekige fundering aan de buitenzijde geen enkele aanzet van muren laat zien. Met de weinige gedocumenteerde 'binnenstructuren' is het nauwelijks denkbaar dat het hier om de plattegrond van een overdekt gebouw gaat. Aanwijzingen voor brede dragende muren of pijlers waarop een dakconstructie zou kunnen steunen, ontbreken. Om een gebouw van bijna 26 m breedte te kunnen overspannen zouden die wel nodig zijn geweest. Veeleer moeten we daarom denken aan een ommuurde open hof. Met het oog op het verzamelde vondstmateriaal, in het bijzonder de twee votiefinscripties voor de godin Arcanua,⁹¹ is een omheind heiligdom dan de meest aantrekkelijke hypothese.

Nergens is een onderbreking in de omheining te zien. Bij de gebrekkige documentatie van het binnenterrein kunnen we over de plaats en vorm van de ingang daarom alleen speculeren. Rekening houdend met het reliëf van het terrein is de korte noordzijde wellicht de meest voor de hand liggende optie voor de ingang: het ommuurde terrein ligt dan net voor het hoogste punt van de Luyenberg, zodat voor een bezoeker die de hof via deze zijde betrad ook binnen de ommuring het terrein nog verder opliep, een karakteristiek die voor heiligdommen niet ongewoon is.⁹² Als de op de tweede kopie van de schaaltekening, vlak buiten de zuidelijke omheiningmuur ingetekende sporen mogen worden geduid als postamenten waarop zuilen stonden die de ingangspartij flankeerden, dan is de lange zuidzijde een andere optie. Echter, de hart-op-hart afstand tussen deze sporen is met ruim 7 m wel erg groot. Ook zou de ingang dan niet in het centrum van de lange zijde liggen. Met de voorhanden gegevens kan dit vraagstuk niet worden opgelost.

Ook over de bebouwing van het binnenterrein valt weinig met zekerheid te zeggen. Dat zich op het terrein in elk geval een overdekt gebouw

⁸⁸ Mondelinge informatie E. van Geel.

⁸⁹ Vergelijk de villa van Buchten-De Wielder met afmetingen van 25 x 11,5 m (afb. 4.6).

⁹⁰ Zie voor een beschrijving, Derks 1998, 145 ff.

⁹¹ Zie daarvoor paragraaf 6.9.

⁹² Derks 1998, 200 ff, spec. 210 f.

bevond, bewijst het verzamelde bouw materiaal en het beschilderd pleisterwerk.⁹³ Verder valt op dat de enige binnen de hof gemeten funderingsdiepte significant ondieper is dan die van de fundamente van de ommuring. Dat kan erop duiden dat op het binnenterrein geen zware, diep gefundeerde monumentale gebouwen stonden, maar slechts een eenvoudig tempeltje bestaande uit een enkel vertrek waarin het cultusbeeld van de hier vereerde godin stond opgesteld. Dit cultusgebouw is naar alle waarschijnlijkheid niet volledig uit steen opgetrokken geweest, maar eerder een leem- of vakwerkbouw met een steenen sokkel, die vooral tot doel had het optrekend vocht tegen te gaan.

Voor de datering van de aanleg van het heiligdom zijn geen concrete indicaties voorhanden. Er zijn geen vondsten uit de uitbraaksleuven bekend. De plattegrond oversnijdt geen andere sporen en wordt voor zover via de tekening controleerbaar ook zelf niet oversneden. Het lijkt echter weinig twijfel dat het ontbreken van het vervolg van muur a en de afwezigheid van sporen direct ten zuiden van muur c het gevolg is van de aanleg van grafkuilen van de begraafplaats. Als de enige gemeten diepte van de fundamente op het binnenterrein representatief is voor de overige funderingen (13 cm), dan hoefde weinig grondverzet plaats te vinden om hier alle sporen uit te wissen. Aangezien de vroegste graven zeker niet voor het midden van de vijfde eeuw dateren,⁹⁴ levert dat weinig verrassende inzichten voor het gebruikseinde van de steenbouw op. Het enige ons ter beschikking staande middel om nog iets concreets over de gebruikperiode van het heiligdom te kunnen zeggen is op basis van de datering van alle vondsten. Op grond daarvan, met name op grond van de munten en het aardewerk, kan worden vastgesteld dat het heiligdom niet voor het midden van de eerste eeuw n.Chr. is aangelegd⁹⁵ en vermoedelijk in de tweede helft van de derde eeuw als zodanig ophield te fungeren. Gezien de aanwijzingen voor een niet-symmetrische aanleg van de binnenbebouwing is binnen dat tijdvak rekening te houden met tenminste twee gebruiksfases.

5.3 Overige sporen uit ijzertijd en Romeinse tijd

De als veldtekening dienstdoende landmeetkundige schaaltekening van de plattegrond laat buiten de rechthoekige aanleg en het grafveld een bonte mengeling van andere aantekeningen zien. Te noteren is een aantal sporen die in de ter verduidelijking meegegeven bijschriften zijn omschreven als 'vlak A', 'vlak B', 'stortgat dakpanfragmenten', 'afvalkuil', 'put' (?) en 'concentratie van keien en grint'.⁹⁶ We zullen deze hieronder een voor een nalopen en bezien wat er over de aard van deze sporen nog valt te zeggen. Schimmig blijft wat met de aanduiding 'vlak' is bedoeld. Als het kleurgebruik enige relatie met de geobserveerde werkelijkheid heeft, dan zijn de fel rood gekleurde vlakken A en B misschien op te vatten als aanwijzingen voor brandsporen, bijvoorbeeld in de vorm van verbrande leem. Uit de vondstenlijst blijkt dat elk van deze 'vlakken' grondmonsters zijn genomen (vondstnummers 24 en 25). Echter, monsters noch analyses daarvan zijn in het bodemdepot bewaard. Uit de sporen stamt een scherf van een handgevormd dolium (vlak A) en scherven van handgevormd aardewerk uit de (midden) ijzertijd (vlak B);⁹⁷ geen van deze scherven is echter verbrand. Hoewel de duiding van de twee 'vlakken' verre van helder is, lijkt wel duidelijk dat zij niets met het heiligdom te maken hebben; vermoedelijk houden zij verband met een eerder gebruik van het terrein als nederzetting.

Uit het 'stortgat' werd volgens de vondstenlijst een 'rode punt van kruik' geborgen; in werkelijkheid betreft het hier echter vermoedelijk een dakornament dat op een nokpan was bevestigd (cf. afb. 6.35 en 6.36). Het overige vondstmateriaal bestaat uit fragmenten van twee *imbrices* en twee *tegulae*. Dit bouw materiaal, waarvan de bijzondere karakteristieken in paragraaf 6.6 worden besproken, stamt ongetwijfeld van het cultusgebouw dat binnen de rechthoekige aanleg gezocht moet worden. Het kan uiteraard pas in dit spoor terecht zijn gekomen, nadat het heiligdom als zodanig buiten gebruik was geraakt. Vlak ten zuiden van de zuidmuur van de omheining is een bruin ingekleurde 'afvalkuil' opgetekend. Volgens de onder het verklarende bijschrift genoteerde vondstnummers is een hele reeks vondsten hieruit geborgen, waar-

⁹³ Zie de discussies over deze vondstgroepen in paragraaf 6.6 en 6.7.

⁹⁴ Zie paragraaf 5.4.5.

⁹⁵ Voor de toewijzing van een aantal scherven uit de ijzertijd aan een nederzetting ter plaatse, zie paragraaf 5.3.

⁹⁶ In de zuidoosthoek van het perceel is een vierkant getekend met de tekst 'Hoek a TSTN'. Niets wijst erop dat hier sprake was van een herkenbaar spoor. Het verslag meldt slechts dat 'in de Oosthoek' 'Glas Terrasigillata en dun zwart aardewerk gevonden' werd. De letters TS en TN staan vermoedelijk voor terra sigillata en terra nigra. Met de laatste benaming werd wellicht op de hier gevonden metaalganswaar geduid. Zie paragraaf 6.2.2.

⁹⁷ Cf. paragraaf 6.2.2 en 6.2.4.

onder twee munten, het bronzen beeldje van de haan en de daarbij behorende sokkel, een halsketting en wellicht ook een mantelspeld. Het is opvallend dat het hier uitsluitend om metaalvondsten gaat, waarbij de munten, het beeldje en de mantelspeld zonder meer als wijgeschenken kunnen worden beschouwd. Het beeldje van de haan met zijn op de sokkel aangebrachte votiefinscriptie was bedoeld permanent in het heiligdom tentoongesteld te worden, als hulde aan de godin en als aansporing aan andere bezoekers van het heiligdom de hier vereerde godin te eren. Het kan daarom alleen in tweede instantie in dit spoor terecht gekomen zijn. Datzelfde geldt vermoedelijk ook voor de overige vondsten. Of dat nog tijdens het gebruik van het heiligdom is gebeurd – als onderdeel van een opruim- en schoonmaakactie – of pas nadat het heiligdom buiten gebruik was geraakt, is niet duidelijk.

Over het enige spoor dat binnen de rechthoekige aanleg is opgetekend, valt niets te zeggen: het verklarende bijschrift is door de donkerrode inkleuring van het spoor niet te lezen, mogelijk moet het worden gelezen als ‘---put’.⁹⁸

Op de schaaltekening is even ten noorden van de korte noordzijde van de rechthoekige aanleg een cluster van negen donkergrijze stippen ingetekend. Deze stippen maken deel uit van de oorspronkelijke tekening die de met de opgraving belaste amateurarcheologen ter beschikking is gesteld (afb. 5.3). Zij zijn te interpreteren als een vereenvoudigde weergave van de eerder besproken ‘concentratie stenen’ (diameter 50 cm) die op de technische tekening in detail zijn ingetekend (afb. 5.1). In tweede instantie hebben de amateurarcheologen een hele reeks vergelijkbare sporen ingetekend in een iets lichtere grijs-tint. Ter verklaring, wellicht voor andere lezers dan de direct bij de opgraving betrokkenen, is in de marge van de tekening een soort van legenda opgenomen met bijschrift ‘concentratie van keien en grint’. Hoewel deze twee categorieën sporen op de tekening grote gelijkenis vertonen, is het zeer de vraag of zij werkelijk van dezelfde orde waren: als dat het geval was, waarom zijn deze concentraties van keien en grint dan niet in de veldopname van de landmeetkundig tekenaar opgenomen?⁹⁹

Een lastige vraag is hoe zij moeten worden geïdentificeerd. Het is opvallend dat deze concentraties van keien en grint vooral binnen de rechthoekige aanleg voorkomen en daarbuiten incidenteel al-

leen ten noorden en oosten daarvan. Ook omdat in de configuratie van deze steenhopen nauwelijks een patroon is te herkennen, is een directe constructieve samenhang met de steenbouw weinig waarschijnlijk. Een mogelijkheid is misschien in de stenen en het grint middelen te zien om daarmee houten palen stevig in de grond vast te zetten.¹⁰⁰ Deze constructie zou dan vooraf moeten gaan aan de steenbouw. Uit niets blijkt echter dat de steen- en grintconcentraties enige diepte hadden; veeleer lijkt het om concentraties te gaan die zich beperkten tot het niveau van het aangelegde vlak. Aangezien de verspreiding bovendien min of meer samenvalt met het terreindeel waarin zich de vroeg-middeleeuwse graven bevonden, is ook een verband met de vroeg-middeleeuwse graven niet geheel uitgesloten. Bij gebrek aan vondsten die iets over de datering van deze kei- en grintconcentraties zouden kunnen zeggen, moet de vraag over de betekenis van deze sporen onbeantwoord blijven. Concluderend kunnen we zeggen dat er geen sporen zijn gedocumenteerd die met zekerheid gelijktijdig met de steenbouw van het heiligdom in gebruik waren; alleen voor de ‘afvalkuil’ is gelijktijdigheid met het functioneren van het heiligdom waarschijnlijk. Andere sporen houden verband met een aan de cultusplaats voorafgaand gebruik van het terrein als nederzetting, met de sloop van het heiligdom of met de ingebruikname van een begraafplaats op het terrein in de vroege middeleeuwen. De sporen van dit funerair gebruik van de locatie zijn het onderwerp van de volgende paragraaf.

5.4 Inhumaties van een vroeg-middeleeuws grafveld

Tijdens de opgraving zijn buiten de hiervoor besproken sporen uit de ijzertijd en Romeinse tijd ook 44 inhumaties van menselijke skeletten uit de vroege middeleeuwen aan het licht gekomen. Linckens meldt in zijn verslag dat veertig skeletten zijn getekend door ROB-veldtechnicus J. Noordam. Waarom de overige vier skeletten niet werden getekend, laat hij onvermeld. Mogelijk gaat het hier om de eerst ontdekte skeletten die uit veiligheidsoverwegingen direct uit het veld zouden zijn meegenomen.¹⁰¹ Er zijn geen redenen om aan de juistheid van de door Linckens verschaft informatie fundamenteel te twijfelen.

⁹⁸ Het direct naast dit spoor genoteerde vondstnummer 5 vermeldt slechts ‘munt afgraving’.

⁹⁹ E. van Geel kon zich bij navraag niets van deze sporen herinneren.

¹⁰⁰ Deze suggestie dank ik aan A.E. Gazenbeek. Voor een voorbeeld van deze bouwtechniek, Van Enkevort & Heirbaut 2010, 258 ff.

¹⁰¹ Mondelinge informatie E. van Geel. Zie paragraaf 3.3.

We nemen dan ook aan dat met de 44 genoemde inhumaties de begraafplaats compleet of nagenoeg compleet is opgegraven. Geen van de veertig uit het veld meegenomen skeletten is fysisch-antropologisch onderzocht en van het skeletmateriaal is vrijwel niets bewaard gebleven: tot voor kort werden in het PDBL te Maastricht twee wervels (V13) en negen kindertanden (V40) bewaard;¹⁰² deze skeletdelen, behorend tot twee individuen, werden in ca. 2007-2008 tijdens het splitsen en herverpakken van de vondsten in het PDBL tussen overig vondstmateriaal ontdekt.¹⁰³ Uit correspondentie met de verantwoordelijk provinciaal archeoloog is duidelijk geworden dat de lichting van de skeletten destijds vooral was gericht op een 'zorgvuldige omgang leidend tot herbegraving en dus niet een archeologische deponering als archiefmateriaal'.¹⁰⁴ Bedacht moet worden dat veertig jaar geleden archeologisch onderzoek van menselijk skeletmateriaal nog in de kinderschoenen stond en in Nederland nagenoeg alleen werd verricht door de Vakgroep voor Antropobiologie van de Medische Faculteit Utrecht, ook wel bekend als het Huizinga-Instituut.¹⁰⁵ Overwegingen die de provinciaal archeoloog tot de beslissing brachten om de skeletten niet nader te onderzoeken waren het niet-reguliere karakter van het onderzoek in Buchten, de onduidelijke archeologische context van de skeletten in relatie tot de Romeinse waarnemingen en de geringe wetenschappelijke betekenis die aan de skeletten werd toegekend. Het meeste skeletmateriaal is na een tussentijdse opslag in het gemeentehuis van Born in het voorjaar van 1977 herbegraven op het kerkhof van de St-Catherinaparochie van Buchten. Volgens een potloodnotitie op het in het archief van de gemeente Born bewaarde Gemeenteblad 1977, nr. 58, d.d. 27 april 1977, zou het daarbij om vijfendertig skeletten zijn gegaan; drie skeletten zouden volgens diezelfde notitie naar Amersfoort zijn getransporteerd en twee op de zolder van het gemeentehuis zijn bewaard.¹⁰⁶ In de depots van de RCE kon echter geen skeletmateriaal uit Buchten worden getraceerd, noch zijn er in de daar aanwezige inventarislijsten aanwijzingen gevonden dat de drie genoemde skeletten daadwerkelijk in Amersfoort zijn aangekomen.¹⁰⁷ Vaststaat verder dat zich onder de opgravingsvondsten die in juli 1982 aan het PDBL werden overgedragen, geen skeletten bevonden. Daarmee blijft ongewis waar de vijf skeletten zijn gebleven die volgens

de notitie niet werden herbegraven: mogelijk zijn zij uiteindelijk, anders dan de notitie suggereert, toch op het kerkhof terecht gekomen. Voor dit rapport is vooral van belang vast te stellen dat buiten de spaarzame resten in het PDBL geen skeletmateriaal voor hernieuwd onderzoek beschikbaar was, zodat we voor onze kennis van de begraafplaats volledig zijn aangewezen op de schriftelijke en fotografische documentatie die ervan bewaard is.

Helaas is deze, zoals in paragraaf 3.4 al werd gesteld, zeer gebrekkig. Zo bleken de originele veldtekeningen onvindbaar en zijn er geen professionele foto's van de vrijgelegde skeletten gemaakt. De belangrijkste informatiebronnen voor de begraafplaats bestaan uit een serie kopieën van een veldtekening en uit foto's die door de bij het onderzoek betrokken amateurarcheologen of door passanten werden gemaakt. In de volgende paragrafen zal niettemin een poging worden gedaan op basis van deze lacunaire gegevens een beeld te schetsen van de ruimtelijke uitleg van het grafveld als geheel, van de variatie in grafvormen, van de datering van het grafveld en tenslotte van de relatie tussen de gemeenschap van de levenden en die van de doden.

5.4.1 Ruimtelijke uitleg van het grafveld

Op de door de tekenaar van de gemeente Born gemaakte schaaltekening zijn door de opgravers binnen het ommuurde temenos drie onderbroken contourlijnen aangegeven, waarbij binnen de middelste kring de tekst 'grafveld' is genoteerd (afb. 5.2 en afb. 5.3). Bij ontstentenis van de originele veldtekening(en) bestaat onze belangrijkste informatiebron voor de ruimtelijke uitleg van de begraafplaats en de ligging van de individuele graven uit vier kopieën van een veldtekening die in het archief van het EHC in Sittard worden bewaard (afb. 5.8). Drie van de vier kopieën overlappen elkaar deels en dankzij de aanduiding van een meetlijn ligt de positie van de vierde ten opzichte van de overige drie ook vast. Daarmee is zeker dat de vier kopieën betrekking hebben op een en dezelfde veldtekening. Hierop zijn elf van de in totaal 44 skeletten gedocumenteerd. Aangezien op de kopieën geen coördinaten en geen andere sporen dan de geraamten zijn vastgelegd, kan de in de kopieën gedocumenteerde uitsnede van de begraafplaats niet meer precies

¹⁰² Beide wervels en zeven van de negen (kinder)tanden zijn naar het Centrum voor Isotopenonderzoek in Groningen gestuurd (cf. bijlage 9); op 12 september 2014 was hiervan volgens de depotbeheerder van het PDBL nog niets terugontvangen.

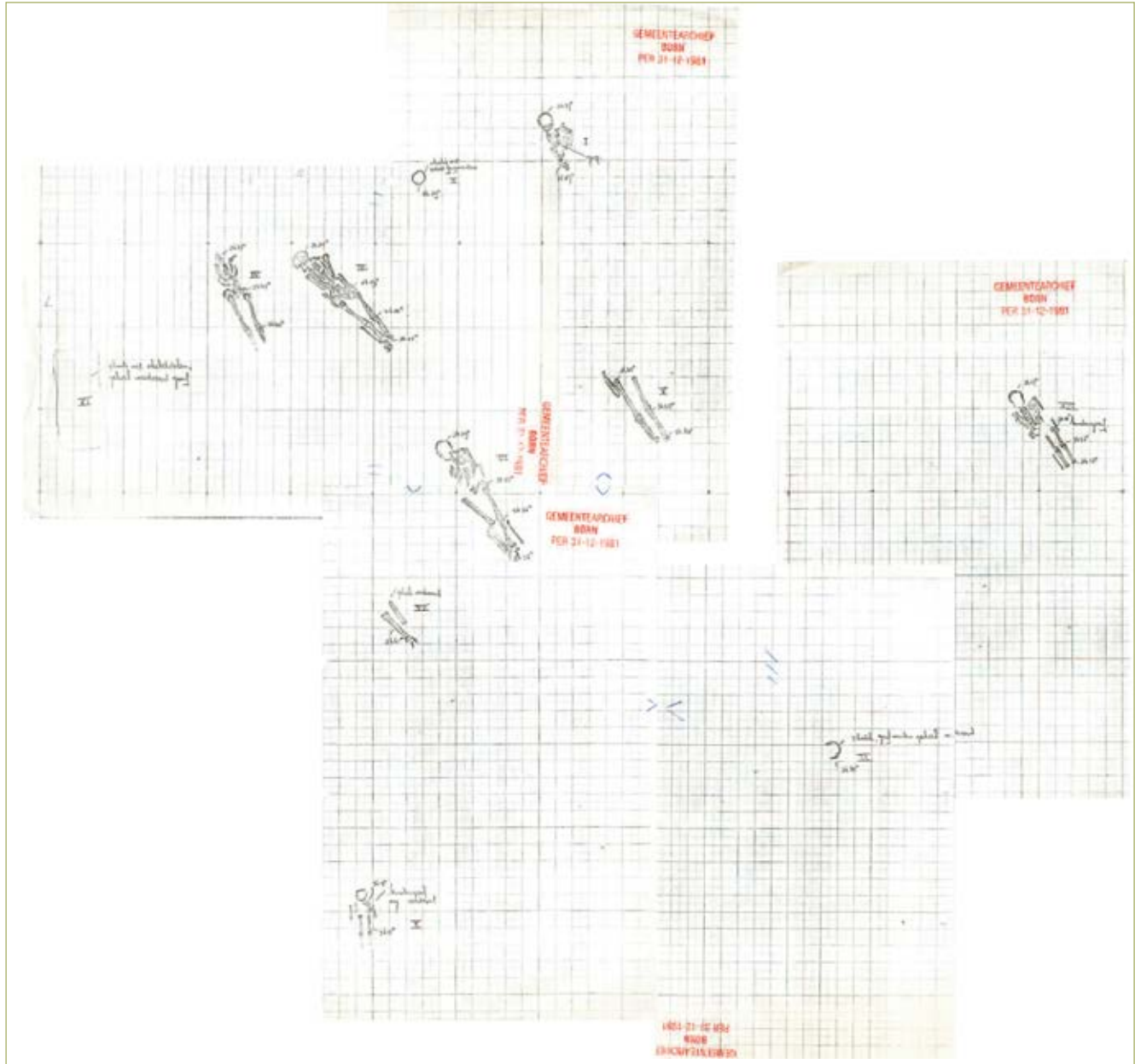
¹⁰³ De tanden van V40 stammen volgens een begeleidend origineel ROB-vondstenkaartje 'uit graf 15'. Het grafnummer moet corresponderen met de veldtekening waar het graf met Romeinse cijfers zou zijn aangeduid (XV); het is dus niet identiek met het in de catalogus van dit hoofdstuk genoemde graf 15 (cf. de toelichting bij de catalogus). Voor V13 is geen grafnummer bekend.

¹⁰⁴ Aldus voormalig provinciaal archeoloog J.H.F. Bloemers in een e-mail van 9 september 2014.

¹⁰⁵ Uitvoerenden waren met name dr. W.R.K. Perizonius en dr. T. Constandse-Westerman. Het instituut hield op 1 september 1991 op te bestaan.

¹⁰⁶ Archief EHC, Sittard.

¹⁰⁷ Dank aan F. Laarman voor informatie en hulp.

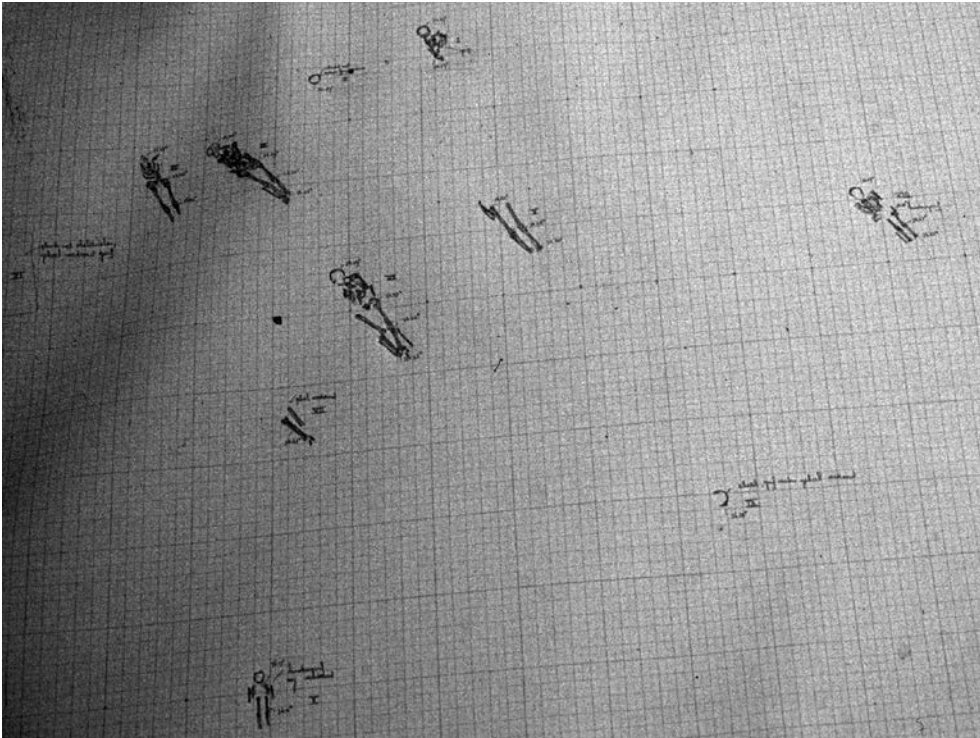
Afb. 5.8 Compilatie van vier kopieën van een verloren veldtekening (schaal 1:20) die door de veldtechnicus van de ROB van de aangetroffen menselijke skeletten werd gemaakt met daarop tekeningen van elf graven (graf I tot en met XI) (bron: EHC, Sittard).

binnen de opgraving worden gesitueerd. Toch kunnen we langs een omweg de ligging van de elf graven nog bij benadering achterhalen. De sleutel daarvoor levert de vondstenlijst van de opgraving waarin onder Vg een 'gesp op skelet' is geregistreerd (bijlage 6).¹⁰⁸

Op de veldtekening is op het skelet van graf I de vondst van een 'gesp' gedocumenteerd.

Aangezien blijkens tekeningen en foto's van de inhumaties vrijwel alle graven bijgavenloos waren en in de vondstenlijst bovendien slechts één andere vondst als grafvondst is aangeduid (V13: 'broche op skelet'), kan deze op de tekening aangegeven 'gesp' met een gerust hart met het in de vondstenlijst genoemde object worden geïdentificeerd. Omdat Vg op de overzichtsplattegrond van de opgraving is ingetekend

¹⁰⁸ Hoewel dit object voor de leek enige gelijkenis met een gesp vertoont, blijkt het in werkelijkheid om een beslagstuk van een kistje te gaan. Zie paragraaf 5.4.4, paragraaf 6.4 en catalogus metaalvondsten: M18.

Afb. 5.9 Een van de verloren veldtekeningen die door de veldtechnicus van de ROB van de in het grafveld aangetroffen skeletten werd gemaakt, zoals gefotografeerd in het veld (foto: J. Knoors).

(afb. 5.3, nr. 9), is daarmee de positie van graf I binnen de opgraving min of meer gegeven. Dit graf blijkt, zoals verwacht, binnen het op afb. 5.2 en afb. 5.3 als grafveld aangeduide gebied te liggen, om precies te zijn vlak ten zuiden van fundament c.¹⁰⁹

Relevant voor de uitleg van de begraafplaats is de vaststelling dat op de vier kopieën alle in het betreffende deel van het grafveld aanwezige begravingen zijn weergegeven en dat op de niet gekopieerde delen van de veldtekening geen tekeningen van verdere inhumaties stonden. Dit valt op te maken uit een veldopname van een op een tekenbord opgespannen veldtekening, waarop precies de elf inhumaties te zien zijn die door de vier kopieën zijn gedocumenteerd (afb. 5.9). Het gaat hier uiteraard om een momentopname, die gemaakt kan zijn toen het tekenwerk nog in volle gang was. Als we echter aannemen dat de kopieën van de veldtekening pas aan de gemeente Born ter beschikking zullen zijn gesteld, toen de veldtekening als voltooid kon worden beschouwd, d.w.z. na afsluiting van het veldwerk,¹¹⁰ dan is de conclusie onontkoombaar dat zich binnen het door de veldtekening gedocumenteerde opgravingsvlak

geen andere graven hebben bevonden dan die welke in de tekening zijn vastgelegd.

Deze vaststelling heeft implicaties voor onze reconstructie van de ruimtelijke organisatie van het grafveld. De vier kopieën documenteren een uitsnede van de begraafplaats van ca. 13x13 m, d.w.z. 169 m²; daarin liggen in totaal elf inhumaties. Op de veldtekening van de skeletten ontbreekt een noordpijl, maar als we aannemen dat deze grofweg op het noorden is georiënteerd,¹¹¹ dan volgt uit de ligging van graf I in de omgeving van het snijpunt van de muren a en c, dat alle elf op tekening gedocumenteerde skeletten binnen het op de plattegrond (afb. 5.2 en 5.3) als grafveld aangeduide terreindeel lagen. Volgens de overzichtsplattegrond besloeg het hele grafveld met een omvang van ca. 20x16m maximaal ca. 320 m². De door de vier kopieën gedekte uitsnede van het grafveld omvatte ongeveer de helft daarvan, waarin echter maar een kwart van alle begravingen lag. Als de meeste van de overige 33 begravingen ook binnen het op de plattegrond als grafveld aangeduide terrein lagen,¹¹² moet de dichtheid van de bijzettingen in het niet gedocumenteerde deel ongeveer driemaal hoger

¹⁰⁹ Opmerkelijk is dat op de veldtekening van het graf ieder spoor van dit fundament ontbreekt. Zie hiervoor de discussie verderop in deze paragraaf.

¹¹⁰ De rode datumstempels van 31-12-1981 bieden geen houvast: zij houden verband met de gemeentelijke herindeling van 1-1-1982, waarbij de gemeente Born werd samengevoegd met de gemeenten Grevenbicht, Obbicht en Papenhoven en als grootste van de vier naamgevend werd voor de nieuwe gefuseerde gemeente.

¹¹¹ Zie ook de discussie verderop over de oriëntatie van de begravingen.

¹¹² Dit geldt in elk geval niet voor een tweede graf waarvoor de locatie via de registratie van een vondst 'op skelet' (V13) vastligt: dit lag blijkens afb. 5.3 net buiten de kern van het grafveld, tussen muur c en de noordmuur van de omheining.

zijn geweest dan wat we op de vier kopieën zien. Dergelijke extreme verschillen binnen wat als de kern van de begraafplaats kan worden beschouwd lijken op voorhand niet erg waarschijnlijk. Nemen we anderzijds aan dat de dichtheid in bijzettingen binnen het als grafveld aangeduide terreindeel min of meer constant was, dan is de consequentie dat bijna de helft van het totaal aantal graven buiten het als grafveld aangeduide terreindeel moet zijn gevonden. Dat roept de vraag op wat dan de relevantie van de aanduiding van het grafveld op de plattegrond was.¹¹³ Hier ligt een probleem dat met de beschikbare informatie niet meer kan worden opgelost. Het beschikbare fotomateriaal levert geen harde aanwijzingen voor de aanwezigheid van graven op andere delen van het opgravingsterrein, ook al moet hierbij onmiddellijk worden aangetekend dat slechts zeventien van de 44 skeletten fotografisch zijn vastgelegd. Toch zijn er wel indicaties voor de mogelijke aanwezigheid van graven buiten het centrale deel van het opgravingsterrein.

Veldopnamen uit het beginstadium van het onderzoek laten zien hoe het centrale deel van het opgravingsterrein met zwarte landbouwplastic is overdekt en met weipalen en prikkeldraad is afgezet (afb. 3.3; cf. ook afb. 3.4).¹¹⁴ Ongetwijfeld dienden deze maatregelen om de net ontdekte skeletten af te dekken en tegen diefstal te beschermen.¹¹⁵ Het ligt daarom voor de hand om de kern van de begraafplaats zoals deze door middel van de contourlijnen op de schaaltekening is aangegeven te localiseren binnen het afgezet en met plastic afgedekte terreindeel. Nu zijn op deze zelfde veldopnamen buiten het met prikkeldraad afgezet terrein piketpaaltjes te zien. Aangezien deze niet met het meetsysteem in verband kunnen worden gebracht – het inmeten van fundamenteën en skeletten geschiedde namelijk pas in de tweede week van het onderzoek¹¹⁶ – en we weten dat de opgravers de gewoonte hadden de positie van skeletten in het terrein met piketten te markeren (cf. paragraaf 3.3), dringt de conclusie zich op, dat op deze buiten het afgezet terreindeel en dus buiten de kern van het grafveld gelegen plaatsen skeletresten waren ontdekt.

In dezelfde richting wijzen mogelijk ook enkele opgravingsfoto's uit een later stadium van het onderzoek. Zo toont afb. 5.10 op enkele meters afstand van het hekwerk langs de spoorbaan een achttal grote maaskeien. Te oordelen naar de

Afb. 5.10 Een achttal losse stenen die mogelijk rond een op korte afstand van de oostelijke perceelsgrens van het opgravingsterrein gelegen, reeds gelicht geraamte lagen (foto: J. Knoors)

foto betreft het hier losse keien die niet werden begeleid door grind of ander fijn puinmateriaal. Als zij daarom met een graf van een reeds gelicht skelet in verband mogen worden gebracht,¹¹⁷ dan is ook dat een indicatie dat buiten het op de tekening als 'grafveld' aangeduide deel van het terrein inhumaties voorkwamen. Een andere foto waarop een in de kern van de begraafplaats gelegen skelet wordt vrijgelegd toont op de achtergrond twee personen, van wie er een over een kuil gebogen staat (cf. catalogus, graf 15); als die houding duidt op onderzoek van een aldaar aanwezig archeologisch spoor, mag misschien worden geconcludeerd dat ook daar een skelet wordt onderzocht. Zeker lijkt dat als incidenteel (?) inhumaties buiten het als grafveld aangeduide deel van het terrein voorkwamen, deze met name op de oostelijke helft van het opgravingsterrein moeten worden gezocht.¹¹⁸

Nemen we aan dat het grafveld grotendeels binnen de omheining van het heiligdom lag, dan is een interessante vraag of bij de aanleg van de graven op enigerlei wijze rekening werd gehouden met de nog aanwezige muur- of

¹¹³ Ter verzachting van de tegenstelling in dichtheid tussen het gedocumenteerde en het niet-gedocumenteerde deel van het als grafveld aangeduide areaal kan worden aangevoerd dat de vier niet getekende graven die vermoedelijk pas op een van de laatste dagen van het onderzoek werden aangetroffen, hoogst waarschijnlijk buiten de tempelhof lagen.

¹¹⁴ De relevante foto's zijn geregistreerd onder Lomme 1976-058, -059 (=afb. 3.3) en -060.

¹¹⁵ Er werd ook extra politieursurveillance ingezet. Cf. foto Lomme 1976-072, die politieagent op terrein toont.

¹¹⁶ Zie paragraaf 3.3.

¹¹⁷ Voor stenen rondom skeletten, zie paragraaf 5.4.3.

¹¹⁸ Zie ook paragraaf 3.3, waar werd geconcludeerd dat in het terreindeel dat ten westen van de rechthoekige aanleg als eerste werd opgegraven, geen skeletten werden ontdekt.

Afb. 5.11 Van links naar rechts op de foto de evenwijdig aan elkaar liggende graven 15, 20B en 20A en geheel rechts restanten van een uitgebroken fundament (foto: P. Lomme)

funderingsresten van het Romeinse heiligdom. Het eindverslag van Linckens vermeldt niets over de relatie tussen heiligdom en grafveld. Ook de veldtekening en de landmeetkundige veldopname bieden op dit punt weinig soelaas: mogelijk als gevolg van een taakverdeling tussen de veldtechnicus van de rijksdienst en de landmeter van de gemeente geeft de eerste alleen de skeletten weer, de tweede alleen de fundamente van de Romeinse steenbouw. Wel mag uit het feit dat het fundament van de omheining van het heiligdom in de landmeetkundige veldopname geen onderbrekingen vertoont (cf. afb. 5.1), wellicht de conclusie worden getrokken, dat de omheining bij de aanleg van de graven nog zichtbaar was en is gerespecteerd.

Dat geldt vermoedelijk niet voor de fundamente op het binnenterrein. Overzichtsfoto's van het opgravingsvlak waaraan dit gecontroleerd zou kunnen worden, zijn er niet. Documentatie van individuele graven is dikwijls te beperkt om daaraan vergaande conclusies te verbinden. Zo konden we voor graf I via de bij het geraamte gevonden 'gesp' reconstrueren dat het nabij het zuidelijk einde van fundament a gelegen moet hebben, maar de enige foto van dit graf laat buiten het skelet niets van een fundament zien. Van

een tweede graf waarvoor via de registratie van een vondst 'op skelet' (V13) de ligging nabij een fundament vastligt en dat vanwege zijn locatie tussen muur c en de noordmuur van de omheining voor de vraag naar de oriëntatie bijzonder interessant was geweest, bleek helaas geen foto of tekening bewaard. De beste informatie over de relatie tussen de grafkuilen en de Romeinse steenbouw levert een opname van graf 20A waarop behalve een geraamte ook resten van uitgebroken fundamente te zien zijn (afb. 5.11). Ook hier is het zicht op de omgeving te beperkt om daaraan harde conclusies te kunnen verbinden over de relatie tussen graf en fundament.¹¹⁹ Wel kan door een vergelijking met een reeks van andere opnamen de omgeving van dit graf verder in beeld worden gebracht, zonder dat daarbij verdere fundamente te zien zijn (cf. afb. 5.12).

Op de veldtekening (afb. 5.8 en 5.9) vertoont het merendeel van de skeletten ongeveer dezelfde oriëntatie. Foto's waarop twee of meer naast elkaar gelegen graven zijn te zien bevestigen dit beeld (afb. 5.11 en 5.12). In de beide verslagen van de evaluatiebijeenkomst in het gemeentehuis valt te lezen dat alle graven oost-west waren georiënteerd (bijlagen 7 en 8). Dit kan

¹¹⁹ Aangezien het fundament blijkens de foto in tenminste drie windrichtingen niet doorliep, dringt de gedachte zich op dat dit skelet aan het einde van fundament a lag (cf. afb. 5.2), d.i. midden in het grafveld. Hoewel graf I volgens onze reconstructie hier vlakbij moet liggen, is dit niet op de foto te zien.

Afb. 5.12 Zicht op een deel van het grafveld met twee (of drie?) duidelijk verschillend georiënteerde graven: in het midden van de foto graf 14, rechts graf 15 en linksboven een lege grafkuil (?) (foto: E. van Geel).

alleen juist zijn als in deze aanduiding niet de conventies van de wetenschap (waarbij als eerste de windrichting wordt genoemd waar de schedel zich bevindt), maar van de spreektaal zijn gevolgd. Foto's stellen ons in staat de beweringen over de oriëntatie te controleren. Zo ligt graf 15 bijna haaks ten opzichte van de afastering die de grens tussen het opgravingsterrein en de naastgelegen spoorbaan vormt. Aangezien de spoorlijn min of meer noord-zuid is georiënteerd (cf. afb. 2.1), moet dit graf ongeveer west-oost gericht zijn, waarbij de schedel in het westen lag en de voeten in het oosten. We moeten aannemen dat dit de algemene regel is geweest. De enige vastgestelde uitzondering komt van een veldopname waarin opnieuw graf 15 is te zien, ditmaal vergezeld van een tweede graf (graf 14) en een mogelijke grafkuil waarvan het skelet reeds is gelicht (afb. 5.12). Maken de graven 14 en 15 duidelijk dat binnen de hoofdoriëntatie de nodige variatie bestond, als het bij de lege kuil daadwerkelijk om een grafkuil gaat, dan hebben we hier te maken met twee graven die haaks op elkaar staan en levert deze foto daarmee een bewijs dat geen sprake was van een uniforme oriëntatie, maar dat naast de dominante west-oost oriëntatie een enkel graf ook ongeveer noord-zuid of zuid-noord was gericht.

5.4.2 Vorm en diepte van de grafkuilen

Over de vorm en diepte van de grafkuilen is slechts weinig informatie voor handen. Er lijkt geen poging gedaan insnijdingen van een grafkuil te herkennen en vast te leggen. Voor tien van de elf in tekening overgeleverde geraamten is in elk geval geen grafkuil getekend. Graf XI lijkt daarop een uitzondering, maar omdat hier alleen een rechthoekige structuur is ingetekend, vergezeld van de tekst 'plaats met skeletdelen, geheel verstoord graf', en tegelijkertijd geen enkel skeletelement, is het weinig waarschijnlijk dat in dit ene geval wel de contouren van een grafkuil zouden zijn bedoeld. Mogelijk speelde een rol dat de sporen van de grafkuilen vlak onder de bouwvoor in de – na een lange droge zomer – kurkdroge zandlössbodem slecht leesbaar waren. Opnamen uit het veld laten echter zelden een schoon vlak zien. Als deze beelden een representatieve indruk van de werkwijze in het veld geven, dan is het maar zeer de vraag of de opgravers wel bedacht waren op dergelijke sporen. De indruk die uit de beelden oprijst, is eerder dat de focus vooral op de skeletten zelf was gericht. Mocht de door de ROB ter assistentie gestuurde veldtechnicus wel aandacht voor

Afb. 5.13 De naast elkaar gelegen graven III (voorgrond) en IV (achtergrond) liggen duidelijk op verschillende diepten. Merk op dat aan de voeten van graf IV een grote kei ligt (foto: J. Knoors).

insnijdingen van grafkuilen gehad hebben, dan waren de contouren daarvan op het moment dat hij in het veld arriveerde bij veel grafkuilen vermoedelijk al weggegraven, waardoor hij slechts de skeletten zelf kon intekenen.

In zijn eindverslag meldt Linckens dat het eerste skelet werd aangetroffen 'op ± 30 cm onder het maaiveld' en dat het 'door de ploeg erg gestoord' was. Foto's van vrijgelegde skeletten maken duidelijk dat de geraamten doorgaans zelden meer dan een schopsteek onder het aangelegde opgravingsvlak lagen. Het maaiveld van het opgravingssterrein lag tussen ca. 35,00 m en 34,25 m NAP, de door Linckens aangegeven kern van de begraafplaats nog boven 34,50 m NAP (cf. afb. 5.2).¹²⁰ Op – de kopieën van de – veldtekening variëren de aangegeven NAP-hoogten van de elf gedocumenteerde skeletten van 34,12 tot 34,41 m NAP (alle maten bij kniegewricht genomen). Als deze elf skeletten inderdaad lagen waar wij hierboven vermoedden, d.w.z. net ten zuiden van muur c en daarmee net binnen de contourlijn van 34,50 NAP, dan kunnen de grafkuilen van deze inhumaties op zijn hoogst 40–70 cm diep zijn geweest en lagen zij bij een bouwvoor van ca. 25 cm vlak onder de onderkant daarvan.¹²¹

Niet alle graven lagen even diep. De verschillen in de NAP-hoogten van de skeletten waren

deels door het reliëf van het terrein bepaald, maar deels ook door verschillen in diepten van de grafkuilen. Dit blijkt uit de naast elkaar gelegen graven III en IV, waarbij graf III blijkens de tekening gemiddeld ca. 15 cm lager ligt dan graf IV (afb. 5.13). De onderlinge verschillen in diepte van de grafkuilen zijn in het grafveld van Buchten echter beperkt. Voor de in krantenberichten over de Buchtense graven gemelde ligging van skeletten in verschillende 'etages' of 'verdiepingen' bestaan geen concrete aanwijzingen.

5.4.3 Typen begravingen

Uit de vermelding in het verslag van Linckens dat 'uit de graven (...) spijkers [zijn] verzamelt', mag wellicht de conclusie worden getrokken dat althans sommige doden waren bijgezet in een houten kist. De positie van de spijkers ten opzichte van de geraamten had daarover meer zekerheid kunnen bieden, maar de spijkers zijn helaas niet op tekening vastgelegd. Van het hout van de doodskisten is geen spoor bewaard gebleven. Wel kan uit de precieze positie van bepaalde skeletelementen soms nog worden opgemaakt of een skelet in een kist, los in een

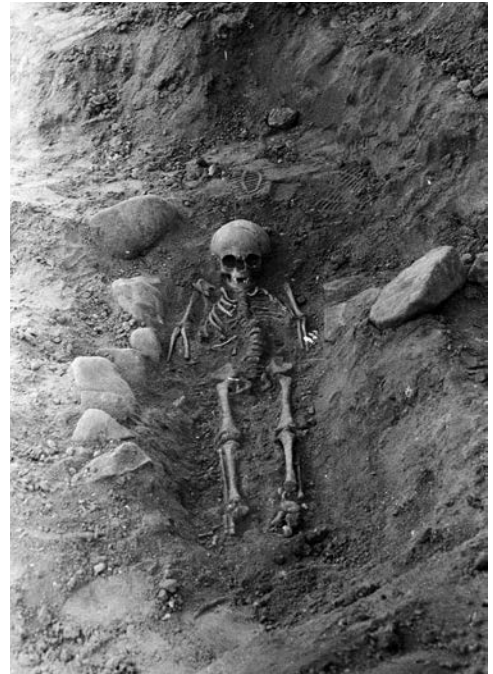
¹²⁰ De contourlijnen en NAP-hoogten zijn ontleend aan de in opdracht van de gemeente Born door ingenieursbureau Hasselt en De Koning getekende Situatie Industrierrein Sluisweg, schaal 1:2500. Deze plantekening toont de situatie voordat egalisatie ten behoeve van de aanleg van het industrierrein had plaats gevonden toen het hoogste punt op 34,98 m NAP lag. Exemplaren van deze tekening – met voor de archeologie irrelevante onderlinge verschillen – worden bewaard in het EHC in Sittard (versie III, getekend d.d. 11 mei 1960) en in het CAA (lichtdruk versie IV, getekend d.d. 31 mei 1960).

¹²¹ Het complex lag weliswaar op een hoge kop (een 'terp'), maar van grote reliëfverschillen is geen sprake, zodat geen sterke erosie van het terrein na de Romeinse tijd heeft plaatsgevonden. Zie ook paragraaf 4.1.

grafkuil of in een om het lichaam gewikkelde lijkwade was bijgezet. Zo zijn uit elkaar geweken bekkendelen en geroteerde dijbeenderen goede indicaties dat decompositie van het lichaam plaatsvond in een vrije ruimte, vermoedelijk die van een kist. In bepaalde situaties kan ook het verlies van snijtanden of een losgeraakte onderkaak daarop wijzen. In een aantal graven lagen de botten van het kniegewricht dicht bij elkaar en lagen de beenderen van de armen dicht tegen het lichaam, hetgeen wijst op het inwikkelen van het lijk in een doek.¹²² Alle doden waren, voor zover waarneembaar, bijgezet in rugligging. De armen lagen gestrekt langs het lichaam (graf I, V, VIII en X), maar waren soms ook licht naar binnen gebogen. Ook al zijn op de tekeningen en foto's dikwijls geen handgewrichten te onderscheiden, de positie van de armen maakt duidelijk dat in geen van deze gevallen de handen waren samengevouwen zoals bij skeletten uit jongere perioden wel het geval is.

Opmerkelijk is dat Linckens niets meldt over steenzettingen en losse keien die voor zes skeletten op foto zijn gedocumenteerd (afb. 5.13 en 5.14).¹²³ Het gaat hier om grote maaskeien, die op enige afstand van de begraafplaats gewonnen konden worden, maar speciaal naar het terrein gebracht moeten zijn om als onderdeel van het graf te dienen; niet uitgesloten is dat deze keien deels bestonden uit herwonnen materiaal uit de fundamente van de Romeinse steenbouw. Dit kan met name het geval zijn geweest in het centrum van de steenbouw waar een aantal grafkuilen de fundamentresten gesneden moet hebben.

In het geval van graf 12 lag een reeks van tenminste twaalf keien dicht langs het skelet (afb. 5.14). Waar sommige keien de indruk wekken door de opgravers bij het vrijleggen van het skelet verplaatst te zijn, geldt dat niet voor twee keien die ter hoogte van de linkerarm met een vlakke zijde naar de binnenkant van het graf gekeerd *in situ* lijken te liggen. Zij zijn mooi uitgelijnd en doen daarmee denken aan wat in de franse funeraire archeologie een 'tombe construite' en in de duitse een 'gemauertes Grab' heet. Het gaat daarbij om een in de grafkuil in droog verband gelegde stenen die samen een soort stenen kist vormen.¹²⁴ Een andere grafkuil (graf 18) laat slechts twee grote keien direct naast de schedel zien (zie gravencatalogus). Zoals een vergelijking met andere vroeg-middeleeuwse begraafplaatsen duidelijk maakt, moet

Afb. 5.14 Graf 12 met tenminste twaalf rondom het skelet geplaatste keien, vermoedelijk als onderdeel van een stenen kist (foto: P. Lomme).

hierbij niet worden gedacht aan een vergelijkbare 'tombe construite' waarvan de stenen slechts partieel bewaard zouden zijn. Het was namelijk niet ongebruikelijk om slechts bij hoofd- en voeteinde stenen te plaatsen (cf. graf IV, afb. 5.13). In de regio zijn hiervan voorbeelden bekend uit de begraafplaats van Maastricht-Boschstraat.¹²⁵

De foto's suggereren dat de twee grote keien naast de schedel van graf 18 en de stenen langs de linkerarm van het skelet van graf 12 *in situ* op het niveau van het skelet, d.w.z. op de bodem van de grafkuil liggen; eenzelfde situatie kan ook voor de grafkuil van graf 15 worden waargenomen. Gezien deze stratigrafische positie en het ontbreken van aanwijzingen voor meerdere lagen stenen moeten we ervan uitgaan dat de keien in de eerste plaats dienden om het lichaam tegen latere vergraving te beschermen. Zonder profieltekening kan echter de mogelijkheid dat de stenen van een hoger niveau zijn ingezakt – zoals van de bovenkant van de grafkuil of grafkist of, als aan een bovengrondse markering wordt gedacht, van het oude loopniveau –, niet helemaal worden uitgesloten.

Niet duidelijk is of de graven met keien zich in een bepaalde sector van de begraafplaats

¹²² Zie ook de opmerkingen hierover in de gravencatalogus. Voor discussie over de hier genoemde indicatoren van de precieze bijzettingwijze dank ik R. Panhuijsen.

¹²³ Graf IV, 12, 15, 18, 19-A en 20-B.

¹²⁴ Voor dit type graf, Durand 1988, 101 en fig. 164.7, fig. 191.

¹²⁵ T. Panhuysen 1984, 80-81, 125-126; R. Panhuysen 2005, 55 ff., spec. 58 en fig. 3-5. In deze compleet onderzochte begraafplaats hadden zes van de 54 graven een markering met stenen, waarbij het aantal stenen varieerde van 1 tot 18. De begraafplaats was in gebruik van ca 600-725 n.Chr.

concentreerden, zoals in de begraafplaats van de Maastrichter Boschstraat het geval was, of over de hele begraafplaats verspreid waren.¹²⁶ Aan het feit dat voor geen van de elf getekende graven dergelijke steenzettingen op tekening zijn vastgelegd, kan niet de conclusie worden verbonden dat zij zich ook allemaal buiten het door de veldtekening gedocumenteerde opgravingsdeel bevonden: uit een vergelijking van de tekening met de foto's van graf IV (cf. afb. 5.13 en catalogus) blijkt namelijk, dat de veldtechnicus vanuit een enge opvatting van zijn taak zich tot documentatie van de skeletten heeft beperkt en de keien simpelweg niet heeft getekend.

5.4.4 Bijgaven en kledingaccessoires

Voor zover via de beschikbare documentatie valt na te gaan waren verreweg de meeste graven vondstloos. Linckens schrijft in zijn eindverslag dat op 'twee skeletten (...) bronze voorwerpen gevonden' werden. De vondstenlijst maakt melding van een 'gesp' (V9) en van een 'tweedelige broche' (V13); eerder zagen we al dat in beide gevallen de vondstenlijst expliciet vermeldt dat de objecten 'op skelet' zijn gevonden.¹²⁷ Veel pleit ervoor de eerstgenoemde vondst te identificeren met de 'gesp' die op de veldtekening van graf I op de borstkas ter hoogte van het ellebooggewricht is aangegeven. Weliswaar is op de veldtekening geen vondstnummer vermeld, maar op het begeleidend vondstkaartje is de inhoud van het vondstnummer omschreven als 'gesp' en, nog belangrijker, bevat het kopje vondstomstandigheden de tekst: 'op skelet; zie tekening'. Zoals al in paragraaf 5.4.1 werd betoogd, staat daarmee zo goed als vaststaat dat V9 inderdaad bij graf I werd gevonden. Daarmee is echter nog geenszins gezegd dat het bewuste object ook tot de primaire grafgiften van deze inhumatie mag worden gerekend. De determinatie door S. Hoss wijst uit dat we niet met een vroeg-middeleeuwse gesp, maar met een beslagstuk van een kastje of kistje uit de Romeinse tijd van doen hebben. Hoewel Romeinse vondsten vaker in vroeg-middeleeuwse grafcontexten worden aangetroffen, kan, gezien de opgravingswijze en de daarbij aan de dag gelegde geringe aandacht voor de contouren van grafkuil of grafkist, niet worden uitgesloten dat de vondst oorspronkelijk van buiten de de grafkuil

stamt en slechts secundair in de vulling daarvan terecht is gekomen.

Ook het tweede 'op skelet' gevonden object, de 'tweedelige broche', is incorrect gedetermineerd: het gaat niet om twee delen van één en hetzelfde object, zoals de omschrijving in de vondstenlijst suggereert, maar om twee afzonderlijke objecten, te weten een paar gelijkarmige fibulae die deel uitmaakten van de kleding waarin de dode werd begraven (afb. 6.22).¹²⁸ Hoewel ook hier de associatie tussen skelet en object met een gezonde dosis wantrouwen moet worden bejegend, zijn er in dit geval geen concrete aanknopingspunten om aan een primaire grafcontext te twijfelen. Het betreffende graf lag, afgaand op de plaats waar het bij de fibulae behorende vondstnummer op de situatieschets is ingetekend (afb. 5.3: V13), direct ten noorden van het fundament dat de twee parallelle muurstukken binnen de rechthoekige aanleg van het heiligdom met elkaar verbond (cf. afb. 5.2: fundament c). Op basis van de ¹⁴C-datering kunnen het graf en de beide daarin gevonden fibulae in de zevende eeuw worden gedateerd (bijlage 9: V13). Naast deze objecten die volgens de documentatie in direct verband met een geraamte zijn gevonden, maar waarvoor volgens moderne maatstaven geen sluitend bewijs voorhanden is, zijn er nog twee vondsten die vanwege hun datering niet met het heiligdom verbonden kunnen worden, maar eventueel in een grafcontext zouden passen: dit betreft op het terrein gedane losse vondsten van een fragment van een beugelfibula met vijfknoppige kopplaat en van een glazen beker. Op deze losse vondsten en hun mogelijke betekenis voor de ontwikkeling van de begraafplaats of, in meer algemene zin, de bewoningsdynamiek gaan we in de volgende en in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk in.

5.4.5 Datering

Een heikel punt is de datering van de geraamten. Vanwege het ontbreken van bijgiften ging Linckens uit van een datering in de vijftiende of zestiende eeuw.¹²⁹ In zijn jaarverslag over 1976 spreekt de provinciaal archeoloog over 'skeletbegravingen (...), waarvan de ouderdom niet precies te bepalen is. De begravingen waren niet voorzien van bijgaven. Het geheel maakte

¹²⁶ E. van Geel meende zich te herinneren dat de graven met steenzettingen zich ten noordoosten van de omheiningsmuur bevonden.

¹²⁷ Bijlage 6, respectievelijk vondstnummer 9 en 13.

¹²⁸ Voor beschrijvingen en afbeeldingen van deze twee vondsten, zie paragraaf 6.4.3 en catalogus metaalvondsten: M18 en M3, M4.

¹²⁹ Zie bijlage 5.

een subrecente indruk'.¹³⁰ In het door de burge-meester opgestelde verslag van het overleg in het gemeentehuis van Born valt verder te lezen dat naar het inzicht van Bloemers de skeletten zeker niet uit de Romeinse tijd of Merovingische periode dateerden, maar deel uitmaakten van een 'subrecent grafveld' dat in de zeventiende of achttiende eeuw zou moeten worden gedateerd.¹³¹ Vanwege de kosten, de lange wachttijd en de verwachte onnauwkeurigheid van de resultaten liet de gemeente zich door de provinciaal archeoloog overreden af te zien van ¹⁴C-dateringen.¹³²

Over de betekenis van de inhumaties werd tijdens de opgraving en daarna druk gespeculeerd. In krantenberichten werd geopperd dat het om slachtoffers van een laat- of post-middeleeuwse pestepidemie ging. In zijn geschiedenis van Born poneerde amateur-historicus F. Smeets de stelling dat het met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid om de resten van de wederopopers ging die volgens de overlevering in 1534-1535 op kasteel Born waren terechtgesteld.¹³³ Niet goed valt in te zien hoe de keurige begraving in individuele graven te rijmen valt met een van deze beide hypothesen: eerder zou men in die gevallen een massagraf van willekeurig gestapelde lijken of een lange rij van naast elkaar begraven slachtoffers verwachten.

Dankzij een initiatief van de beheerder van het PDBL om monsters van in het bodemdepot bewaarde skeletdelen ter datering naar het Centrum voor Isotopenonderzoek van de Rijksuniversiteit Groningen op te sturen, kunnen beide hypothesen nu ook met nieuwe objectieve data worden weerlegd. Twee monsters (GrA-55512 en GrA-55410) leverden een datering van respectievelijk 1380 en 1330 ± 35 BP op; omgezet naar gecalibreerde kalenderjaren komt dit bij een standaardafwijking van 2 sigma neer op een datering in respectievelijk 603-684 cal AD voor het oudste en in 647-724 cal AD of 740-771 cal AD voor het jongste van de twee graven. Een derde monster (GrA-59672) van een botfragment dat als losse vondst is geregistreerd leverde een ¹⁴C-datering van 1255 ± 35 BP op; bij een standaardafwijking van 2 sigma resulteert dat in een datering in 671-779 cal AD (75%) of 789-872 cal AD (20%). De doden van wie deze botten stammen moeten derhalve veel eerder dan aangenomen, in de zevende, achtste of eventueel negende eeuw n.Chr., zijn begraven.¹³⁴ Aangenomen wordt dat ook de overige onge-

dateerde geraamten uit deze periode stammen, ook al zijn concrete aanknopingspunten daarvoor beperkt. Niet alleen is de uitleg van het grafveld grotendeels onbekend en weten we daardoor niet of er kleine clusters in het grafveld waren met een afwijkende oriëntatie die met een andere fase van de begraafplaats zouden kunnen samenhangen, ook bevatten de graven nauwelijks bijgiften. Aangezien de traditie om aan de doden bijgaven in het graf mee te geven in de loop van de achtste eeuw geleidelijk verdwijnt, kunnen we alleen de suggestie opwerpen dat het zwaartepunt van het grafveld eerder in de achtste of negende dan de zevende eeuw zal hebben gelegen. Van belang voor de ontwikkeling van de begraafplaats zijn verder twee losse vondsten die tijdens de opgraving op de stort werden gedaan en bestaan uit een in het midden van de vijfde eeuw gedateerde beugelfibula (afb. 6.21) en een in de vierde tot zesde eeuw gedateerd fragment van een glazen beker (afb. 6.31). Aangezien op het opgravingsterrein geen sporen van een vroeg-middeleeuwse nederzetting zijn gevonden, is de meest voor de hand liggende interpretatie dat ook deze vondsten uit een grafcontext stammen. We zouden daarmee dan tevens de oudste graven uit het grafveld voor ons kunnen hebben. Welke conclusies aan deze dateringen moeten worden verbonden voor de bewoningsdynamiek, is het onderwerp van de laatste paragraaf van dit hoofdstuk.

5.4.6 Demografie

Vanwege het ontbreken van een fysisch-antropologische studie van de geraamten valt over pathologie en geslacht niets te zeggen. Wel kan op basis van de beschikbare tekeningen en foto's met de nodige voorzichtigheid voor een deel van de skeletten nog een indicatie van de leeftijd bij overlijden worden gegeven.¹³⁵

Twee van de getekende skeletten zijn, vermoedelijk op basis van hun geringe lengte, op de veldtekening als 'kindergraf' aangeduid (graf VIII en graf X). Graf VIII kan op grond van de lengte van het complete skelet worden toegeschreven aan een kind van 4 tot 6 jaar. Graf X moet op basis van dit criterium van een kind tussen 0 en 2 jaar zijn, dat met een lengte van ca. 70 cm echter geen neonat meer kan zijn. Naast deze op de veldtekening al als onvolwassen individuen her-

¹³⁰ Bloemers, *PSHAL* 113, 1977, 19.

¹³¹ Onmiddellijk na de ontdekking van de eerste skeletten hielden zowel Linckens als Bloemers in de pers nog de optie open dat de skeletten uit de vroege middeleeuwen dateerden. Niet duidelijk wordt welk gegeven hen tot herziening van dat standpunt bracht.

¹³² Zie bijlage 7.

¹³³ Smeets 1978, 101-102.

¹³⁴ Zie bijlage 9. Bij 1 sigma valt ook de datering van het jongste monster in de zevende of achtste eeuw.

¹³⁵ Voor details, zie de catalogus van paragraaf 5.5 en de daarin opgenomen samenvattende tabel 5.1.

kende skeletten konden op basis van op foto's herkenbare fysische kenmerken nog vijf geraamten aan onvolwassenen worden toegeschreven; twee daarvan horen in de leeftijdscategorie onder 10 jaar en drie zijn late tieners. Van de negentien skeletten waarvoor nog informatie over de leeftijd bij overlijden kon worden gewonnen, blijken zeven individuen onvolwassen en twaalf volwassen. Neonaten zijn niet in de documentatie aanwijsbaar: rekening houdend met de hoge mortaliteit onder deze leeftijdsgroep zijn pasgeborenen in het grafveld zeker ondervertegenwoordigd. Dit is echter een kenmerk dat voor heel veel begraafplaatsen opgaat; het Buchtense grafveld vormt daarop geen uitzondering. Op grond van deze overwegingen trekken we de conclusie dat de Buchtense begraafplaats wat leeftijdsopbouw betreft geen bijzondere karakteristieken vertoont, maar een redelijk representatieve doorsnede uit de levende gemeenschap laat zien.

5.4.7 Grafveld en begraafgemeenschap

De laatste vraag die we aan de orde willen stellen is de relatie tussen de begraafplaats en de begraafgemeenschap, de gemeenschap van levenden die in het grafveld zijn doden heeft begraven. Eerder hebben we geconcludeerd dat met de 44 opgegraven skeletten het grafveld vermoedelijk redelijk compleet is onderzocht. De meeste van deze graven zijn ongedateerd: drie graven konden met de radiokoolstofmethode in de zevende, achtste of mogelijk nog negende eeuw worden gedateerd. Het oudste van deze graven kan via het vondstnummer van twee gelijkarmige fibulae die als kledingaccessoires op het skelet van de dode werden aangetroffen (V13), globaal in het grafveld worden gelokaliseerd; het ligt pal ten noorden van fundament c (afb. 5.2 en 5.3). Over de locaties van de beide andere gedateerde skeletten valt weinig tot niets te zeggen: voor een van beide is wel een begeleidende grafvondst bekend, maar is het vondstnummer (V40) helaas niet op de overzichtstekening genoteerd,¹³⁶ terwijl het bij het derde gedateerde skelet niet om een compleet geraamte, maar slechts om de losse vondst van een enkel bot gaat. Als de losse vondsten van een vijfde-eeuwse beugelfibula en een fragment van een glazen stortbeker oorspronkelijk ook

uit een grafcontext stammen, zoals in paragraaf 5.4.5 is betoogd, dan zijn dat de oudst bekende grafvondsten van de begraafplaats; daarmee wordt de start van het grafveld in tijd anderhalve eeuw naar voren getrokken. Dit roept de vraag op of de begraafplaats gedurende de 350 jaar tussen het midden van de vijfde en het einde van de achtste eeuw continu in gebruik is geweest. Uitgaande van 44 bijzettingen over een periode van ruim 350 jaar en gebruik makend van de bekende demografische formule van Acsády en Nemeskéry, zou dit neerkomen op een begraafgemeenschap (levende populatie) van amper 4 personen, ofwel amper één huishouden of erf.¹³⁷ Deze rekenexercitie maakt duidelijk dat als sprake is van één begraafgemeenschap, deze naast of in plaats van de huidige begraafplaats ook andere locaties moet hebben gebruikt voor het bijzetten van hun doden. Daarmee snijden we het thema van bewonings- en begravingssamenhang aan.

Voor het Maas-Demer-Scheldegebied heeft Theuws in een paradigmatisch artikel een model geschetst van de complexe relatie tussen nederzettingen en grafvelden in de vroege middeleeuwen.¹³⁸ Hij betoogt daarin dat het Maas-Demer-Scheldegebied in de vijfde en zesde eeuw werd gekoloniseerd vanuit nieuw gestichte, verspreide hoeven. De bewoners van enkele hoeven vormden een begraafgemeenschap die gezamenlijk een kleine begraafplaats onderhielden. In de loop van de zevende eeuw werd dit landschap gevarieerder doordat naast de geïsoleerde hoeven nu ook enkele grotere kernnederzettingen ontstonden, terwijl in het funeraire domein naast de collectieve grafveldjes bijzettingen binnen de nederzetting op het eigen erf verschenen alsook nieuwe begraafplaatsen rond kerken en kapellen. Dit beeld van de ontwikkelingen in de perifere binnenwereld van het MDS-gebied is niet direct te transponeren naar de Maasvallei, maar ook hier lijkt het beeld gedomineerd door kleine begraafgemeenschappen en door een grote dynamiek in de locaties die zij in gebruik hadden voor hun begraafplaatsen. Interessant zijn in de verband de recente ontdekkingen in Borgharen. Daar werden op amper 200 m afstand van elkaar twee kleine grafveldjes blootgelegd, het een daterend uit de late vierde en vijfde eeuw, het ander uit de zesde en zevende eeuw.

Tegen deze achtergrond is een van de opties dat de vijfde-eeuwse beugelfibula en de glazen

¹³⁶ Onder vondstnummer 40 zijn buiten negen tanden van het skelet, vuursteen, steen onbepaald, pleisterwerk, mortel en baksteen geregistreerd. Deze inhoud maakt duidelijk dat de in de vondstenlijst gebruikte term 'grafvondst' niet in technische zin als bijgave of kledingaccessoire is verstaan en verder ook dat het graf vermoedelijk binnen de omheining lag.

¹³⁷ Acsády/Nemeskéry 1970. De levensverwachting is in dit rekenvoorbeeld gesteld op 25 jaar en de correctiefactor op 1,20, hetgeen een populatie oplevert van 3,77.

¹³⁸ Theuws 1991.

stortbeker stammen uit een klein cluster graven dat de eerste gebruikshorizont van het grafveld vertegenwoordigt. Deze eerste fase werd op de onderzochte locatie gevolgd door een hiaat van bijna anderhalve eeuw. In die periode begroef de begraafgemeenschap haar doden elders. In de loop van de zevende eeuw nam vervolgens een nieuwe (?) begraafgemeenschap het terrein opnieuw als dodenakker in gebruik. Aan het eind van de achtste of in de negende eeuw lijkt er een

einde te komen aan het gebruik van het terrein als begraafplaats; er zijn althans geen aanwijzingen voor een langer doorlopend gebruik. Mogelijk hield de opgave van de begraafplaats verband met de christianisering van het platteland en de stichting van een parochie in Buchten waarbij de doden voortaan rond de kerk werden begraven.¹³⁹

¹³⁹ Zadora-Rio 2003.

5.5 Catalogus van graven

R. Panhuysen & T. Derks

Er is geen documentatie overgeleverd voor de bij het onderzoek aangetroffen graven. In deze catalogus worden per geïdentificeerd graf de karakteristieken gegeven voor zover deze indirect nog uit tekeningen en foto's kunnen worden gedestilleerd. De eerste elf graven dragen Romeinse cijfers en volgen de nummering zoals deze op de enig overgebleven veldtekening is gehanteerd. De tekeningen van deze skeletten worden weergegeven op de schaal waarop zij zijn getekend (1:20). De vermelde NAP-hoogten op de tekening volgen grotendeels een vast stramien: de gegeven maten zijn vermoedelijk op de skeletdelen (meestal schedel, bekken, knie en voet), niet op het opgravingsvlak of de bodem van de grafkuil, genomen.¹⁴⁰ De graven waarvoor geen tekening van het skelet beschikbaar is, zijn genummerd van 12 t/m 24. Om het onderscheid in documentatieniveau te behouden, zijn voor deze graven arabische cijfers gebruikt. Er zijn in het veld geen foto's door een professionele fotograaf gemaakt. De in de kop van elk catalogusnummer gegeven fotonummers ver-

wijzen naar de dia's of foto's die zijn gemaakt door de bij de opgraving betrokken amateur-archeoloog E. van Geel, door heemkundelid en bezoeker van de opgraving J. Knoors, door P. Lomme of een enkele andere passant. Als van een graf verschillende opnames beschikbaar zijn, worden alle fotonummers daarvan vermeld. Voor elk graf is de meest informatieve en meest scherpe foto of dia geselecteerd voor opname in deze catalogus; indien verschillende opnames beschikbaar waren, is het fotonummer van de geselecteerde foto in de kop vet weergegeven. Van alle ons ter beschikking gestelde opnamen zijn scans in hoge resolutie gemaakt en gedeponeerd bij DANS in het depot voor de Nederlandse archeologie (EDNA). Het is de hoop en wens van de makers van deze opnamen dat zij hiermee blijvend publiek toegankelijk zullen zijn.

Voor de bepaling van de leeftijd bij overlijden is de methodiek van het handboek van Schaefer, Black en Scheuer gevolgd.¹⁴¹ Bedacht moet worden dat voor geen van de graven de menselijke botten zelf voor studie beschikbaar waren: alle waarnemingen zijn slechts gebaseerd op foto's en tekeningen die daarvan destijds zijn gemaakt. De gegevens uit de catalogus zijn samengevat in tabel 5.1.

¹⁴⁰ Hierop wijst ook het feit dat bij alle skeletten waarvoor de schedel bewaard en gemeten is, de NAP-hoogte daarvan steeds hoger is dan de NAP-hoogten van de overige skeletdelen.

¹⁴¹ Schaefer, Black & Scheuer 2009.

Graf I

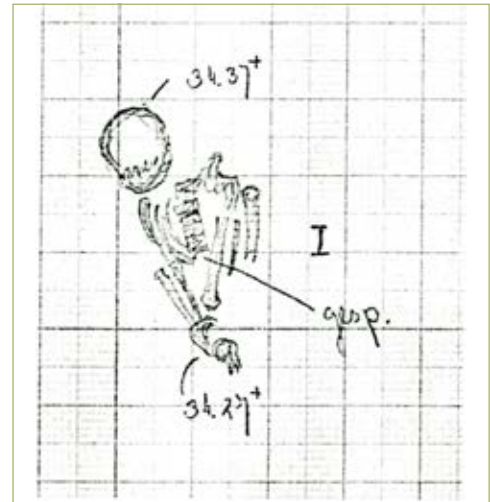
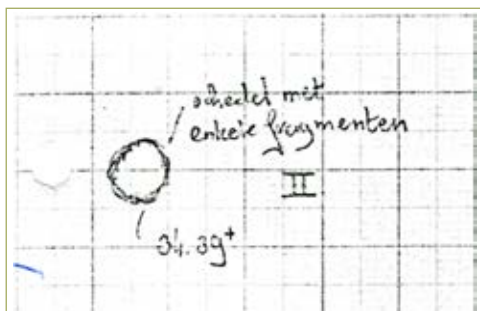

Foto: Knoors 1976-015

Anders dan de tekening suggereert bestaat dit graf niet uit één, maar uit twee individuen (I-A en I-B). Op de foto is namelijk op de plaats van het linker dijbeen een losse onderkaak van een tweede individu (I-B) te zien. Dit is niet getekend en de foto laat op die plaats losse grond zien, mogelijk lag op deze plaats een tweede skelet. Een ander voorbeeld in dit grafveld (graf 19) laat zien dat twee skeletten inderdaad zo dicht bij elkaar begraven kunnen liggen. Skelet I-A is een incompleet skelet in rugligging. De ligging van diverse botdelen en de verse breukvlakken in de schedel lijken het gevolg van een recente verstoring. Gedocumenteerd in het veld is een schedel, delen van het bovenlichaam en het rechterbekken. De rechter bovenarm is gebroken vlak boven het ellebooggewricht en verplaatst naar de linkerzijde van de wervelkolom; de linker bekenhelft, linker onderarm en het onderlichaam ontbreken. Gezien de bewaarde maximale lengte van het skelet (ca. 75 cm) en de lengte van de getekende botten gaat het waarschijnlijk om een volwassen individu. Schedel op 34,37 m NAP, bekken op 34,27 m NAP. Rond de onderste borstwervel lag volgens de tekening een gesp (vondstnummer 9), doch dit betreft bronsbeslag van een kistje (cf. afb. 6.25). Op de foto is niets van deze vondst te zien.

Graf II

Getekend is de omtrek van een schedel. Volgens de begeleidende tekst betreft het een 'schedel met enkele fragmenten' gelegen op 34,39 m NAP.

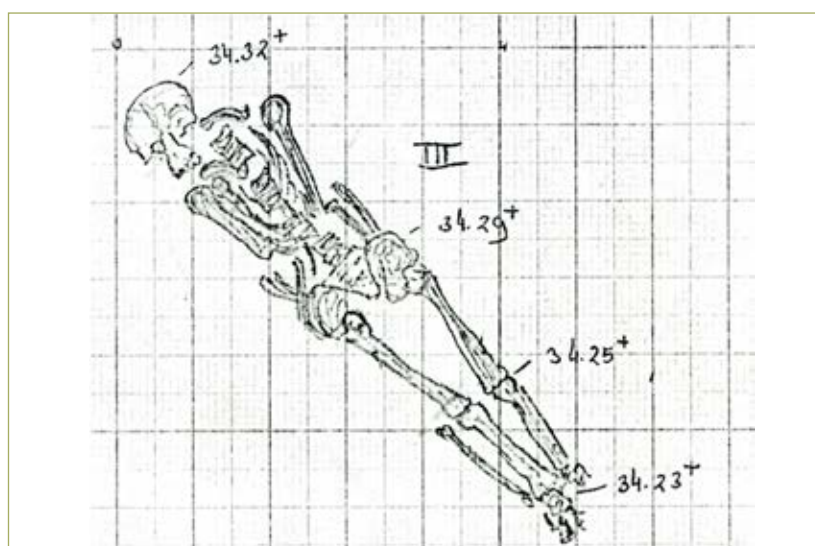
Graf III

Foto's: **Knoors 1976-007**, Knoors 1976-011, Knoors 1976-016, Knoors 1976-021 (voorgond) (afb. 5.13)

Compleet skelet in rugligging met de armen langs het bovenlichaam, de linker onderarm onder het linker bekken, handen niet zichtbaar en de benen gestrekt; de botten van de voeten zijn vermoedelijk bij het opgraven uit hun verband en positie geraakt. De schedel ligt op de rechterzijde. Lengte *in situ* ca. 162 cm; vermoedelijk een volwassen individu. Schedel op 34,32 m NAP, bekken op 34,29 m NAP, knie op 34,25 m NAP en calcaneus op 34,23 m NAP. Het bekken lijkt opgevallen in een horizontale positie te liggen; het linker dijbeen is niet meer gearticuleerd in het linker heupgewricht. De knieën liggen dicht bij elkaar. De positie van de skeletdelen suggereert begraving in een lijkwade met bijzetting in een kist.

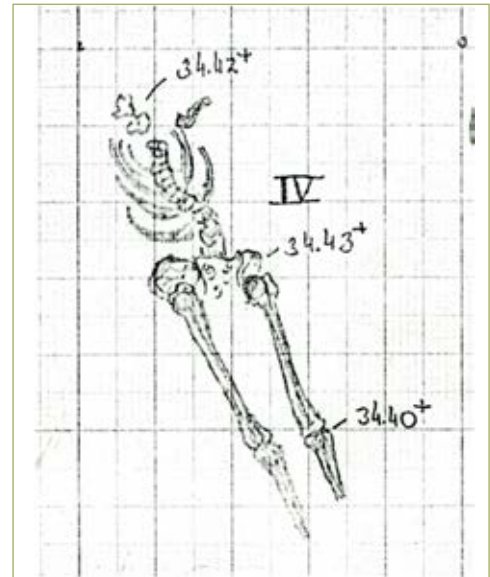

Graf III

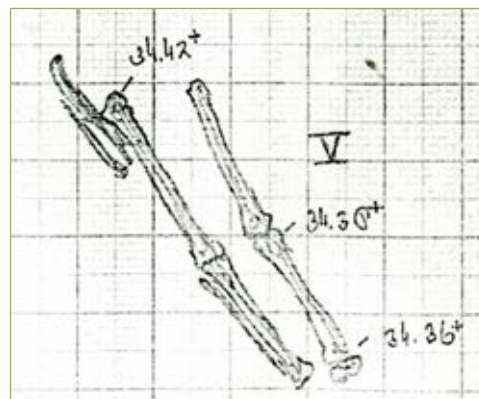

Graf IV

Foto's: **Knoors 1976-018**; cf. ook Knoors 1976-021 (achtergrond) (afb. 5.13)

Incompleet skelet in rugligging. De schedel, armen en voeten ontbreken. Opvallend is een sterke zijwaartse kromming in de wervelkolom. Op basis van de getekende dijbeenlengte van ca. 45 cm vermoedelijk een volwassen individu. Schedelfragmenten op 34,42 m NAP, bekken op 34,43 m NAP en knie op 34,40 m NAP. Bekkendelen en heupgewrichten lijken nog gearticuleerd, knieën minder dicht bij elkaar dan in andere graven. Dit suggereert begraving zonder lijkwade; door slechte conservering is geen uitspraak te doen over de vraag of het om een kist- of kuilbegraving gaat. Aan het voeteneinde ligt een grote steen, die niet getekend is.

Graf V

Incompleet skelet. Gedocumenteerd in het veld zijn de rechter onderarm, de pijpbeenderen van de benen en de sprongbeenderen. Er zijn geen groeischijven getekend en de dijbeenderen zijn ca. 50 cm lang; het betreft daarom vermoedelijk een volwassen individu.

Graf VI

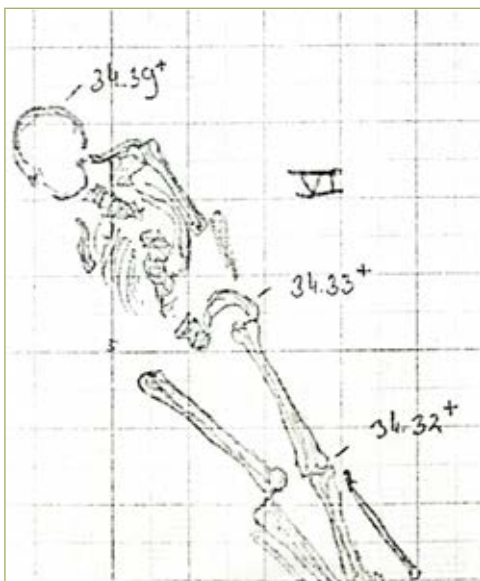

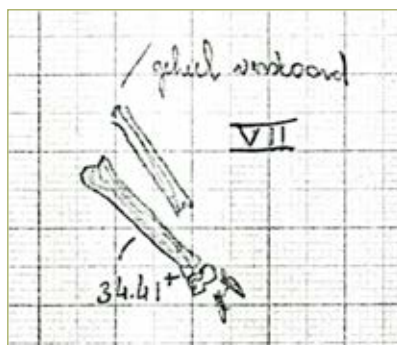
Foto: Knoors 1976-003

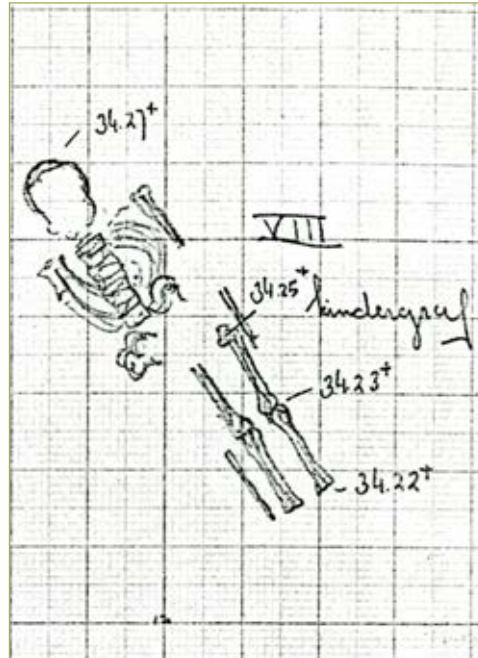
Incompleet skelet in rugligging. De rechter arm, hand en helft van het bekken ontbreken. Er is een verplaatsing waarneembaar naar buiten het lichaamsvolume van het rechter onderbeen ten opzichte van het rechter bovenbeen. De totale lengte van het skelet (van hielbeen tot bovenkant schedel) is ca. 170 cm en het dijbeen is ca. 45 cm; het gaat daarom vermoedelijk om een volwassen individu. Ook dit individu laat een kromming van de wervelkolom zien (cf. graf IV). Schedel op 34,39 m NAP, bekken op 34,33 m NAP, knie op 34,32 m NAP en voet op 34,32 m NAP.

Graf VII

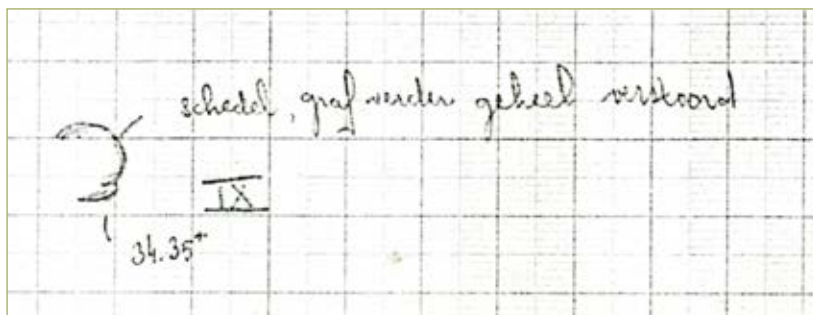
Incompleet skelet. Getekend zijn enkele pijpbeenderen en wat kleinere botten, zeer waarschijnlijk een scheenbeen met kuitbeen en een sprongbeen met wat middenvoetsbeentjes. Op basis van de lengte van het scheenbeen (ca. 37 cm) vermoedelijk een volwassen individu.

Graf VIII

Relatief compleet skelet. Het linker deel van het bekken en de voeten ontbreken. De tekening suggereert dat het onderlichaam meer naar het noorden ligt dan verwacht, mogelijk als gevolg van een draaiing in het bekken/heupgewricht met de linkerzijde naar onder. Schedel op 34,27 m NAP, kop dijbeen op 34,25 m NAP, knie op 34,23 m NAP en voeteneinde op 34,22 m NAP. Lengte van het skelet (gecorrigeerd voor het ontbreken van sprong- en hielbeen) ca. 116 cm, lengte van het dijbeen ca. 25 cm. Op grond van deze maten betreft het een onvolwassen individu tussen de 4 en 6 jaar.

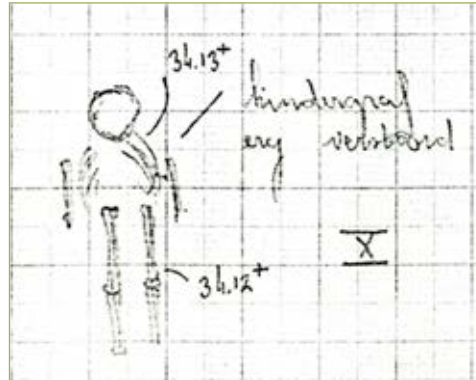

Graf IX

Omtrek van een deel van een schedel, 'graf verder geheel verstoord'. Schedel op 34,35 m NAP.

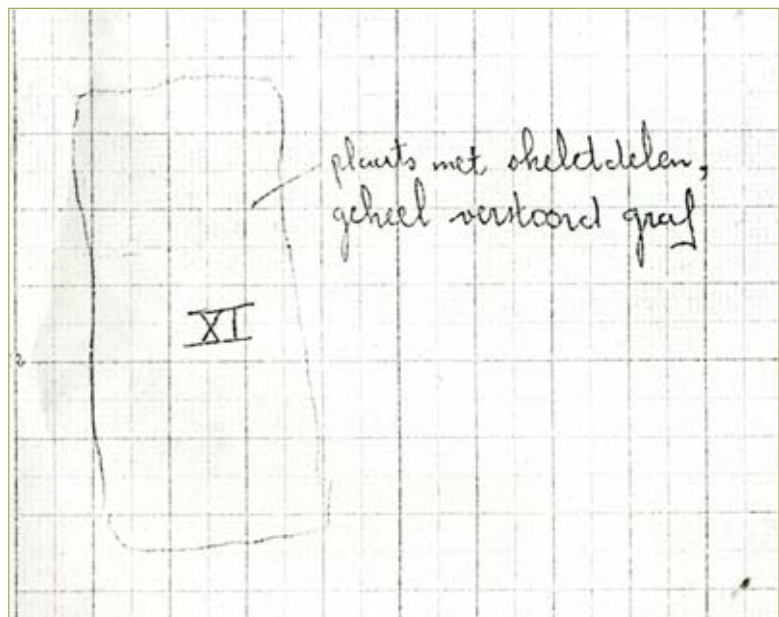
Graf X

Een relatief compleet skelet in rugligging. Niet gedocumenteerd zijn onderarmen, handen en voeten. Ribben op 34,13 m NAP, knie op 34,12 m NAP. De lengte van het skelet is ca. 70 cm, vermoedelijk een kind tussen de 0 en 2 jaar.

Graf XI

'Plaats met skeletdelen, geheel verstoord graf'. Gedocumenteerde lengte van het graf ca. 120 cm, vermoedelijk een onvolwassen individu. Aangenomen dat het skelet gestrekt in rugligging in de kist lag, is dit het graf van een kind tot circa 7 jaar.

Graf 12

Foto's: Knoors 1976-004, Knoors 1976-017 (voorgond), Knoors 1976-022, Lomme 1976-027 (rechts), Lomme ZW 025, Lomme ZW 039, **Van Geel 1976-011** (voorgond), **Van Geel 1976-058**, Van Geel 1976-060.

Skelet van een onvolwassen individu in rugligging met de armen langs het lichaam. Het bekken ligt in het horizontale vlak, vermoedelijk een kistbegroaving. Op de foto's open groeischijven waarneembaar met name in het scheenbeen proximaal en distaal, het dijbeen distaal, spaakbeen en ellepijp proximaal en distaal, opperarmbeen proximaal. Ook de schedelvorm heeft sterk juveniele trekken en de botten ogen nog zeer gracieel. De lengte in verhouding tot het volwassen skelet ernaast (graf 13) suggereert een jong individu met een lichaamslengte van ongeveer 110-120 cm. Op grond van het voorafgaande nemen we aan dat het individu tussen de 4 en 8 jaar oud was. Rond het graf liggen twaalf keien. Aan de linkerzijde van het bovenlichaam ligt een grote steen die verplaatst lijkt; daaronder zijn twee wellicht *in situ* gelegen stenen te zien die met een vlakke zijde naar de binnenkant van de grafkuil zijn gekeerd.

Graf 13

Foto's: **Knoors 1976-012**, Knoors 1976-017 (achtergrond), Lomme 1976-027 (links), Van Geel 1976-005, Van Geel 1976-011 (achtergrond)

Compleet skelet in rugligging, met de rechter arm langs het lichaam en de linker onderarm op de onderbuik. Het skelet ligt in anatomisch verband, alleen de handen ontbreken. Het spaakbeen ligt op de ene foto naast de schedel en op de andere foto naast het opperarmbeen. Waarschijnlijk is dit het rechter spaakbeen dat tijdens het vrijleggen van het skelet verplaatst is. Het skelet ligt vrij compact en gearticuleerd in het graf, met de knieën dicht bij elkaar en de bekkenhelften rechtop, hetgeen begraving in een kuilgraf mogelijk in een lijkwade suggereert.

Graf 14

Foto's: **Lomme 1976-019**, Lomme ZW 024, Lomme ZW 041, **Van Geel 1976-009**, Van Geel 1976-024, Van Geel 1976-043 (midden) (afb. 5.12)

Skelet van een volwassen individu in rugligging met de armen langs het lichaam en de benen gestrekt, de schedel op de rechterzijde. De schedel is verstoord: de onderkaak ligt niet in anatomische positie. Borstkas, bekken en handen zijn op de foto's niet goed te onderscheiden of afwezig. De voeten ontbreken, mogelijk door verstoring tijdens het opgraven. De armen liggen dicht langs de romp en de scheenbeenderen dicht bij elkaar, hetgeen een inwikkeling van het lijk suggereert. Het bekken en de dijbeenderen liggen verder uit elkaar, mogelijk passend bij decompositie in een kist.

Graf 15

Foto's: **Knoors 1976-032**, Lomme 1976-016, Lomme 1976-030 (linker beeldrand) (afb. 5.11), Van Geel 1976-016, Van Geel 1976-020, **Van Geel 1976-038**, Van Geel 1976-043 (rechts) (afb. 5.12)

Compleet skelet van een volwassen individu met het rechter kuitbeen mogelijk over een steen. Het skelet ligt in rugligging met de armen langs het lichaam, dijbeenderen gearticuleerd in het heupgewricht en de opperarmbeenderen goed gearticuleerd in het schoudergewricht. De middenvoetsbeentjes van de linker voet liggen verspreid rond het linker onderbeen en zijn waarschijnlijk verplaatst bij het vrijleggen van het skelet. De knieën liggen niet zo dicht bij elkaar dat er een aanwijzing is voor een lijkwikkeling. De schedel ligt met het achterhoofd op de bodem.

Graf 16

Foto's: Lomme ZW 023, Lomme ZW 038, Van Geel 1976-013, **Van Geel 1976-022**

Skelet van een volwassen individu in rugligging, schedel neigt naar de linkerkant. De positie van de onderarmen is niet uit de foto's af te leiden. De knieën en voeten liggen dicht tegen elkaar, dit suggereert dat het individu is begraven in een lijkwade. De voeten liggen in anatomisch verband en de bovenarmen liggen dicht tegen het lichaam aan. Begraving in een kuilgraf is daarom mogelijk.

Graf 17

Foto's: **Van Geel 1976-065**, *Van Geel 1976-066*

Skelet van een volwassen individu in rugligging, met de schedel rustend op het achterhoofd. De beide armen liggen gearticuleerd maar vooral rechts ver van de romp. De bekkendelen lijken uiteen geweken te zijn. Op grond hiervan nemen we aan dat het gaat om een begraving in een kist zonder gebruik van lijkwikkeling. Vanaf het heiligbeen, het bekken en de onderarmen ontbreken resten van het skelet. Het is niet mogelijk vast te stellen of het graf verstoord was of nog niet compleet vrijgelegd.

Graf 18

Foto's: **Van Geel 1976-012, Van Geel 1976-061**

Een nagenoeg compleet skelet van een volwas-
sen individu in rugligging. De linker arm ligt ge-
strekt langs het lichaam, de rechter arm gebogen
met de hand op de onderbuik. De schedel ligt
rustend op het achterhoofd strak tussen twee
stenen (elk bijna het formaat van een schedel).
De stenen moeten gezien de positie van de
schouders binnen het volume van de grafkuil of
grafkist geplaatst zijn. De schedel vertoont op
de foto's een groot rond gat in het voorhoofds-
been. Vanwege de lichte kleur van het breukvlak
kunnen we aannemen dat dit een recente be-
schadiging is. De middenhandsbeentjes van bei-
de (?) handen liggen boven de rechter onderarm.

Graf 19

Foto's: Van Geel 1976-062, **Van Geel 1976-063**, Van Geel 1976-064

Minimaal twee individuen, waarvan het skelet in beide gevallen incompleet is. Beide liggen in rugligging. Het onderste en meest complete skelet (19A) bestaat uit een bijna volledig skelet met uitzondering van de schedel. Tijdens de opgraving was het gebruik graven te markeren met een piketpaaltje direct naast de schedel. In dit geval staat het piketpaaltje opvallend ver van de plaats waar de schedel vermoed kan worden. Niet uitgesloten is dat in deze – op de foto – lege ruimte nog een derde skelet heeft gelegen. Skelet 19A is begraven met de armen gestrekt langs het lichaam. Naast de linkervoet van dit skelet is op de foto een rechthoekige steen zichtbaar. Skelet 19B ligt tussen de benen van 19A. Bewaard *in situ* zijn de schedel enkele ribben en wervels. De linker bekkenhelft is verplaatst en ligt op de foto op de ribben. De centrale groeischijven in het bekken zijn gesloten. Het individu is daarom ouder dan 15 jaar.

Graf 20A

Foto's: Lomme 1976-030 (afb. 5.11), Lomme ZW 020, **Lomme ZW 037, Van Geel 1976-010** (voorgond),

Op de rechter helft van de foto zijn grote delen van een skelet in rugligging afgebeeld. De schedel en borstkas ontbreken, evenals het hand- en voetskelet. De knieën en enkels liggen dicht bij elkaar alsof het lijk in een doek was gewikkeld. Het bekken en de dijbeenderen zijn naar buiten gedraaid, hetgeen suggereert dat ontbinding in een kist plaats vond. Op de kleurenfoto (cf. ook afb. 5.11) is waarneembaar dat beide scheenbeenderen met de laterale zijde naar boven liggen. Deze zijn na de ontbinding van de ligamenten van de knie naar binnen gedraaid. Dit pleit ook voor ontbinding van het lichaam in een open ruimte. Er zijn geen groeischijven waarneembaar op de foto, daarom is het aannemelijk dat het een volwassen individu betreft. Blijkens de kleurenfoto lag het skelet pal naast resten van een fundament: dit is vermoedelijk het zuidende van fundament a (cf. afb. 5.2).

Graf 20B

Foto's: Lomme 1976-030 (links voor) (afb. 5.11), Lomme ZW 020 (links), Lomme ZW 033, Lomme ZW 037 (links), Van Geel 1976-010 (rechts achter), Van Geel 1976-017. Verzameling ongearticuleerde menselijke skeletresten van een, waarschijnlijk volwassen, individu. Waarneembaar op de foto's zijn fragmenten van een schedel (voorhoofdsbeen met oogkas), linker onderkaak, spaakbeen, dijbeen, ribben, kootjes, scheenbeen en bekken. Op bovenstaande close-up is aan de linker beeldrand, op enige afstand van het schedelfragment, een steen zichtbaar. Het is niet mogelijk om vast te stellen of deze steen bij dit graf hoort.

Graf 21

Foto: Knoors 1976-008

Deels vergraven (?) skelet van een individu in rugligging. Niet *in situ* liggen het linkerdijbeen, het linkerdeel van het bekken. De hele linker arm en de rechter onderarm ontbreken, evenals het hand- en voetskelet; de schedel is gecoupeerd. Rond het kniegewricht zijn de groeischijven niet vergroeid, de centrale groeischijven in het bekken zijn wel vergroeid. De leeftijd bij overlijden van dit individu ligt daarom tussen de 15 en 20 jaar.

Graf 22

Foto: Van Geel 1976-051

Een skelet in rugligging met de schedel licht naar rechts gedraaid. De foto documenteert het skelet van de knieën tot de schedel. Hierdoor is niet vast te stellen of het skelet compleet of verstoord is. De linker arm ligt langs het lichaam en de rechter arm is licht gebogen met de hand op de onderbuik. De delen van het bekken liggen goed gearticuleerd en redelijk rechtop in het graf. Begraving en decompositie in een kuilgraf lijken waarschijnlijk. Er zijn open groeischijven waarneembaar: waarschijnlijk een volwassen individu.

Graf 23

Foto: Knoors 1976-013

In compleet skelet in rugligging, sterk verstoord. De schedel en de botten van de borstkas liggen verspreid en ongearticuleerd. Wel *in situ* liggen de lange beenderen van de benen. Op basis van de losse schedeldelen en de ogenschijnlijk onvolgroeide groeischijven rond het kniegewricht is het waarschijnlijk een jong individu tussen de 15 en 20 jaar.

Graf 24

Foto's: **Knoors 1976-006**, *Lomme 1976-014*, **Lomme 1976-018**, *Lomme 1976-023*, *Lomme 1976-053*, *Lomme 1976-054*, *Lomme 1976-055*, *Lomme 1976-056* (= afb. 3.4), *Lomme 1976-064*

Skelet in rugligging voornamelijk gedocumenteerd van schedel tot en met bekken; verder is alleen nog het linker been waarneembaar. De schedel ligt op de rechterzijde en de armen liggen gestrekt langs het lichaam. Mogelijk lag de rechter arm op het bekken. De botten liggen goed gearticuleerd. De groeischijven in de armen en benen lijken gesloten; het betreft daarom een individu van 15 jaar of ouder.

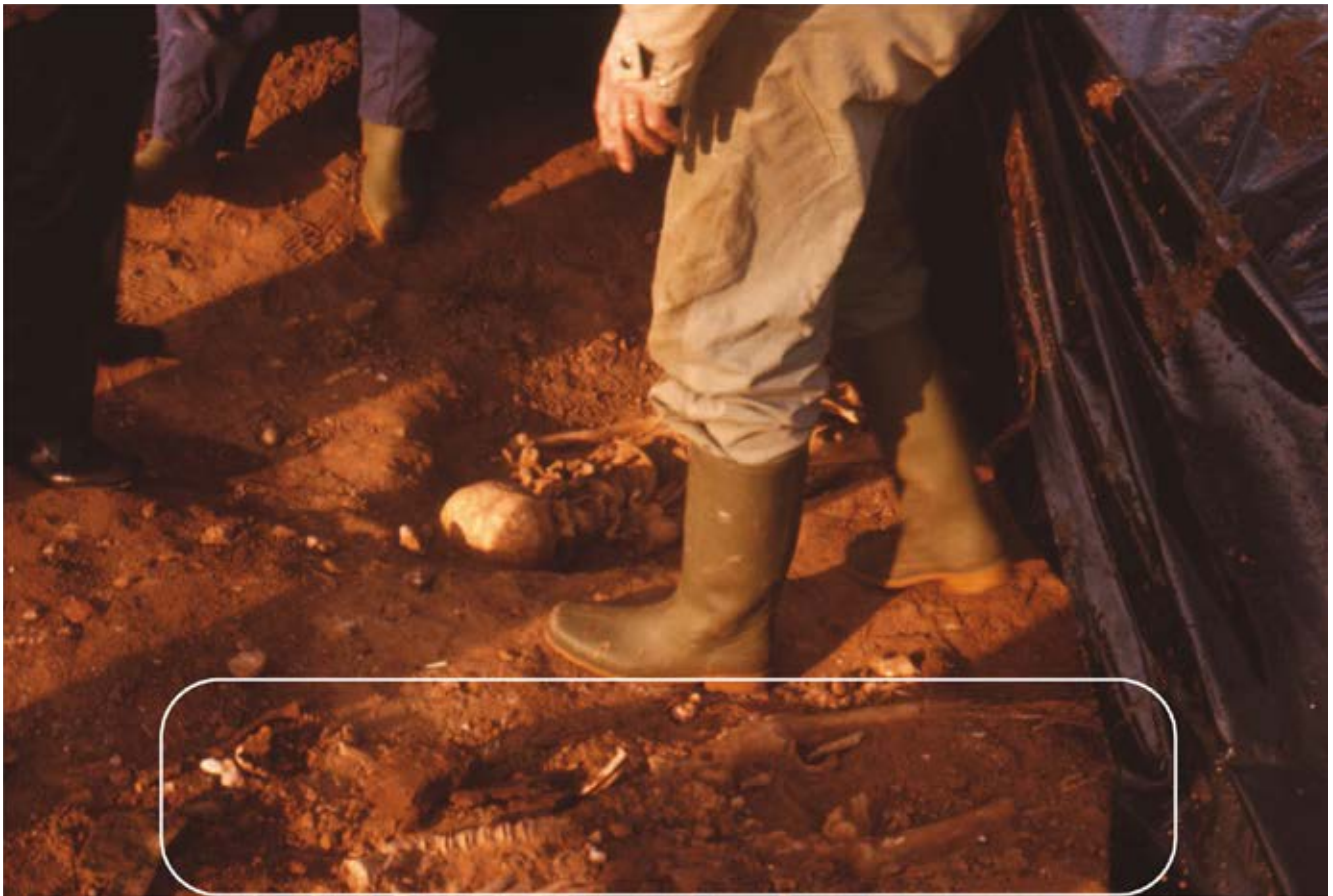

Graf 25

Foto's: **Lomme 1976-014**, **Lomme 1976-023**, **Lomme 1976-064**

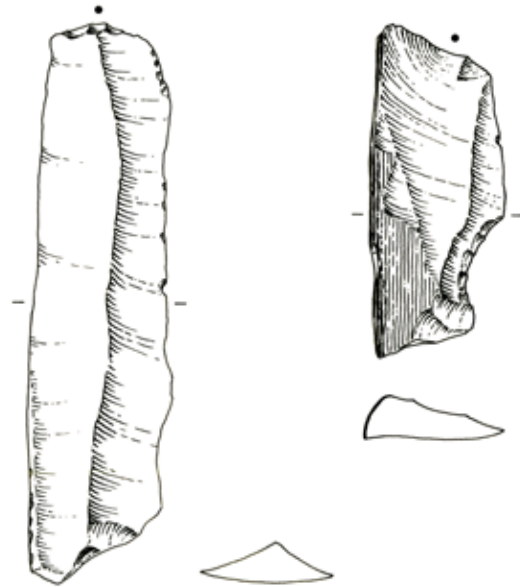
Skelet in rugligging, zeer partieel gedocumenteerd, aan de rand van foto's die graf 24 tot thema hebben. De schedel, de linker ribben en de linker arm lijken te ontbreken en zijn mogelijk vergraven tijdens het vrijleggen van de skeletten. Het linkerbeen ligt in gestrekte positie. Op grond van de afmetingen en het ontbreken van losse epifysen gaat het om een jong-volwassen of volwassen individu.

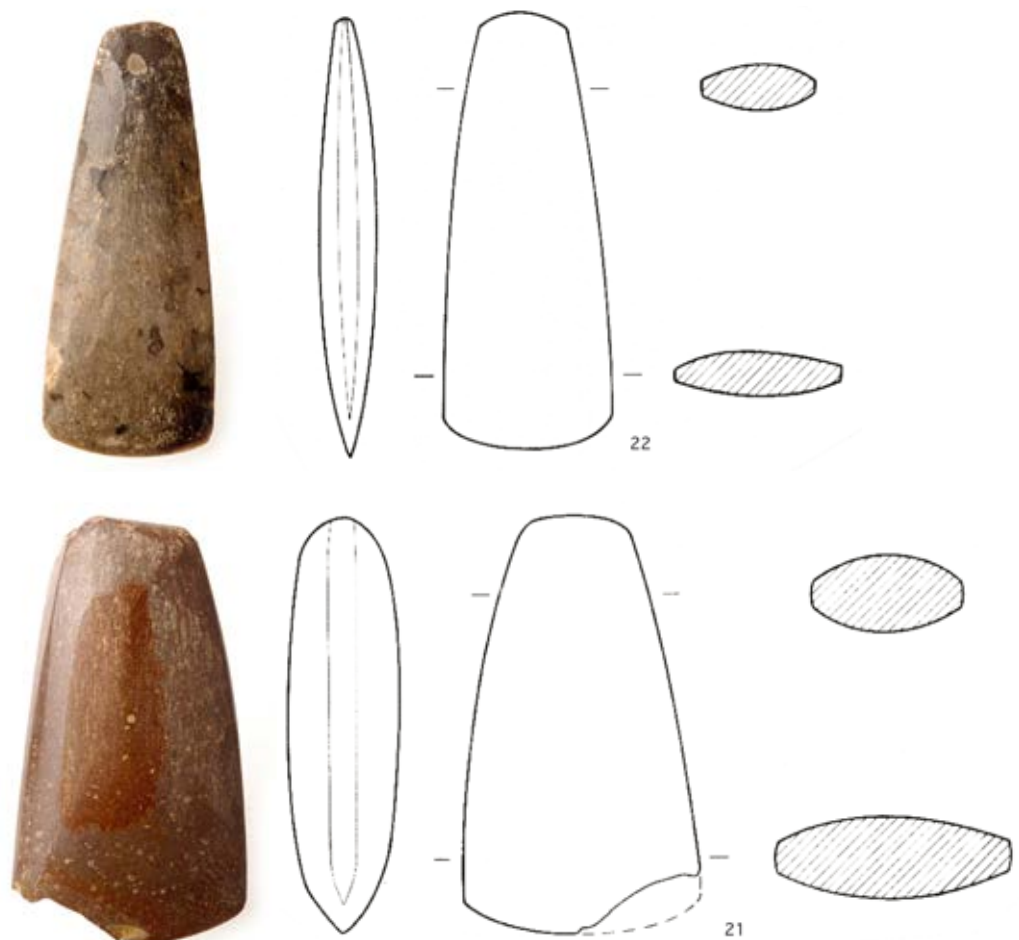
Tabel 5.1 Overzicht van de kenmerken van skelet en wijze van begraving per graf

Grafnr.	Tekening	Foto	Lijkwikkeling	Kist	Keien	Lengte (cm)	Leeftijd (jr)	Vondsten
I-A	J	J	-		N	-	V	kistje (V9)
I-B	N	J	-		-	-	-	
II	J	N	-		-	-	-	
III	J	J	J	J	N	162	V	
IV	J	J	N	-	J	-	V	
V	J	N	-	-	-	-	V	
VI	J	-	-	-	-	170	V	
VII	J	N	-	-	-		V	
VIII	J	N	-	-	-	116	4-6	
IX	J	N	-	-	-	-	-	
X	J	N	-	-	-	70	0-2	
XI	J	N	-	-	-	120	< 7	
12	N	J	-	-	J	110-120	4-8	
13	N	J	J?	-	N	-	-	
14	N	J	J?	J?	N	-	>15	
15	N	J	N	J?	J	-	V	
16	N	J	J	N?	N	-	-	
17	N	J	N	J	N	-	V	
18	N	J	N	J?	J	-	V	
19-A	N	J	N	N?	J	-		
19-B	N	J	N	N?	N	-	>15	
20-A	N	J	J	J	N	-	V	
20-B	N	J	-	-	J?	-	V	
21	N	J	-	-	N	-	15-20	
22	N	J	-	N	N	-	V	
23	N	J	-	-	N	-	15-20	
24	N	J	-	-	N	-	>15	
25	N	J	-	-	N	-	>15	

(J = aanwezig; N = niet aanwezig; V = volwassen)

Afb. 6.1 Kling en bijlafslag. Schaal 1:1 (tekening Leo Verhart).

Afb. 6.2 Twee vrijwel complete, geslepen, bijlen (schaal 1:2). Boven een exemplaar gemaakt van Rijckholtvuursteen (PDB 3175, V22); beneden een uit Lousbergvuursteen (PDB 3175, V21) (tekeningen RCE, foto's PDBL)

6.1 Vuurstenen werktuigen

L. Verhart

Tijdens de opgravingen is ook een heel kleine hoeveelheid vuursteen gevonden. Het gaat om twee stukjes die afkomstig zijn uit graf 15 en vier stukken die tijdens het graven op het terrein verzameld zijn. De twee stukjes uit het graf blijken natuurlijke stukken vuursteen te zijn, zodat slechts vier stukken vuursteen hier besproken hoeven te worden. Ze zijn wel bijzonder, want het gaat om twee geslepen bijlen, een bijlfragment en een kling met gebruikssporen.

6.1.1 Beschrijving van de artefacten

Vondstnr. 23 (PDBL 3175A)

Proximaal deel van een vrijwel complete kling van Rijckholtvuursteen (afb. 6.1). Lengte: 74 mm; breedte: 20 mm; dikte: 5 mm. Het slagvlak is bewaard gebleven en laat sporen van preparatie zien. Er zijn geen aanwijzingen voor slagvlakreductie. De kling is geslagen in een directe harde slagtechniek. Op beide zijden bevinden zich gebruikssporen en op het ventrale vlak aan de randen van de zijden, met name op de rechterzijde, ook een lichte gebruiksglans. Op het distale uiteinde ook gebruiksretouche waar te nemen.

Vondstnr. 41 (?) (PDBL 3175A)

Proximaal deel van een kling van Lousbergvuursteen (afb. 6.1). Lengte: 43 mm; breedte: 18 mm; dikte: 4 mm. Het slagvlak vertoont geen sporen van preparatie of reductie. De kling is geslagen in een zachte, vermoedelijk directe, slagtechniek. De kling is van een geslepen bijl geslagen en een klein deel van het oorspronkelijke oppervlak van de zijde van de bijl is nog aanwezig. Aan de rechterzijde bevindt zich een door middel van retouche aangebrachte kerf. Op het distale uiteinde is ook retouche aangebracht. In formele zin is het als een werktuig, een gereboucheerde kling, te benoemen.

Vondstnr. 22 (PDBL 3175)

Complete, dunne, smaltoppige geslepen bijl gemaakt van Rijckholtvuursteen (afb. 6.2). Lengte: 115 mm; breedte: 46 mm; dikte: 15 mm. De bijl heeft een spitsovale doorsnede met sterk en

scherp afgevlakte zijden. Enkele afslagnegatieven zijn nog zichtbaar, waarbij enkele bij de top de jongste zijn, maar nog wel van prehistorische origine. Er gaan namelijk aan de randen nog slijpsporen overheen. Het gehele oppervlak is licht gefacetteerd geslepen en cortex ontbreekt. De top is origineel en de snede is scherp, maar later nog eens bijgeslepen.

Vondstnr. 21 (PDBL 3175)

Vrijwel complete, vrij dikke, breedtoppig geslepen bijl gemaakt van Lousbergvuursteen (afb. 6.2). Lengte: 111 mm; breedte: 61 mm; dikte: 29 mm. Bij de snede bevinden zich twee recente beschadigingen. De bijl heeft een spitsovale doorsnede met afgevlakte zijden. Enkele afslagnegatieven zijn nog zichtbaar. Het gehele oppervlak, inclusief de zijden, is gefacetteerd geslepen. Cortex ontbreekt. De top is origineel en vertoont enkele klosporen. De snede is scherp zonder latere bijslijpfacetten.

6.1.2 Archeologische context

Hoewel het mogelijk is dat de wijze van verzamelen de primaire vormende factor van het groepje vuursteen is, kan de totale samenstelling toch op zijn minst opmerkelijk genoemd worden. Zou dit namelijk gewoon prehistorisch nederzettingsvuursteen representeren, dan ontbreken kernen, afslagen en andere artefacten. De verzamelwijze lijkt echter geen grote rol te hebben gespeeld, want bijvoorbeeld in graf 15 zijn wel kleine stukjes vuursteen verzameld, hoewel het pseudo's zijn. De vondstsamenstelling representeert dan ook vermoedelijk de activiteiten die ter plaatse zijn uitgevoerd. In het materiaal zijn wel twee fasen te onderscheiden. De langste kling (nr. 23) kan op grond van de grootte, vorm, bewerkingstechniek en gebruikssporen toegewezen worden aan de bandkeramiek en dateert uit het vroeg-neolithicum. Of, en wat voor activiteiten bandkeramiekers op het terrein hebben uitgevoerd is niet vast te stellen.

De drie andere stukken, waaronder de korte kling (nr. 41), zijn jonger en kunnen in het midden- of laat-neolithicum geplaatst worden en toegeschreven worden aan de Michelsbergcultuur of de Steingroep. Het samen voorkomen van twee complete bijlen, zonder

andersoortig nederzettingmateriaal, pleit voor een activiteit die buiten de nederzetting werd uitgevoerd. Het kunnen bijlen zijn die zijn achtergelaten bij hakwerkzaamheden in het bos en nooit meer zijn opgehaald. Daarvan zijn evenwel geen parallellen bekend. Wel zijn er complete vuurstenen bijlen in tijdelijke nederzettingen teruggevonden, vermoedelijk daar door de eigenaar achtergelaten met het doel bij een volgend bezoek te gebruiken. Een dergelijk goed gedocumenteerd voorbeeld is bekend uit de laat-neolithische nederzettingen bij Hekelingen.¹⁴²

Een tweede mogelijkheid is dat het om depositie gaat, maar meestal vinden die plaats op natte plekken in het landschap. Uit het geologisch en landschappelijke onderzoek blijkt echter dat de vindplaats op een terras ligt, relatief ver van natte gebieden zoals de verlande Maasarm. Daarnaast ontbreekt de vaak kenmerkende rode of bruine verkleuring van de bijlen die wijzen op een vochtige omgeving waarin de bijlen duizenden jaren hebben gelegen. Derhalve lijkt de mogelijkheid dat het om een prehistorische depositie gaat te vervallen.

6.1.3 Prehistorische bijlen in de Romeinse tijd

Deze bijlen kunnen ook in de Romeinse tijd zijn hergebruikt. Niet om mee te hakken, maar in de context van een heiligdom en de daar uitgevoerde rituele handelingen. Zowel binnen als buiten het Romeinse rijk vinden we soms prehistorische artefacten in een Romeinse context die een aanwijzing vormen voor de bijzondere betekenis die men er in de Romeinse tijd aan hechtte. Het is niet bekend of de toenmalige bewoners enige notie hadden van de ouderdom, maar wel dat de bijlen herkend werden als iets uitzonderlijks. Dat zou in de middeleeuwen een enorme vlucht nemen.

Bijlen, maar ook andere oudere prehistorische artefacten, zijn bekend uit de late ijzertijd. In het nabij gelegen Nattenhoven-Hoogenberg werd kort na 1980 een urn ontdekt waarin zich een klein groenstenen - mogelijk jadeïet - bijltje bevond.¹⁴³ Die vondst staat niet alleen. Ook in Maashees¹⁴⁴ en over de grens in Duitsland, in Leverkusen-Schlebusch,¹⁴⁵ zijn urnen gevonden met daarin een (vuur)stenen bijl, al dan niet

gebroken. In nederzettingen worden ze ook aangetroffen in kuilen, waterputten of in paalzettingen. Die laatste zijn als bouwoffer op te vatten. Voorbeelden zijn Meteren,¹⁴⁶ Boxmeer-Steckwijck¹⁴⁷ en Oss-Horzak.¹⁴⁸

Uit de Romeinse tijd zijn er in Nederland minder vondsten bekend. In Den Haag is aan de Scheveningseweg een kuil uit de 3de eeuw na Chr. gevonden met daarin opvallend veel luxe voorwerpen en een jadeïetbijltje.¹⁴⁹ Andere vondsten van (vuur)stenen bijlen in Romeinse context in Nederland zijn niet bekend.¹⁵⁰

Na de Romeinse tijd bleven prehistorische bijlen en artefacten een rol spelen. We kennen ze uit enkele merovingische graven; een mooi voorbeeld is een vuurstenen pijlsplits uit het laat-neolithicum/vroege bronstijd uit graf 89 in het grafveld van Posterholt.¹⁵¹ Ook komen ze voor in de middeleeuwen waar ze binnen de christelijke geloofsbeleving een rol spelen, soms als werktuigen waarmee restanten van de heidense religie zijn vernietigd. Voorbeelden zijn de bekende Maartenshamer en soms vergelijkbare vondsten in kerken en kloosters.¹⁵² In de middeleeuwen zouden in de huiselijke omgeving prehistorische bijlen een gewaardeerd object worden. Overeenkomstig het volksgeloof ging men er van uit dat die bijlen waren ontstaan als gevolg van blikseminslagen. De bliksem sloeg echter nooit tweemaal op dezelfde plaats in, althans de kans daarop was kleiner. Zo ontstond het idee dat een stenen bijl in huis de woning ook beschermde tegen de verraderlijke bliksem. Uit Nederland en grote delen van Noord-Europa zijn enige tientallen bijlvondsten bekend die met dit volksgeloof in verband kunnen worden gebracht. Men vermoedt dat zich in ieder huis een bijl, of een equivalent daarvan, bevond om het onheil af te weren.¹⁵³

Terug naar de Romeinse tijd en het hergebruik van prehistorische bijlen. Eén of twee bijlen kunnen natuurlijk ook opgevat worden als opspit, maar een literatuurvermelding over een vondst in het Romeinse heiligdom van Ivy Chimneys, Essex in Engeland, vormde de aanleiding dieper op deze problematiek in te gaan.

In Ivy Chimneys werden buiten het gebouwcomplex, maar wel binnen het tempelterrein twee depressies aangetroffen met daarin vuistbijlen die intentioneel, door Romeinen of inheemsen daar moeten zijn geplaatst. De concentraties zelf zijn daarvoor een aanwijzing, maar ook de verschillen in versheid, patina en

¹⁴² Van Gijn 1990; Verhart 1983.

¹⁴³ Hendrix & Schaap 1995; Van Hoof 2000.

¹⁴⁴ Hoof 1970, 268.

¹⁴⁵ Hoof 1970, 208-209.

¹⁴⁶ Verhart 2009.

¹⁴⁷ Van Eijk 2008, 170-171.

¹⁴⁸ Fokkens & Jansen 2002.

¹⁴⁹ Waasdorp 1999.

¹⁵⁰ Ik ben W. van Es en L. Swinkels erkentelijk voor het verstrekken van informatie over dit onderwerp.

¹⁵¹ Haas & Theuvs 2013, 112-113, fig. 6.26.

¹⁵² Voor de Maartenshamer, zie Schuyf 1995, 68-69; voor de kerken en kloosters, Hoof 1970.

¹⁵³ Blinkenberg 1911; Carelli 1997; Van Eijk 2007, 2008; Hoof 1970; Johanson 2009.

Tabel 6.1 Lijst van (vuur)steenvondsten in Romeinse tempelcomplexen naar Horne & King (1980), aangevuld met Engelse vindplaatsen

Plaats	Omschrijving
Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or)(C)	twee geslepen bijlen
Alise-Sainte-Reine (Côte-d'Or)(D)	twee geslepen bijlen
Ashill (Norfolk)	grote stukken vuursteen
Avallon (Yonne)	(vuur)stenen bijlen uit de omgeving
Aurillac (Cantal)	gebroken stenen bijl
Berthouville (Eure)	vier (vuur)stenen bijlen
Bracquemont (Seine-Maritime)	vuurstenen bijlen
Carnac (Morbihan)	gepolijste neolithische granieten hamerbijl
Le Catelier-de-Criquebeuf-sur-Seine (Eure)	zeven gebroken (vuur)stenen bijlen en 1 vuurstenen kling
Chanctonbury Ring (Sussex)	geslepen vuurstenen bijl
Chassey (Saône-et-Loire)	vuurstenen kling of mes
Cracouville (Eure)	gepolijste jadeïetbijl, brontijd pijlpunt en vuursteenafslagen
Darenth (Kent)	grote stukken vuursteen
Essarts (Seine-Maritime)	3 vuistbijlen, 47 (vuur)stenen bijlen en 37 fragmenten
Farley Heath (Surrey)	vuurstenen beitel en 3 (vuur)stenen bijlen
Faye-l'Abbesse (Deux-Sèvres)	twee bijlen
Haegen (Bas-Rhin)	vuurstenen pijlpunt
Hayling Island (Hampshire)	geslepen vuurstenen bijl
Ivy Chimneys (Essex)	37 vuistbijlen en 12 andere vuurstenen artefacten
Lancing Down (Sussex)	drie vuurstenen bijlen
Loubers (Tarn)	vijf gepolijste (vuur)stenen bijlen
Louviers, Forêt de (Eure)	11 vuurstenen bijlen en werktuigen
La Mare-du-Puits (Seine-Maritime)	20 geslepen (vuur)stenen bijlen
Massigny-les-Vitiaux (Côte-d'Or)	twee geslepen (vuur)stenen bijlen
Mont-Berny (Oise)	vuurstenen bijlen
Mont-Beuvray (Saône-et-Loire)	1½ gepolijste jadeïetbijl, vuurstenen afslagen en een bronzen bijl
Mont-de-Sene (Côte-d'Or)	een geslepen stenen bijlen en vuurstenen werktuigen
Nettleton (Wiltshire)	twee groenstenen bijlen
Saint-Aubin-sur-Gaillon (Eure)(1)	een vuurstenen en een stenen bijl
Saint-Aubin-sur-Gaillon (Eure)(2)	20 vuurstenen bijlen
Saint-Aubin-sur-Gaillon (Eure)(3)	een vuurstenen bijl
Saint-Forget (Seine-et-Oise)	een (vuur)stenen bijlfragment en vuurstenen klingen
Saint-Révérien (Nièvre)	vier stenen bijlen
Saint-Saëns (Seine-Maritime)	twee geslepen (vuur)stenen bijlen
Springhead (Kent)	een vuurstenen bijl
Les Tournelles (Oise)	verschillende geslepen (vuur)stenen bijlen
Trier (M)	geslepen (vuur)stenen bijl van onder de tempel
Vertault (Côte-d'Or)	vijf-zes geslepen (vuur)stenen bijlen
Vidales (Tarn)	twee stukken vuursteen

(Data: Horne & King, 1980; Adkins & Adkins, 1985; Turner & Wymer 1987).

de geologische situatie.¹⁵⁴ Ook andere waarnemingen in Engeland bevestigen het beeld dat in de Romeinse tijd prehistorische objecten, en dan met name bijlen, een rol speelden in religieuze en/of ceremoniële handelingen. In een overzicht uit 1985 konden 40 vindplaatsen genoemd worden met bijlvondsten in een Romeinse context. Vier hiervan komen uit tempelcomplexen.¹⁵⁵ In welke context de andere vondsten geplaatst moeten worden, is niet altijd duidelijk. In 1980 verscheen een overzicht van Romeinse heiligheden op het continent; daarin worden er 26 genoemd waarin ook geslepen (vuur)stenen bijlen zijn gevonden of andere vuurstenen artefacten (zie tabel 6.1).¹⁵⁶ Meestal gaat het om enkele stukken, maar ook grotere aantallen komen voor. Het grootste aantal is in Les Essarts, dept. Seine-Maritime in Frankrijk gevonden. Het gaat om een depot met 70 vuistbijlen en neolithische bijlen die samen met Venusbeeldjes werden gevonden.¹⁵⁷

Tegen deze achtergrond is het zeer aannemelijk dat de twee vuurstenen bijlen van Buchten in de Romeinse tijd zijn verzameld, intentioneel naar de vindplaats zijn gebracht en, net als de besproken voorbeelden van het continent en Engeland, een rol hebben gespeeld in rituele handelingen.

6.2 Aardewerk

L. van Diepen

Het Romeins aardewerk is in zijn totaliteit bestudeerd. De gegevens zijn ingevoerd in een database. Het aardewerk is gedetermineerd en onderverdeeld in de voor Romeins aardewerk gangbare groepen. De fragmenten zijn geteld en onderverdeeld in rand-, wand- en bodemscherven. Ook is het minimum aantal individuen (MAI) bepaald.¹⁵⁸ Het aardewerk is eerst per aardewerkcategorie gesorteerd en vervolgens onderverdeeld naar bakselsoort. Waar mogelijk is een specifieke herkomst en/of datering toegevoegd. Tijdens het aardewerkonderzoek zijn gegevens ingevoerd over eventuele versiering en de locatie daarvan, oppervlaktebehandeling, randvormen, stempels en graffiti. Daarnaast is aandacht besteed aan eventuele gebruikssporen (verwering, beroeting, verhitting, aankoeksels enz.) en andere verschijnselen als bijvoorbeeld secundair gebruik. Er werden in totaal 978 scherven aangetroffen, behorende tot 797 individuen.

De percentuele verdeling naar categorie en type is weergegeven in de tabellen 6.2 en 6.3. Het aardewerkspectrum van de vindplaats omvat bijna uitsluitend materiaal uit de Romeinse tijd. Handgevormd aardewerk uit de (late) ijzertijd is met 19 scherven vertegenwoordigd, het aandeel post-Romeinse fragmenten bestaat uit drie scherven. Het betreft een kop in industrieel wit aardewerk uit Engeland. De kop is aan twee zijden voorzien van een drukprint (eind achttiende eeuw). De twee andere fragmenten zijn een vervormd wandfragment van een kan in steengoedaardewerk uit Siegburg (vijftiende eeuw) en een steengoedscherf met zoutglazuur uit de zeventiende eeuw. Hieronder wordt, met uitzondering van het post-Romeinse aardewerk, iedere categorie afzonderlijk nader besproken.

6.2.1 Aardewerkcategorieën

Handgevormd aardewerk

Handgevormd aardewerk kan op talloze manieren gemagerd zijn, zoals met zand, potgruis, leembrokjes, ijzerconcreties en organisch materiaal. Het voorkomen van een organische magering komt in de ijzertijd minder voor, in de Romeinse tijd vrij veel. De decoratie en oppervlaktebehandeling kan op verschillende manieren zijn uitgevoerd en op verschillende delen van het aardewerk zijn aangebracht. In de late ijzertijd en de Romeinse tijd gebeurt dit steeds minder. De vormen kunnen worden ondergebracht in drie hoofdgroepen: éénledige schalen en kommen, gesloten tweeledige vormen zonder echte hals of lip en gesloten drieledige vormen, vaak met een S-vormig profiel. Het materiaal van Buchten omvat 19 scherven handgevormd aardewerk. Deze behoren tot 13 kommen en potten met kwarts-, plantaardige- en potgruis-magering. Er werden drie randfragmenten, behorende tot twee individuen, aangetroffen. Deze behoren tot een organisch gemagerde kom met geknikte wand en kamstreekversiering (type 32). De kom is secundair verbrand. Dit type is in Zuid-Nederland langer in omloop dan in het rivierengebied of het noorden van het land. De kom moet worden geplaatst in de late ijzertijd of vroeg-Romeinse tijd. De ander is een beker of kleine pot voorzien van vingertopindrukken op de bovenzijde van de rand en op de wand (afb. 6.3). Dit fragment is niet nader te dateren

¹⁵⁴ Turner & Wymer 1967, 54.

¹⁵⁵ Adkins & Adkins 1985. De andere contexten zijn o.a. villa's, forten, inheemse en Romeinse nederzettingen en werkplaatsen.

¹⁵⁶ Horne & King 1980.

¹⁵⁷ Wheeler 1928; Horne & King 1980, 407-408.

¹⁵⁸ Methode voor bepaling MAI naar Orton, Tyers & Vince 1993.

Tabel 6.2 Percentuele verdeling van aardewerkcategorieën uit Buchten

Categorie		n	MAI	n%	MAI%
handgevormd	(late) IJzertijd	19	13	1,9	1,6
	Romeins zoutcontainer	3	2	0,3	0,3
terra sigillata	Zuid-Gallisch	13	11	1,3	1,4
	Midden-Gallisch	1	1	0,1	0,1
	Midden/Oost-Gallisch	13	9	1,3	1,1
	Oost-Gallisch	65	39	6,7	4,9
geverfd	techniek A	13	11	1,3	1,4
	techniek B	40	29	4,1	3,7
metaalglanswaar		10	1	1,0	0,1
gebronsd	groep B	1	1	0,1	0,1
Belgische waar		4	4	0,4	0,5
terra nigra	zeepwaar	1	1	0,1	0,1
	kwarts	3	3	0,3	0,4
kurkwaar		4	2	0,4	0,3
ruwwandig		135	98	13,8	12,3
gladwandig		7	7	0,7	0,9
kruik		240	217	24,6	27,3
kruikamfoor		123	103	12,6	13,0
kruikamfoor/kruik		124	100	12,7	12,6
amfoor	groot	7	7	0,7	0,9
	klein (punten)	59	58	6,1	7,3
wrijfschaal		84	71	8,6	8,9
dolium		6	6	0,6	0,8
totaal		975	794	100	100

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

Tabel 6.3 Typeverdeling van aardewerkcategorieën uit Buchten

Categorie	Soort	Vorm	Type	n	MAI
handgevormd	(late) IJzertijd	beker/pot		15	10
		kom		3	2
		onbekend		1	1
	Romeins zoutcontainer			3	2
terra sigillata	Zuid-Gallisch	kom	Dragendorff 29	6	6
			Dragendorff 37	7	5
	Midden-Gallisch	kom	Dragendorff 37	1	1
	Midden/Oost-Gallisch	bord	Dragendorff 18/31	3	3
			Dragendorff 36	1	1
			onbekend	6	3
		schotel	Dragendorff 18/31R	1	1
		kom	Dragendorff 37	2	1
	Oost-Gallisch	bakje	Dragendorff 33	2	1
		bord	Dragendorff 18/31	9	8
			Dragendorff 31	5	4
			Dragendorff 32	13	8
			onbekend	16	4
		schotel	Dragendorff 18/31R	8	6
			Dragendorff 31R	2	2
		kom	Dragendorff 37	2	2
			onbekend	1	1
		wrijfschaal	Dragendorff 45	7	3
geverfd	techniek A	beker	onbekend	1	1
		bord	Stuart 10	7	7
			onbekend	5	3
	techniek B	beker	Stuart 3	1	1
			Stuart 4	1	1
			Niederbieber 32	5	5
			onbekend	33	22
metaalglanswaar		beker	Niederbieber 33	10	1
gebronsd	groep B	beker	Vanvinckenroye 294	1	1
Belgische waar		pot	Holwerda BW3a	2	2
			Holwerda BW11a	2	2
terra nigra	zeepwaar	bord	Holwerda BW81	1	1
	kwarts	beker	Stuart 3	1	1
			Vanvinckenroye 87	2	2
kurkwaar		urn	Holwerda BW75a	2	1
			Holwerda BW94	2	1

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

Tabel 6.3 (vervolg)

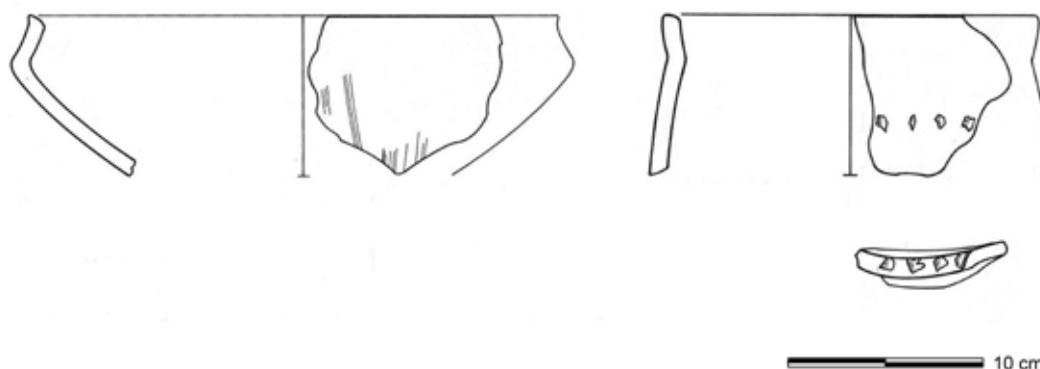
Categorie	Soort	Vorm	Type	n	MAI
ruwwandig		beker	onbekend	1	1
		bord	Stuart 216	1	1
			Stuart 217	6	4
			Stuart 218	2	2
			onbekend	1	1
		deksel	Niederbieber 120	6	5
		kan	onbekend	6	5
		kom	Stuart 210	1	1
			Stuart 211	1	1
			Niederbieber 110b	1	1
			onbekend	3	3
		pot	Stuart 201	9	7
			Stuart 201c	8	6
			Stuart 202	8	2
			Brunsting 4b	17	4
			Niederbieber 89	39	32
			onbekend	21	18
		steelpan	Vanvinckenroye 132	2	2
		onbekend		2	2
gladwandig		bord	Vanvinckenroye 90	2	2
			onbekend	1	1
		kom		1	1
		pot	Stuart 146	2	2
		pulletje		1	1
kruik			Hofheim50/51	3	3
			Stuart 102	1	1
			Stuart 110A	15	15
			Stuart 110B	42	39
			Stuart 113	4	4
			Niederbieber 62	8	8
			Vanvinckenroye 70-72 (419-427)	1	1
			Vanvinckenroye 377-378	1	1
			onbekend	165	145
kruikamfoor			Stuart 129	7	5
			Stuart 129/Niederbieber 67	1	1
			Niederbieber 67	32	27
			Stuart 132a	2	1
			Vanvinckenroye 377-378	2	1
			Vanvinckenroye 439-442	13	13
			onbekend	66	55

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

Tabel 6.3 (vervolg)

Categorie	Soort	Vorm	Type	n	MAI
kruikamfoor/kruik				124	100
amfoor	groot		Gauloise 4	2	2
			Dressel 20	4	4
			onbekend	1	1
	klein (punten)			59	58
wrijfschaal			Stuart 149	50	41
			Vanvinckenroye 352-353	3	3
			Brunsting 37	22	18
			onbekend	9	9
dolium	groot		Stuart 147	6	6
totaal				975	794

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

afb. 6.3 Handgeformd aardewerk uit Buchten.

dan prehistorisch. Een sterk geknikt wandfragment werd aangetroffen. Deze scherf behoort tot Marne-aardewerk, daterend uit de midden ijzertijd. Alle overige fragmenten dateren uit de ijzertijd.¹⁵⁹

Briquetage

Hiermee wordt het zogenaamde handgeformde kustaardewerk bedoeld, dat is gebruikt voor het transport van zeezout. Er worden drie categorieën onderscheiden: A-, B- en C-waar. De C-waar omvat een sterk gedifferentieerde groep kustaardewerk die niet tot de A- of B-waar kan worden gerekend. De A-waar heeft een gelijke kleur. Deze kan variëren van geelwit tot oranjegeel. De B-waar heeft een kleur die uiteenloopt van orangerode tot iets paarsbruin. In de vroege ijzertijd bestaat ook al kustaardewerk (gootjes). Dit heeft echter een poederig en zacht baksel,

de Romeinse waar is harder. Het aardewerk is afkomstig uit de Noord-Franse kuststrook langs het Nauw van Calais. In Buchten komt alleen de dunwandige, rode harder gebakken variant voor (B2-baksel). Volgens Van den Broeke komt dit aardewerk uit het woongebied van de Morini en dateert deze waar vanaf de vroeg-Romeinse periode.¹⁶⁰

Kurkurnen

Deze producten werden voorheen tot de Belgische Waar gerekend, maar uit bakselonderzoek is gebleken dat ze afkomstig zijn uit de Ardennen.¹⁶¹ Het betreft handgeformde potten die zijn gemaakt van een grof en ruw, maar zeer poreus baksel dat een kurkachtige indruk maakt. Ze zijn soms aan de rand dofzwart geverfd en vaak met kamstreekversiering gedecoreerd. Vanwege de specifieke groeven op de rand, de

¹⁵⁹ Met dank aan P. van den Broeke voor het bekijken van de scherven.

¹⁶⁰ Van den Broeke 2012, 160-161.

¹⁶¹ Van Enckevort 2012, 31.

vorm en de kenmerkende kalkmagering is een functie als soort conservenblik voorgesteld.¹⁶² Er zijn ook gedraaide exemplaren gemaakt.¹⁶³ In Buchten zijn twee scherven van een kurkurn in het kenmerkende poreuze baksel aangetroffen (HBW94).¹⁶⁴ Ze hebben een zwarte kern en een zwartbruin oppervlak. Verder bestaat de magering uit kalkpartikels en fijn zand. Dit is een product uit de eerste eeuw en is afkomstig uit de Ardennen. Twee randfragmenten van één gedraaide kurkurn zijn aanwezig (HBW75a). De kern is hard, compact en gemagerd met zand. Deze heeft een donkergrijze kleur die grijs kleurt naar het oppervlak. Het oppervlak is zwart.

Terra sigillata

Kenmerkend voor het materiaal is de rode (variërend van vaalgele tot paarsrode) kleur en het glanzende oppervlak. De stukken werden gedompeld in een oplossing van een soortgelijke klei met een iets afwijkende samenstelling, die een lager smeltpunt had, waardoor deze eerder ging sinteren. Hierdoor ontstond een hard baksel met een glanzende, niet-poreuze deklaag. Sigillata kan versierd zijn op verschillende wijzen: *en barbotine*, in 'geslepen glas'-techniek, met een radstempel, of in reliëf (vormschotel). De terra sigillata die in onze streken voorkomt, is geproduceerd in Italië en, Zuid-, Midden- en Oost-Gallië. De productie van het materiaal heeft zich in die volgorde verplaatst, van kort voor het begin van de jaartelling tot in de tweede eeuw. In Oost-Gallië is het tot in de vijfde eeuw gemaakt. Het vormenspectrum van Buchten omvat een bakje Dragendorff 33, borden Dragendorff 36, 18/31, 31 en 32, schotels Dragendorff 18/31R en 31R, wrijfschaal Dragendorff 45 en versierde kommen Dragendorff 29 en 37 (afb 6.4 en 6.5).¹⁶⁵ Dit spectrum bestrijkt een tijdspanne van middeleeuwse eerste eeuw tot het begin van de derde eeuw n.Chr. De oudste scherven behoren tot een kom Dragendorff 29 met een smalle gearceerde rand en een floraal motief. Deze glanst sterk en behoort tot een product van de hoogtijdagen van La Graufesenque. De andere exemplaren van dit type hebben een bredere randzone en glansen niet zo sterk als het oudere exemplaar. Zij horen in de tweede helft van de eerste eeuw thuis. De jongste vondsten zijn de wrijfschalen met leeuwenkop Dragendorff 45.

Twee bodemfragmenten zijn gestempeld: een schotel Dragendorff 18/31R draagt het stempel

[---]VSFE van vermoedelijk een pottenbakker uit Rheinzabern (afb. 6.6).¹⁶⁶ Dit bord dateert uit de tweede helft van de tweede eeuw n.Chr. Een bord Dragendorff 18/31 is voorzien van een onleesbaar stempel [---]IV (of, 180° gedraaid, AI[---] of DI[---]) (afb. 6.7). Het bord is op uiterlijke kenmerken gedateerd als 140-170 n.Chr. Het baksel doet vermoeden dat het een product uit Boucheporn is.

Op twee borden Dragendorff 18/31 en een bord Dragendorff 32 werd een graffito aangetroffen.¹⁶⁷ Op de wand van het eerste bord staan de letters TI IVSTI te lezen. Op het tweede staat op de bodem een V of smalle X en op de wand MAA. Het derde graffito bestaat slechts uit de letter F.

Geverfde waar

Geverfd aardewerk is voorzien van een deklaag, die van een andere klei is vervaardigd dan de kern. Meestal zijn de stukken in hun geheel in een oplossing gedompeld, soms zijn ze alleen maar beschilderd. Al naar gelang de kleur van de kern en deklaag worden verschillende groepen onderscheiden (techniek a t/m f). Tot de geverfde waar wordt ook Pompejaans rode waar gerekend: bruinige tot donkergrijze kern met een bruinige tot bruinrode deklaag. Geverfde waar is vaak gedecoreerd: door bestrooiing met zand- of kleikorrels, gearceerde zones ('Kerbschnitt' of 'Federendes Blättchen'), en barbotine (schubben of jachtscènes) of het opzettelijk op meerdere plaatsen indeuken van de wand (deukbeker). Het aardewerk is in een groot aantal plaatsen geproduceerd.¹⁶⁸ Het is echter moeilijk de verschillende baksels op het oog te onderscheiden. Het vondstmateriaal van Buchten bevat 53 scherven in geverfde waar, hiervan zijn 13 scherven (11 individuen) in techniek a uitgevoerd. Het betreft lokale/regionale producten, voornamelijk borden. Eén bord Stuart 10 heeft een zalmroze kern met een oranjebruine deklaag. Drie andere bordfragmenten hebben een lichtgrijze kern en bevatten zand en fijne kwartskorrels. Ze zijn hard gebakken. De overige zes bordscherven hebben een geelbeige kleur en hebben een oranjebruine deklaag, ze zijn hard gebakken en bevatten fijne kwarts of zand in de magering. Van ditzelfde baksel is ook de bodem van een grote beker aangetroffen. Deze heeft een donkerrode tot bruine deklaag en is voorzien van zandbestrooiing. Al deze

¹⁶² Lauwerier 1995, 7-12. Deze functietoewijzing is ook ingegeven door de vondst van 30 lijstborstjes in een kurkurn die in Nijmegen is aangetroffen.

¹⁶³ Gedraaide kurkurnen worden ook wel geschaard onder ruwwandige waar, omdat ze niet het typisch poreuze baksel hebben.

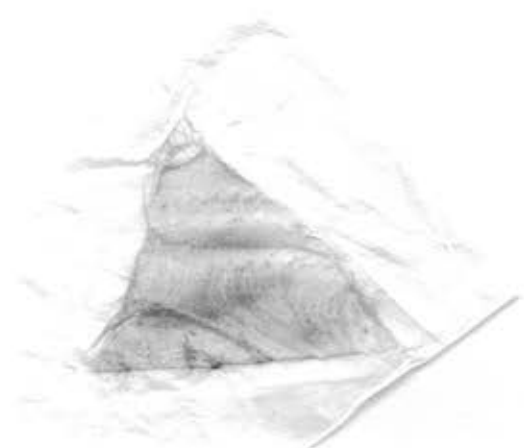
¹⁶⁴ HBW is een afkorting voor Holwerda Belgische Waar.

¹⁶⁵ Het onderhavig onderzoek was gericht op het in kaart brengen van het hele aardewerkspectrum en speciale aandacht te schenken aan de categorie kruiken/amforen. Hierdoor was geen ruimte om een detailstudie te verrichten naar de versierde terra sigillata. Om de scherven toch te ontsluiten is ervoor gekozen ze af te wrijven en integraal af te beelden.

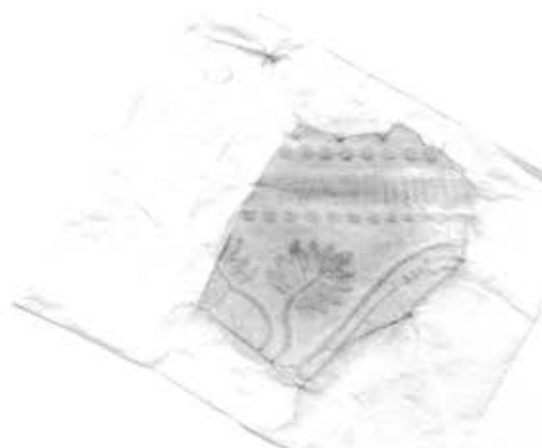
¹⁶⁶ De vorm van de letters F en E is kenmerkend. Deze wijze van schrijven komt voornamelijk voor op stempels uit Rheinzabern.

¹⁶⁷ De graffiti zijn bestudeerd door T. Derks (zie paragraaf 6.9).

¹⁶⁸ Van Kerckhove 2006, 106.

VNR. 41

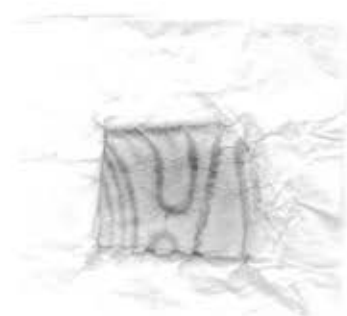
VNR. 41 - spec. 006

VNR. 41 - spec. 007

VNR. 41 - spec. 008

VNR. 41 - spec. 012

VNR. 41 - spec. 004

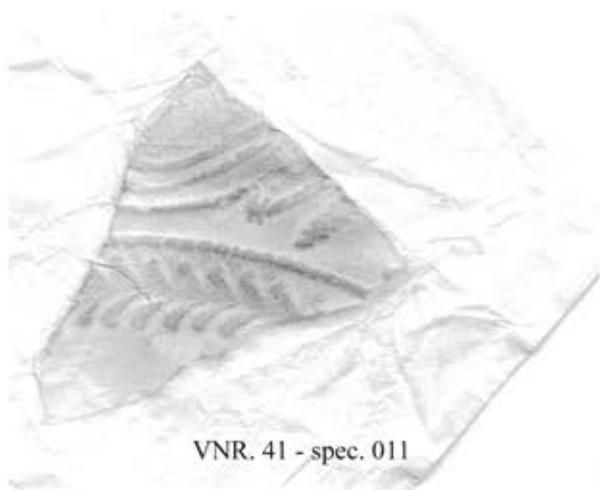
VNR. 41 - spec. 009

VNR. 41 - spec. 005

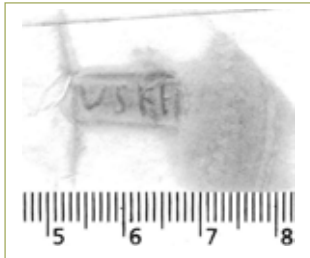
VNR. 41 - spec. 010

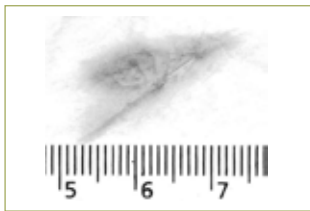
VNR. 41 - spec. 011

VNR. 41 - spec. 013

afb. 6.6 Afwrijfsel van stempel met [---]VSFE.

afb. 6.7 Afwrijfsel van onleesbaar stempel.

producten zijn vervaardigd in het Maasland. De gelige baksels zijn vermoedelijk geproduceerd in Heerlen, het zalmroze exemplaar zou afkomstig kunnen zijn uit Tienen. Borden Stuart 10 in techniek a dateren van eind eerste tot begin tweede eeuw n.Chr.

De overige 40 scherven (29 individuen) zijn in techniek b uitgevoerd. Het betreft voornamelijk beker- en bordfragmenten. Aanwezig zijn bekera Stuart 3, Stuart 4 en Niederbieber 32 en borden Stuart 10. De bekera Stuart 3 en 4 hebben een wit zacht baksel en zijn voorzien van een donkergrijze homogene deklaag. Deze zijn afkomstig uit Keulen. Enkele wandscherven met kerfbanden of afgebroken barbotineversiering hebben hetzelfde witte baksel. De overige bekera en borden hebben een geelbeige kern met een donkerbruin tot donkergrijze deklaag. Ze zijn grover gemagerd en harder gebakken dan de Keulse exemplaren. Van deze producten wordt vermoed dat ze afkomstig zijn uit het Maasland.¹⁶⁹ Veel van deze scherven zijn vermoedelijk afkomstig uit de regio rond Heerlen.¹⁷⁰ Bekera Stuart 3 zijn voornamelijk vanaf het einde van de tweede eeuw populair. De Stuart 4 dateert van 120 tot 190 n.Chr. Te oordelen naar de kleur en homogeniteit van de deklaag van deze beker is een datering vanaf het midden van de tweede eeuw meer waarschijnlijk.

Metaalglanswaar

Deze aardewerkcategorie heeft een typerende sterk glanzende metaalachtige deklaag. Kenmerkend is de hoge technische kwaliteit. Twee bekende productiecentra zijn die van Trier en de Argonne. Het eerste productiecentrum vervaardigde bekera met een rode kern en een glanzende deklaag.¹⁷¹ De producten uit de Argonne worden gekenmerkt door een grijze kern en een olijfgroenbruine tot zwarte matglanzende deklaag. Als versiering zijn vooral smalle gekerfde bandjes aangebracht. Ook komen geregeld deuken voor, al dan niet gecombineerd met kerfbandjes. Kenmerkend is dat deze aardewerkcategorie hoofdzakelijk bekera met het type Niederbieber 33 omvat. Ook de zogenaamde spreukbekera vallen onder deze categorie. Producten in metaalglanswaar komen in deze regio voor in derde-eeuwse contexten, spreukbekera komen vooral vanaf de tweede helft van de derde eeuw voor. Het aardewerkspectrum van Buchten omvat slechts één beker in metaalglanswaar. De beker Niederbieber 33 is versierd

met smalle verticale deuken en twee kerfbanden, aangebracht met een radstempel. De kern is baksteenrood, het oppervlak is donkergrijs en glanst sterk. De beker is geproduceerd in Trier in de derde eeuw.

Belgische waar

Belgische waar (of Gallo-Belgische waar) is de onnauwkeurige verzamelnaam voor enkele groepen aardewerk die voornamelijk gemaakt zijn in de Romeinse provincie Gallia Belgica, maar ook daarbuiten zoals in Cuijk en Halder. De belangrijkste groepen Belgische waar zijn terra nigra en terra rubra. Aanwezig in Buchten zijn bekera Vanvinckenroye 87 in een kwartsrijke variant en voorzien van *kerbschnitt*-banden. Deze worden gekenmerkt door een witgrijze tot lichtgrijze kern, met een donkergrijs oppervlak. Het baksel is compact, hard en gemagerd met zand en fijne kwarts. Verder werd een fragment van een bord met roulettering (Holwerda BW81) uitgevoerd in zeepwaar aangetroffen. Zeepwaar lijkt kenmerkend te zijn voor de tweede eeuw. Het oppervlak heeft een grijze kleur en de kern is bruinrood. Deze is ontstaan doordat tijdens het bakproces een oxiderende fase werd ingelast, resulterend in een bruinrode tot helrode kern.¹⁷² Ook zijn vier gegladde fragmenten in een zacht baksel, met een oranjebruine kern en een bruin oppervlak, aanwezig in het spectrum. Een rand is vergelijkbaar met type Holwerda BW11a. Hiertoe hoort ook een wandfragment. Deze is voorzien van verticale lijnen, zoals bij bekera Holwerda BW8b, 9a en 11a. Vermoedelijk gaat het om twee individuen, mogelijk beide behorende tot type Holwerda BW11a. Een andere rand is van het type Holwerda BW3a. Een wandfragment wordt eveneens tot dit type gerekend, het betreft echter wel twee individuen. Alle fragmenten in deze categorie worden geplaatst in de tweede helft van de eerste eeuw.

Gebronsd aardewerk

Onder deze categorie valt aardewerk dat is bedekt met een deklaag van kleine micaplaatjes die het een bronzen of gouden glans verleen. Het vormenspectrum van dit tamelijk zeldzame aardewerk loopt nogal uiteen. In Buchten werd slechts één fragment van een gebronsde beker Vanvinckenroye 294 in zeepwaar aangetroffen.¹⁷³ Deze is met deuken versierd. De kern is donkergrijs, het oppervlak lichtbruin en bedekt met mica. Gebronsde waar is ook in

¹⁶⁹ Met de aanduiding Maasland wordt gemakshalve het gebied tussen Heerlen, Tongeren en Tienen bedoeld.

¹⁷⁰ Een grote component van het gladwandig- en gevefde aardewerk is gemaakt van Brunsumse klei. De klei lijkt vetter en heeft een andere kleur (ondertoon) dan de producten uit Heerlen. Een herkomst uit de regio rond Heerlen is zeer waarschijnlijk (met dank aan J. van Kerckhove voor het bekijken van enkele baksels).

¹⁷¹ Deze productie staat in de literatuur bekend als zogenaamde *Qualitätsware* (techniek d bij gevefde waar (beschreven wordt in feite de metaalglanswaar uit Trier: een rode kern en zwartglanzend oppervlak)).

¹⁷² Van Kerckhove 2006, 107.

¹⁷³ Vanvinckenroye 1991, 62 en 63, nummer 294.

Cuijk gemaakt,¹⁷⁴ maar omdat het zeepwaar betreft met een grijze kern is een herkomst uit Rue-des-Vignes te verwachten.¹⁷⁵ Deze beker dateert vermoedelijk uit het laatste kwart van de eerste eeuw.

Ruwwandige waar

Ruwwandige waar omvat voornamelijk keukenaardewerk dat van tamelijk grof gemagerde klei is gemaakt. Het materiaal is hard en ruw en is doorgaans goed herkenbaar aan bijgemengd grof zand of fijn kwartsgruis. Het gaat vooral om (kook)potten en borden die vermoedelijk ook dienden om te koken of bakken. Door de grove magering is het aardewerk bestand tegen grote temperatuurwisselingen. De ruwwandige waar in het vondstmateriaal van Buchten is zeer divers. Het spectrum bevat niet alleen oxiderend en reducerend gebakken waar, maar ook geverfde en gesmookte exemplaren. Eerst worden de exemplaren zonder oppervlaktebehandeling besproken. In deze subcategorie zijn verschillende typen onderscheiden: bekers, kannen, deksels, borden Stuart 216 en 217, kommen Niederbieber 110b en Stuart 211, potten Stuart 201, 201c, 202, 202/210, Brunsting 4b en Niederbieber 89, steelpannen Vanvinckenroye 132. Een pot is afkomstig uit de Eifel. Een andere pot heeft een vuilbeige kern met een groenbeige oppervlak. Het baksel is hard, compact en bevat rood zand. Deze pot is gemaakt in de derde eeuw in Urmitz-

Weissenturm. De meeste (41 individuen) komen uit het Maasland (inclusief Heerlen, Tienen en Tongeren), van de overige exemplaren kan de herkomst niet nader worden bepaald.

Geverfde ruwwandige waar is met 15 scherven vertegenwoordigd. Het betreft vier potten, waarvan twee tot op typeniveau konden worden gedetermineerd: een Stuart 202 en Brunsting 4b. Deze potten zijn versierd doordat met een oranjebruine tot bruine kleipap (verf) patronen zijn getekend op de buitenzijde. Drie individuen zijn gedecoreerd met cirkels, de vierde toont verschillende raden of wielen. Ze hebben alle een witbeige tot lichtgrijze kern en oppervlak. Ze zijn gemagerd met zand, (ijzerhoudend) kwarts. Het aanbrengen van decoratie door middel van een kleipap werd veelvuldig toegepast in Heerlen en Jülich.

De kleur en dikte van de kleipap waarmee is geverfd, is op verschillende producten uit Heerlense ovens aangetroffen, mogelijk zijn deze potten eveneens daar gemaakt (afb. 6.8).¹⁷⁶

Scherven van 24 individuen in gesmookte ruwwandige waar zijn aangetroffen in het vondstmateriaal. Diverse vormen en typen zijn vertegenwoordigd: een kan, kommen, borden Stuart 217 en 218, potten Stuart 201, 202/210 en Niederbieber 89. Bijna alle gesmookte stukken zijn geproduceerd in het Maasland. Verschillende

afb. 6.8 Misbaksel ruwwandige pot Brunsting 4b met opgeschilderde cirkels uit Heerlen (links); pot met daarop resten van een kleipap uit Heerlen (rechts) (foto's: Grontmij).

¹⁷⁴ Haalebos 1990, 146.

¹⁷⁵ Vanderhoeven *et al.* 2005, 130. Het betreft "groupe technique B" zoals beschreven door Deru (1994, 90-92). Deze is op de breuk goed herkenbaar aan een typisch donkergrijze tot zwarte kern. De herkomst werd eerst toegeschreven aan Braives, maar door de opgraving van het pottenbakkerscentrum Rue-des-Vignes is dit aangepast. De productie in Rue-des-Vignes zou volgens Deru rond 65/70 beginnen (Deru 2005, 475).

¹⁷⁶ Met dank aan K. Jeneson en J. van Kerckhove. Ook het baksel duidt op een herkomst uit Heerlen.

exemplaren hebben een zalmroze kern. Deze zijn gemaakt in Tienen vanaf het einde van de tweede eeuw.

Gladwandige waar

Hiermee wordt aardewerk bedoeld waarvan het oppervlak glad aanvoelt, doordat dit is afgewerkt (bijvoorbeeld door polijsten). Het grootste deel van de gladwandige waar bestaat uit (kleine) kruiken, maar deze worden als aparte categorie besproken.¹⁷⁷ Onder het gladwandige aardewerk worden verder vormen zoals kanen, borden, honingpotten en wierookschaaltjes gerekend.

In het vondstmateriaal van Buchten bevinden zich twee gladwandige borden Vanvinckenroye 90. Een exemplaar is licht gesmookt. Verder werd een gladwandig geglad bord aangetroffen dat secundaire brandsporen draagt. Ook werden twee honingpotten aangetroffen (Stuart 146). Deze hebben een geelbeige kern en oppervlak. Ze zijn mogelijk afkomstig uit Heerlen. Onzeker is de toewijzing van een randfragment in een bleekroodbruin zacht baksel. Deze rand behoort mogelijk tot een kraagkom¹⁷⁸ of steelpan.¹⁷⁹ Een bodemfragment van een pulletje werd aangetroffen (afb. 6.9). De specifieke functie van deze objecten is nog steeds omstreden; ze worden aangeduid als pulletjes, kandelaars, balsemflesjes, olievullers of amfoorstoppen. Ze zijn op verschillende plaatsen aangetroffen, bijvoorbeeld in Tongeren, Nijmegen en Tiel-Passewaaij.¹⁸⁰

Kleine tot middelgrote kruiken en kruikamforen

Veruit het grootste aandeel van het materiaal uit Buchten bestaat uit (kleine) kruiken en kruikamforen. Van 124 fragmenten kon niet nader worden bepaald of ze behoren tot een kruik, kruikamfoor of de categorie 'kruik/kruikamfoor'. Deze groep van niet nader te determineren fragmenten is groot, omdat ook alle niet aan te passen oren hiertoe zijn gerekend.

Op typeniveau zijn 72 kruiken beschreven: drie individuen van een Hofheim 50/51, één kruik Stuart 102 (trechtersvormige lip, relatief ruw), 15 kruiken Stuart 110A en 39 van het type Stuart 110B, vier kleine kruiken Stuart 113 met conische lip, een Haspengouwse kruik (Vanvinckenroye 419-427 of VV70-72), acht kruiken Niederbieber 62 en één kruik Vanvinckenroye 377-378 met gecanneleerde lip. Op een kruikfragment werd een

afb. 6.9 Fragment van een pulletje uit Buchten.

graffito aangetroffen: op de hals en schouder is IXII[---] ingekrast.

De groep kruikamforen waarvan het type kon worden bepaald bestaat uit 48 individuen: één kruikamfoor Vanvinckenroye 377-378 met gecanneleerde lip, zesmaal een Stuart 129, waarbij één ook tot een Niederbieber 67 kan worden gerekend, 27 kruikamforen Niederbieber 67, 13 kruikamforen met trapvormige tuit (Vanvinckenroye 439-442) en één individu dat de meeste gelijkenis vertoont met de Stuart 132A. Drie kruikamforen zijn gesmookt, deze zijn afkomstig uit Tongeren en Tienen.¹⁸¹ De dateringen van de genoemde typen lopen uiteen van de (vroege) eerste eeuw (Stuart 102 en Vanvinckenroye 377-378) tot het einde van de tweede eeuw en waarschijnlijk ver in de derde eeuw (Niederbieber 67 en Vanvinckenroye 439-442).

Middelgrote tot grote kruikamforen en amforen

Het gaat om aardewerk dat iets grover is afgewerkt en ruwer is dan de gladwandige kruikwaar. Binnen deze categorie vallen ook grote transportamforen. Het materiaal van Buchten omvat zeven scherven van grote amforen, zoals

¹⁷⁷ De kruiken, kruikamforen en amforen zijn als afzonderlijke categorieën opgenomen in de tabellen, omdat ze op die manier inzichtelijk zijn en niet te zeer op het totaal drukken.

¹⁷⁸ Höpken 2005, 518. Kraagkommen in Belgische waar zijn gevonden in Keulse ovens. Ook in Tongeren is een exemplaar gevonden (Vanvinckenroye 1991, 120, 522).

¹⁷⁹ Vanvinckenroye 1991, 122, 540-544.

¹⁸⁰ Vanvinckenroye 1991, 126-127, 571-574; Stuart 1977, 67-68, pl.18, 270-274; Van Kerckhove 2006, 123 en 132, fig. 8.28, 120-121.

¹⁸¹ Willems 2005, 66-69, 79-84.

de wijnamfoor Gauloise 4 uit Zuid-Frankrijk en de olijfolieamfoor Dressel 20 uit Baetica (Zuid-Spanje).

Op een oor van een Dressel 20 werd een stempel aangetroffen met de tekst IIIENNION[---] (afb. 6.10). Een parallel werd niet gevonden. Waarschijnlijk behoort het stempel tot de categorie III Enni(or)um Iul(iorum). Deze stempels worden meestal afgesloten door de letters SAE of een palm of kroon.¹⁸² Volgens Rodríguez is de herkomst van deze stempels Huerta de Nicasio (Spanje) en dateren ze in het midden van de tweede eeuw n.Chr.

Wrijfschalen

Wrijfschalen zijn soms bijna gladwandig, soms baksteenachtig ruw. Ze zijn onder meer bedoeld voor het fijnwrijven van ingrediënten voor kruidenmengsels en sauzen, vandaar dat de binnenzijde vaak is voorzien van scherpe kwartskorrel (rasp). Ze werden echter ook voor andere doeleinden gebruikt. Bij sommige exemplaren is de rasp bewust achterwege gelaten. Sommige baksels zijn goed herkenbaar. Wrijfschalen zijn soms voorzien van een makersstempel op de rand. In Buchten zijn 84 scherven van 71 wrijfschalen gevonden. De randdiameter loopt uiteen van 20 tot 44 cm. Deze zijn in drie typen te verdelen. Wrijfschalen met verticale rand (Brunsting 37) zijn vertegenwoordigd met 22 stuks. Eén individu is tot de producten uit Soller (Rijnland) gerekend. Dit exemplaar heeft een opvallend hoge verticale rand die iets naar binnen buigt. Deze wrijfschaal heeft een zeer fijn helder wit baksel, waarin amper inclusies zichtbaar zijn. Zowel de kern als het oppervlak zijn wit van kleur, de buitenzijde is geglad. Deze producten kunnen worden gedateerd als eind tweede of derde eeuw.¹⁸³ Ook wrijfschalen met horizontale rand werden veelvuldig aangetroffen (53 scherven van 44 individuen). Dit betreft de typen Stuart 149 en Vanvinckenroye 352-353¹⁸⁴ (met opstaande lijst). Deze laatste worden onder andere in Tienen geproduceerd vanaf het einde van de tweede eeuw.

Een exemplaar van een Stuart 149 heeft een versiering op de rand in de vorm van een vulva geflankeerd door liggende takjes (afb. 6.11). Drie andere randen van het type Stuart 149 zijn gestempeld: [-]JVRI[---],¹⁸⁵ MAD[VIO] en VTILISF. Het eerste stempel is onleesbaar, de laatste twee stempels komen niet veelvuldig voor. Ze zijn in het verleden reeds bestudeerd door Bogaers.¹⁸⁶ Het stempel uit Buchten kon worden aangevuld

afb. 6.10 Afwrijfsel van stempel op Dressel 20.

afb. 6.11 Wrijfschaalrand Stuart 149 uit Buchten met vulva en takjes.

tot MADVIO, omdat een compleet stempel is gevonden in Cuijk (afb. 6.12).¹⁸⁷ Bogaers kon geen parallellen vinden voor het stempel met de tekst VTILISF. Hij vermoedde dat het stempel tot een pottenbakker met de naam Vitalis behoorde. In Maastricht is een soortgelijk stempel gevonden, deze bevat echter geen F van fecit (afb. 6.13). De meeste wrijfschalen waarbij een herkomst kon worden bepaald, zijn afkomstig uit het Maasland. Ze worden gekenmerkt door een zandig baksel in een bleekbruine of witte crème

¹⁸² Rodríguez 1997, 98-98g.

¹⁸³ Willems 2005, 44-45.

¹⁸⁴ Vanvinckenroye 1967, type 94.

¹⁸⁵ Dwars op rand gestempeld, onleesbaar. De " staat voor een kleine o in het stempel.

¹⁸⁶ Bogaersarchief, Auxilia (Nijmegen); Kloosterman 2006, 42 (U02).

¹⁸⁷ Kloosterman 2006, 33-34 (M01 (Buchten) en Moz (Cuijk)).

kleur. De magering bevat kwarts en ijzeroxide. Een enkeling bevat kleine argilietbrokjes. Deze producten uit de Maasregio zijn te dateren van eind eerste tot begin derde eeuw n.Chr. Uit slijpplaatonderzoek is gebleken dat de producties uit Tienen en Heerlen niet van elkaar verschillen, aangezien ze dezelfde klei hebben gebruikt.¹⁸⁸

Dolia

Dolia zijn voorraadvaten. Deze zijn meestal geheel of gedeeltelijk handgevormd en kunnen zeer grof gemagerd zijn. Sommige zijn voorzien van opgelegde versierde kleibanden. Er bestaan ook dolia in een kleiner formaat. Deze hebben een baksel dat fijner is gemagerd, dunner en harder is dan de grote vaten. De vorm blijft gelijk. In Buchten zijn rand- en wandfragmenten van zes grote handgevormde dolia (Stuart 147) gevonden. Ze kunnen alle tot hetzelfde baksel worden gerekend: donkergrijze tot grijze kern, een bruinbeige tot beige oppervlak, ze zijn gemagerd met iets kwarts, zand en (rode) chamotte. Twee randfragmenten zijn voorzien van een peklaag. Een dolium is versierd met opgelegde reliëfbanden.

Gladwandige punten van amforen of dakdecoratie

Opvallend zijn 59 (58 MAI) gedraaide gladwandige punten. Het betreft veelal holle fragmenten van oxiderend gebakken (knop) punten.¹⁸⁹ Ze hebben een diameter die uiteenloopt van 0,5 tot 3,6 cm. De kleur varieert van witbeige tot zachtroze en lichtbruin. De meeste hebben een baksel dat lokaal/regionaal lijkt vervaardigd. Het merendeel is vervaardigd in het Maasland (35 individuen). Hiervan zijn er twee toe te wijzen aan Tienen.¹⁹⁰ Van de overige 23 kon de herkomst niet nader dan 'onbekend, vermoedelijk lokaal/regionaal' worden bepaald. Ze zijn vervaardigd uit Brunssumse klei, net als de producten uit Heerlen. De gebruikte klei lijkt echter vetter en heeft bovendien een andere kleur (ondertoon) dan Heerlense producten, tenminste zoals tot op heden bekend is. Dit wijst dus op een regionale herkomst in de omgeving van Heerlen.¹⁹¹ De vorm van de punten is variabel. Ze zijn in zeven typen verdeeld (tabel 6.4 en afb. 6.14). Opmerkelijk is dat zich in het vondstmateriaal slechts enkele wandfragmenten van kruiken en kruikamforen bevinden. Deze lijken niet te behoren tot deze punten. Hetzelfde geldt voor randen en halzen. Slechts enkele twee- en driedelige oren kunnen mogelijk

afb. 6.12 Wrijfschaal Stuart 149 met stempel MAD[VIO] uit Buchten (links) en Cuijk (rechts).

afb. 6.13 Stempel VTILISF op wrijfschaalrand uit Buchten (links) en stempel VTILIS uit Maastricht (rechts).

¹⁸⁸ Willems 2005, 31.

¹⁸⁹ Geschatte grootte variërend tussen 35 en 50 cm. Enkele van de kleine punten (diameter 0,5 tot 1,5 cm) behoren vermoedelijk tot producten van ca. 20 cm groot.

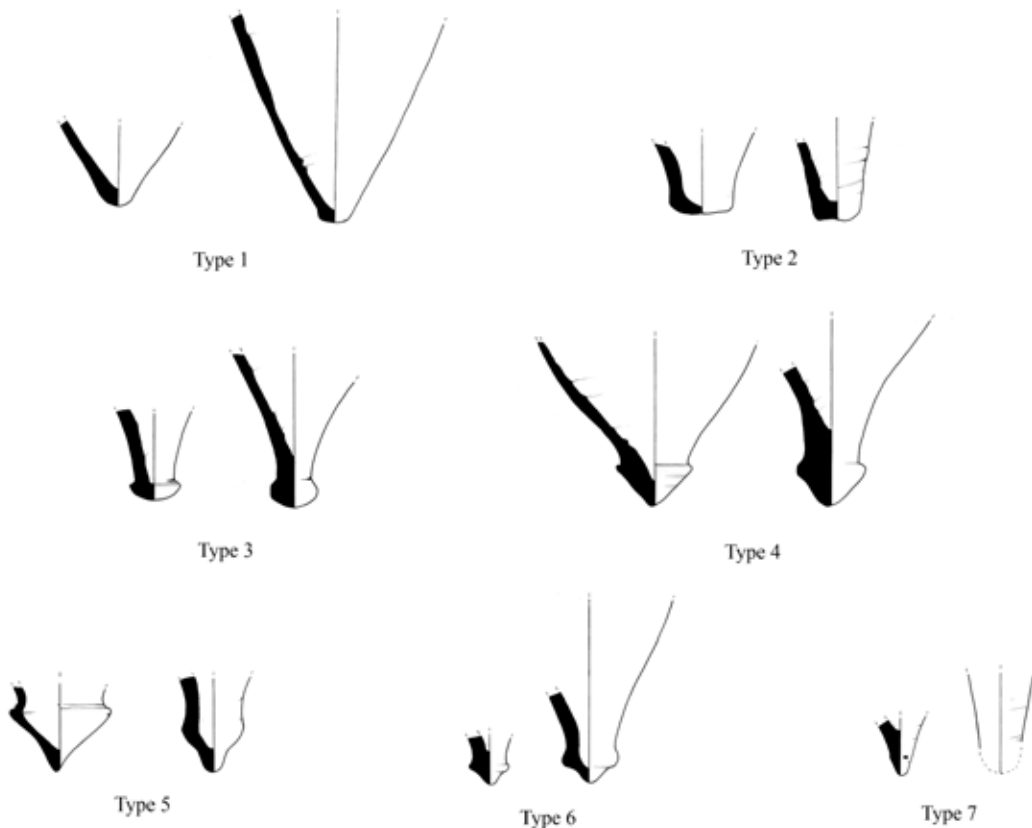
¹⁹⁰ Willems 2005, 62-66. Het baksel toont sterke gelijkenis met het Maaslands baksel zoals beschreven door Willems: een onregelmatige breuk, de aanwezigheid van ijzerrijke velletjes rond kwartskorrels en soms kleine argiliet- en chamottebrokjes. De late Tiense producten zijn te onderscheiden door een gesmookt oppervlak en een baksel dat ijzerhoudend kwarts, rode chamotte en witte argilietbrokjes bevat.

¹⁹¹ Met dank aan J. van Kerckhove.

Tabel 6.4 Typeverdeling van kleine amfoorpunten uit Buchten

Punttype	Omschrijving	Diameter punt	n
type 1	spitse punt, afgerond, simpel	1,5-2,0 cm	6
type 2	stompe punt, afgeplat, afgerond, simpel	2,0-3,6 cm	11
type 3	knoppunt, rond, iets afgeplat	2,0-2,3 cm	13
type 4	knoppunt, puntig uiteinde	2,4-3,0 cm	17
type 5	knoppunt, puntig uiteinde, min of meer uivormig	2,6-3,6 cm	4
type 6	knoppunt, puntig uiteinde, geprofileerd ("neusje")	2,0-3,6 cm	6
type 7	smalle spitse punt	0,5-1,8 cm	2
totaal			59

(n = totale aantal scherven)

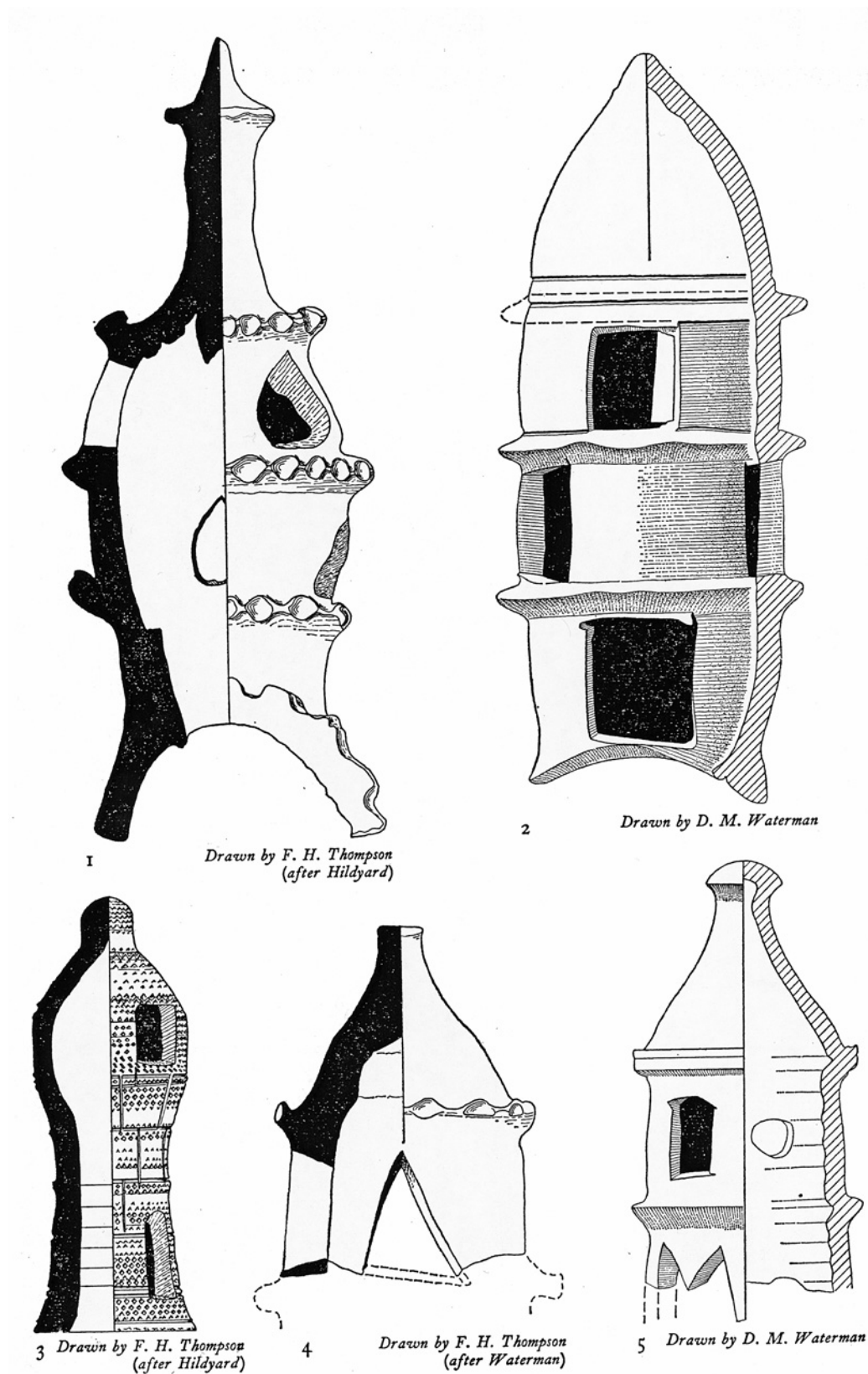
afb. 6.14 Overzicht van gladwandige punten uit Buchten geordend naar type, schaal 1:4 (tekeningen: S. Rooms).

tot dezelfde individuen als enkele punten worden gerekend, maar ook dat blijft giswerk. Hierdoor was het niet mogelijk een compleet profiel te reconstrueren van deze vormen. De knoppunten kunnen op twee manieren worden geïnterpreteerd: als bodemdelen van kleine amforen of als de afsluitende elementen van dakdecoraties. Omdat alleen van de vorm van de punt kan worden uitgegaan, levert het materiaal zelf onvoldoende aanknopingspunten om

definitief voor een van beide interpretaties te kunnen kiezen.

Amfoorpunten

Uit de puntvorm kan worden afgeleid dat het mogelijk om langwerpige amforen gaat, zoals die voor wijn en vissaus. Ze zijn aangetroffen tussen ruwwandige en gladwandige scherven die dateren van het midden van de eerste tot en met het begin van de derde eeuw. Doordat passende

afb. 6.15 Voorbeelden van *finials* gevonden op diverse vindplaatsen in Engeland, schaal 1:3 (Bron: Lowther 1976, fig. 3.1).

afb. 6.16 Voorbeelden van *finials* uit de villa van Piddington (Bron: Ward 1999, 31, uitsnede uit plaat 2 en 3).

randen en wanden ontbreken, is het niet mogelijk een compleet profiel te reconstrueren, kan niet met zekerheid worden gesteld dat het om kleine amforen gaat en kan ook geen nadere datering worden gegeven. Als het om amforen gaat, duidt het kleine formaat erop dat de inhoud niet in grote hoeveelheden werd geconsumeerd of gebruikt. Door de puntige bodems konden deze amforen niet staan tijdens het vervoer of opslag. Er zijn geen resten van peklogen aangetroffen. De scherven zijn niet in die mate afgesleten of verweerd, dat een oorspronkelijke peklaag verdwenen zou kunnen zijn. Het zachte baksel en de afwezigheid van een peklaag kunnen duiden op een inhoud met een hoge viscositeit (zoals hars en honing enz.), dus mogelijk geen zaken die gemakkelijk uitdampen of van smaak veranderen doordat er lucht van buitenaf naar binnen kan (o.a. wijn). Het kan echter ook zo zijn dat de gevulde kleine amforen over korte afstand vervoerd werden, waardoor uitdampen geen rol van betekenis speelde. Dit lijkt meer plausibel gezien de regionale herkomst van het baksel van de punten. De afwezigheid van misbaksels en de diversiteit in punten doet vermoeden dat deze objecten niet op deze vindplaats werden vervaardigd, maar hier alleen werden gebruikt.

Vorm-parallelismen zijn bekend uit Tienen en Bladel-Kriekeschoor.¹⁹² In Tienen werden oxiderend gebakken kleine amforen met punt gevondend, daterend uit de periode 70-150 n.Chr. Opmerkelijk is dat ook daar alleen de puntbodems werden aangetroffen.¹⁹³ Ook zijn er enige overeenkomsten met de mini-amforen uit Bergen op Zoom te herkennen: ten eerste het voorkomen van klein formaat amforen in grote aantallen en ten tweede de gelijkenis van de afgewerkte punten van de mini-amforen met enkele exemplaren

uit Buchten.¹⁹⁴ De amfoorvorm met knoppunt lijkt het meest op Mediterrane vormen (Griekse, Etruskische en Mediterrane transportamforen¹⁹⁵).

Finials

In de literatuur worden geregeld fragmenten van *finials* genoemd. De precieze functie van deze objecten is onderwerp van discussie. In het verleden zijn ze aangemerkt als *chimney-pots*, *roof-finials*, *lamp chimneys*, *Lichthäuschen* of votief lampen.¹⁹⁶ Aangenomen wordt dat het een soort opengewerkte dakdecoratie of sierelement betreft dat op verschillende wijzen kan zijn uitgevoerd of aangebracht. Een functie als ritueel object kan ook niet worden uitgesloten. De meeste *finials* zijn cilindrisch van vorm, maar ook rechthoekige exemplaren komen voor. De grootte loopt uiteen van 21 tot 45 cm. De bovenzijde is dicht, op de top is een punt aangebracht als afsluiting. Deze punten variëren in vorm en tonen opvallende overeenkomsten met de knoppunten uit Buchten (afb. 6.15). De sterkste overeenkomst tonen de fragmenten die tijdens de opgraving van het villacomplex in Piddington¹⁹⁷ (Upper Nene Valley) werden aangetroffen: ze zijn gedraaid en uitgevoerd in een fijn baksel dat het meest lijkt op aardewerk, ze zijn beige tot crèmewit van kleur en net afgewerkt. Ook de vorm van de punten komt overeen (zie afb. 6.16).

Lowther beschrijft in 1976 verschillende vindplaatsen in Engeland waarbij dit soort objecten zijn aangetroffen.¹⁹⁸ Uit het onderzoek naar verspreidingsgebieden blijkt echter dat ze niet alleen in Engeland zijn aangetroffen, maar ook geregeld voorkomen in het Rijnland en het Donaugebied.¹⁹⁹

¹⁹² Mededeling J. van Kerckhove.

¹⁹³ Martens & Willems 2002, 335, fig. 6.

¹⁹⁴ Niemeijer 2009, 14-15, afb. 4, 6-10.

¹⁹⁵ Bijvoorbeeld Richborough 527, 2b (late tweede en begin derde eeuw), Cabrera III (250-260 n.Chr.). Verder hebben de Dressel 1A, 1B, 8 en 9 een punt die vergelijkbaar is met punttype 1 en 2. Dit zijn echter allemaal grote transportamforen, geen kleine amforen zoals in Buchten.

¹⁹⁶ Loeschcke 1909, 370-430; Lowther 1976, 37; Ward 1999, 27.

¹⁹⁷ Ward 1999, 26-40: Romano-British villa (Upper Nene valley). Piddington ligt tussen Oxford en London.

¹⁹⁸ Engeland is het enige land waar een inventarisatie is uitgevoerd.

¹⁹⁹ Lowther 1976, 36.

6.2.2 Verzamelwijze en verspreiding

Er is geen (bijna) compleet vaatwerk aangetroffen, en per potindividueel zijn slechts een of enkele scherven verzameld. De indruk is dat in het veld alle fragmenten terra sigillata zijn verzameld, zelfs zeer kleine stukken. Van de overige categorieën zijn voornamelijk grotere rand-, oor- en bodemscherven meegenomen, waardoor het aandeel wandfragmenten sterk is ondervertegenwoordigd. Dit geldt in extreme mate voor het gladwandig aardewerk en de kruiken, kruikamforen en amforen. In totaal werden 494 scherven gevonden die tot deze categorieën zijn gerekend, terwijl slechts 20 wandfragmenten werden genoteerd. Hieruit vloeit voort dat het overzicht van het aardewerkspectrum een oververtegenwoordiging toont van terra sigillata en een ondervertegenwoordiging van de overige categorieën, met name het gladwandig aardewerk en de kruiken/amforen.

Al het aardewerk is aan de west- en oostzijde van het terrein aangetroffen en bovendien allemaal buiten de funderingsresten. In 'brandlaag' (vlak) B werden alleen handgevormde scherven uit de ijzertijd gevonden. In 'brandlaag' (vlak) A werd slechts een scherv van een groot handgevormd dolium aangetroffen.²⁰⁰ Hoek A heeft alleen tafelwaar opgeleverd, hier werden 26 scherven van 11 individuen in metaalglanswaar en terra sigillata verzameld.²⁰¹ Op de veldtekening (cf. afb. 5.3) staan vlak 2 en 3 niet ingetekend of aangegeven.²⁰² Er zijn wel aardewerkvondsten die hierbij horen.²⁰³ Vlak 2 leverde twee scherven op: een ruwwandige pot en het gladwandige pulletje. Tot vlak 3 behoort slechts één scherv, opvallend genoeg is dit de jongste scherv van de vindplaats: de kop in industrieel wit aardewerk uit Engeland.²⁰⁴

Het overgrote deel van het materiaal bestaat echter uit losse vondsten.²⁰⁵ Waar deze precies zijn aangetroffen is niet beschreven. Op de tekening staat aan de westzijde van de vindplaats, direct buiten de funderingsresten, een zone aangeduid waarbij staat geschreven 'concentratie scherven ruw aardewerk' en daarbij staan schetsmatig kruikhalzen en puntbodems ingetekend. Dat betekent mogelijk dat de knoppunten en een groot deel van de kruiken, kruikamforen en het ruwwandig aardewerk hier werd aangetroffen. Echter staat nergens

vermeld om welke losse vondsten het gaat en waar de overige zijn gevonden op het terrein, zelfs geen vak- of zone-aanduiding. Hierdoor blijft veel onduidelijk. Zijn alle knoppunten hier aangetroffen of is een deel ergens anders op het terrein verzameld?

6.2.3 Herkomst aardewerk

De grootste component van het aardewerk is afkomstig uit de regio rond Buchten: het Maasland. Met daarin vermoedelijk een hoofdrol voor Heerlen, maar ook producten uit Tongeren en Tienen zijn vertegenwoordigd (tabel 6.5). Eveneens een groot aandeel is afkomstig uit productiecentra die op korte tot middellange afstand van de vindplaats gelegen zijn, zoals Jülich, Keulen/Soller en de Eifel. Dat is niet verwonderlijk want deze streek produceerde en exporteerde ook lange tijd veel verschillende soorten aardewerk, zoals geleverde waar, kruiken en wrijfschalen. Verder zijn producten aanwezig uit Trier (terra sigillata en metaalglanswaar), de Argonne (terra sigillata), Midden-Gallië (terra sigillata), de Ardennen (kurkwaar), West-België/Noord-Franse kuststrook (zoutaardewerk), Noord-Frankrijk/Zuid-België (wrijfschalen, gebronsde waar en waarschijnlijk ook een deel van de terra nigra).

Importproducten die over lange afstand zijn vervoerd, zijn ook aanwezig, zij het in veel mindere mate (minder dan 3%). Dit betreft eigenlijk alleen de grote transportamforen en terra sigillata. Deze zijn afkomstig uit Zuid-Frankrijk en Zuid-Spanje.

6.2.4 Datering, karakter en functie vindplaats

Het aardewerkspectrum loopt vanaf de ijzertijd door naar de derde eeuw. Het oudste materiaal is afkomstig uit de ijzertijd, vermoedelijk de midden ijzertijd. Deze vondsten concentreren zich in 'brandlaag' (vlak) B, maar zijn ook als losse vondsten verzameld.

De component aardewerk uit de eerste eeuw is aanzienlijk. Verschillende stukken zijn aanwijsbaar, zoals Dragendorff 29, briquetage aardewerk, Belgische waar en terra nigra, gebronsd

²⁰⁰ Respectievelijk vondstnummer 27 en 26. Het aardewerk is niet verbrand. Waar de toewijzing brandlaag vandaan komt is onduidelijk.

²⁰¹ Vondstnummers 28, 29 en 32.

²⁰² Voor de wijze van documentatie in het veld, zie paragraaf 5.1 (bijdrage T. Derks).

²⁰³ Deze toewijzing tot vlak 2 of 3 staat op de vondstkaartjes.

²⁰⁴ Vondstnummers 34 en 36 (vlak 2) en 33 (vlak 3).

²⁰⁵ Vondstnummers 35, 38 en 41.

Tabel 6.5 Verdeling naar herkomst

	n	MAI	MAI%
Maasland	162	145	18,3
Heerlen	16	5	0,6
Tongeren	8	8	1,0
Tienen	71	54	6,8
Ardennen	2	1	0,1
West-Belgie/Noord-Franse kuststrook	1	1	0,1
Noord-Frankrijk/Zuid-Belgie	14	14	1,8
Soller/Keulen	5	4	0,5
Trier	14	3	0,4
Eifel	2	2	0,3
Oost-Gallie	55	33	4,2
Midden-Gallie	5	5	0,6
Zuid-Frankrijk	16	14	1,8
Zuid-Spanje	4	4	0,5
onbekend	600	501	63,1
totaal	975	794	100

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

aardewerk, kurkwaar en enkele kruikvormen. Helaas is door de verzamelwijze in het veld niet duidelijk waar deze scherven zijn aangetroffen en hoe deze zich verhouden tot de aangetroffen fundering.

Ook materiaal uit de vroege tweede eeuw is aanwezig, zoals geleverde borden in techniek A en enkele kruiken. De hoofdmoot van het aardewerk is echter te dateren vanaf het midden van de tweede eeuw. De derde eeuw wordt vertegenwoordigd door metaalglaanswaar en wrijfschalen met een dikke opstaande lijst. Het aandeel terra sigillata is een goede indicator voor het vaststellen van het karakter van een vindplaats.²⁰⁶ Een hoog percentage terra sigillata (6-12%) wijst meestal op een (semi-)militair of stedelijk karakter, zoals castella en vici. Met 9,4% past Buchten prima in dit beeld.²⁰⁷ Dat wil zeggen dat de vindplaats een sterk Romeins karakter heeft. Dit wordt ondersteund door eveneens een aanzienlijke component fijn aardewerk (Belgische waar, terra nigra, geleverd- en metaalglaansardewerk).

Van de vindplaats Buchten wordt aangenomen dat het om een heiligdom handelt. Maar in hoeverre kan men een cultusplaats herkennen in het aardewerkspectrum? In welke mate kijkt het spectrum af van dat van een Romeinse vicus of

nederzetting? Welke elementen verwacht men dan aan te treffen? In Buchten werden bijvoorbeeld geen fragmenten van wierrooschaaltjes en pijparden of terracotta beeldjes aangetroffen. Hoe veelzeggend is de afwezigheid van deze elementen? Meer dan de helft van het aardewerk behoort echter tot de kruiken, kruikamforen en kleine amforen. In combinatie met de vondst van de kleine puntamforen en het aantreffen van het materiaal in een geconcentreerde zone, is dat een opmerkelijk gegeven. Het aantreffen van een grote hoeveelheid kleine amforen op een vindplaats met een ritueel karakter kent een parallel in Bergen op Zoom. Daar werd tijdens het onderzoek van 2000 tot en met 2007 een depositie van minimaal 306 mini-amforen aangetroffen in een ven. Deze behoren voornamelijk tot het type Dressel 20, maar dan in minatuurformaat (10 tot 22 cm hoog).²⁰⁸ Het grote aantal van één soort object én het kleine formaat lijken te wijzen op een rituele functie. 'Ritueel' aardewerk in grotere hoeveelheden is minder goed bekend. Uit Nederland zijn drie van dergelijke vondsten bekend²⁰⁹: Bergen op Zoom, Voerendaal en Buchten. In Voerendaal is in een rechthoekig gebouwtje op het achtererf van het villaterrein een grote hoeveelheid terra nigra-achtig aardewerk aangetroffen.²¹⁰ De vondst is geïnterpreteerd als

²⁰⁶ Willems 1984, 134. Willems heeft een analyse uitgevoerd voor het rivierengebied. Het blijkt dat de verdeling van een materiaalgroep een aanwijzing geeft over het karakter van de vindplaats ((semi-)militair of civiel).

²⁰⁷ Het aandeel terra sigillata is oververtegenwoordigd door de verzamelwijze in het veld.

²⁰⁸ Niemeijer 2009, 15.

²⁰⁹ Mogelijk betreft het meer depots: Enkele puntjes van mini-amforen zijn aangetroffen tussen het vondstmateriaal bij de tempel van Empel (mededeling H. Hiddink, VUhs). Ook in Bladel-Kriekeschoor zijn fragmenten van meerdere mini-amforen gevonden (zie nu Roymans & Derks 2015, 236-237 met fig. 6).

²¹⁰ Willems & Kooistra 1988, 145. Hiervan zijn verschillende stukken voorzien van een graffito.

een rituele depositie bij een heiligdom. In Nederland zijn verschillende cultusplaatsen bekend. Deze zijn echter niet allemaal uitgewerkt op een niveau dat het beschrijven van de structuren en de opvallende vondsten overstijgt. Om bruikbaar te zijn als vergelijkingsmateriaal dient het vondstmateriaal uitgebreid te zijn geanalyseerd en beschreven, in dit geval het aardewerk. Idealiter dienen ook de verzamelwijze in het veld, de datering van de vindplaatsen en de grootte van de dataset enigszins overeen te komen. Dit is echter veelal niet haalbaar. Om te beoordelen of het aardewerkspectrum van Buchten aansluit of juist (sterk) afwijkt van het aardewerk dat men op cultusplaatsen vindt, zal worden gekeken naar het aardewerkbeeld van de tempel van Empel, de cultusplaatsen Elst-Westeraam, Elst-Grote kerk en Bergen op Zoom. Van deze vindplaatsen is een uitgewerkte dataset voorhanden en is het materiaal gepubliceerd. Wat direct opvalt is dat de vindplaatsen sterk van elkaar verschillen en dat er dus geen sprake is van een typisch 'ritueel' aardewerkspectrum. Enkele verschillen tussen de vindplaatsen vallen op. De hoeveelheid wrijfschalen onder de Grote Kerk (Elst) is aanzienlijk groter dan in de andere vindplaatsen. Dit geldt ook voor de ruwwandige waar. Het handgevormd aardewerk is echter in Westeraam veruit het best vertegenwoordigd, maar ook in Empel is het handgevormd aardewerk sterk aanwezig. In Bergen op Zoom zijn voornamelijk mini-amforen aangetroffen (ca. 75%), het overige aardewerk omvat enkele individuen terra sigillata, geverfde waar, ruwwandige waar, wrijfschalen, Low Lands Ware, amforen en kruiken.

Als de percentages van de verschillende aardewerkcategorieën worden vergeleken, valt met name het hoge aandeel kruiken en kruikamforen in Buchten op.²¹¹ Het meest bijzonder is de categorie amforen vanwege de grote hoeveelheid kleine puntamforen. Dit is ook in Bergen op Zoom het geval, daar echter in nog extremere mate. Verder is het percentage terra sigillata aanzienlijk, net als in Elst-Westeraam. In Buchten is sprake van een oververtegenwoordiging van deze categorie, ontstaan door de verzamelwijze in het veld.²¹² Handgevormd aardewerk is in tegenstelling tot Elst-Westeraam en Empel met slechts enkele stukken vertegenwoordigd. In tabel 6.6 is de functionele onderverdeling van het aardewerk van Buchten weergegeven. Ruim de helft behoort tot de functie drinken, gevolgd door een aanzienlijke component voedselberei-

ding. Eten, opslag en overig zijn beduidend minder sterk vertegenwoordigd. De functiegroep drinken is groot doordat in deze categorie ook alle kruiken en kruikamforen vallen.²¹³ Dit is in een rituele context niet vreemd. Dit is te illustreren aan de hand van het heiligdom van Corent (Clermont-Ferrand, Frankrijk).²¹⁴ Daar werden op het oorspronkelijke loopniveau dierlijke botten, amforen, fibulae, glazen en bronzen ringen enz. aangetroffen. Het merendeel van de vondsten bestaat uit offergaven. Het aardewerk bestaat voor 90% uit scherven van uit Italië geïmporteerde wijnamforen van het type Dressel 1A en 1B, de overige 10% wordt ingevuld door fijne importwaar (met name drinkgerei) en inheems aardewerk dat werd gebruikt als eetgerei (kookpotten, schalen en bakjes). De amfoorscherven maken duidelijk deel uit van rituele handelingen. Ze werden namelijk voor de ingang van het cultusgebouw in rechthoekige of vierkante zones aangetroffen (0,5-1,4 m breed en 0,3-0,4 m diep). De scherven lagen rond een vierkante kuil die waarschijnlijk dienst heeft gedaan als offerplaats (opvangbekken). Deze waren waarschijnlijk aan de binnenzijde bekleed met hout. De amfoorscherven tonen zonder uitzondering een intentionele scheiding van hals en lijf. Dit komt overeen met de dierenoffers. Het met een zwaard of bijl 'toppen' van amforen staat symbool voor het 'onthoofden'.²¹⁵ Het vloeien van de wijn kan worden gezien als bloedoffer. Vermoedelijk offerde men slechts een gedeelte van de wijn, de rest werd door de deelnemers zelf genuttigd. Naast de offerkuil bleven slechts enkele grote amfoorstukken liggen, de overige fragmenten werden als onderdeel van het offer, maar ook in verband met ruimtegebrek, verzameld op een ander deel van het terrein en later hergebruikt als funderingsmateriaal of gestort in afvalkuilen binnen en buiten het terrein.²¹⁶ De analyse van sporen en vondsten toont aan dat de rituele activiteiten op de binnenhof en in de cultusgebouwen een strak georganiseerd geheel was. De verschillende functies van de ruimte zijn duidelijk aan het vondstmateriaal af te lezen: slachten van dieren, 'veekraal', voedselbereiding, offeren, consumptie, afvalplaatsen enz. Deze verdeling is niet alleen functioneel, maar ook symbolisch. Er is namelijk een symmetrische tweedeling herkenbaar in de inrichting.²¹⁷ In latere perioden werd op het terrein een Romeinse omgangstempel gebouwd. Deze nam de functie van de oudere houten cultusgebouwen over.

²¹¹ Zie noot 212.

²¹² Poux 2007. Deze vindplaats omvat verschillende bouwfasen van een heiligdom dat een gebruiksperiode kent van de tweede eeuw v.Chr. tot de vierde eeuw n.Chr. De eerste fase van het heiligdom (ca. 150-130 v.Chr.) is over nederzettingssporen uit de midden Hallstatttijd (Hallstatt D1) gelegd. Een functionele of chronologische connectie tussen beide vindplaatsen kon niet worden aangetoond. In vergelijking tot andere heiligdommen uit de late La Tène tijd is in Corent het oorspronkelijke loopniveau van de binnenhof goed bewaard gebleven.

²¹³ Zie paragraaf 6.2.2.

²¹⁴ De gladwandige punten zijn in deze tabel meegenomen onder de noemer kruiken/kruikamforen.

²¹⁵ Poux 2007, 26.

²¹⁶ Poux 2007, 27.

²¹⁷ Aan beide zijden van de poort staat een cultusgebouw waarin het offer werd voltrokken. In de lengteas van de ingang werden bovendien aan beide zijden een soort galgconstructies gevonden. Hier werden vermoedelijk de rompen van de dode dieren of lege ketels aan tentoongesteld. Ook werden aan weerszijden offerbekkens gevonden met amfoorscherven rondom.

Tabel 6.6 Verdeling naar functiegroep

Functie	Vorm	n	MAI	n%	MAI%
drinken	beker	58	38	5,9	4,8
	kruik klein	234	211	24	26,6
	kruik groot/kruikamfoor klein	124	100	12,7	12,6
	kruikamfoor middelgroot	123	103	12,6	13
	kan	10	9	1	1,1
		549	461	56,3	58,1
eten	bakje	3	2	0,3	0,3
	bord	86	59	8,8	7,4
	schotel	3	2	0,3	0,3
		92	63	9,4	7,9
voedselbereiding	pot	125	86	12,8	10,8
	kom	28	24	2,9	3
	wrijfschaal	91	74	9,3	9,3
		244	184	25	23,2
opslag	amfoor	68	67	7	8,4
	dolium	6	6	0,6	0,8
	urn	4	2	0,4	0,3
	deksel	6	5	0,6	0,6
		84	80	8,6	10,1
overig	kandelaar	1	1	0,1	0,1
	steelpan	2	2	0,2	0,3
	onbekend	3	3	0,3	0,4
		6	6	0,6	0,8
totaal		975	794	100	100

(n = totale aantal scherven, MAI = Minimaal Aantal Individuen)

Uit het voorbeeld van Corent blijkt dat er meerdere 'ruimtes' kunnen worden verwacht binnen het *temenos*²¹⁸ van een heiligdom. De ingetokende fundering in Buchten kan als afbakening van het heiligdom (of een gedeelte daarvan) worden beschouwd. Het luxe aardewerk dat in hoek A werd aangetroffen en de concentratie kruiken, ruwwandig aardewerk en gladwandige punten net ten westen van de funderingsresten zijn mogelijk twee ruimtes of speciale locaties in relatie tot het heiligdom.

Volgens de veldtekening werden de knoppunten in Buchten in een geconcentreerde zone aangetroffen buiten de funderingsresten van de rechthoekige aanleg. Het is onduidelijk hoeveel van deze objecten op een andere locatie op het terrein zijn aangetroffen. Als er daadwerkelijk sprake is van een opvallende concentratie, kan

dat wijzen op een specifieke handeling (offer en depositie). Het ontbreken van wandfragmenten bij de gladwandige punten zou men als aanwezig kunnen zien voor beide geopperde interpretaties. Als het kleine amforen betreft, werd na het wijnoffer (?) een gedeelte van de container (drager) achtergelaten op een specifieke locatie, als fysiek bewijs van het offer. Of de puntamforen werden stukgeslagen na afloop van het offer, en/of dat deze vooraf werd 'getopt', is niet te zeggen. Dat er alleen gladwandige punten werden aangetroffen kan de werkelijkheid weerspiegelen. Dat wil zeggen dat het resterende gedeelte van de puntamforen mogelijk als afval werd beschouwd en is afgevoerd.

Als de gladwandige punten tot dakdecoratie of sierelementen behoren, is het niet vreemd dat er geen randen van kruiken of kruikamforen

²¹⁸ Temenos: het terrein rond een cultusgebouw dat voor rituele activiteiten wordt gebruikt. Meestal is dit terrein omsloten of afgebakend door een palissade, greppel o.i.d.

tot deze individuen lijken te behoren. Het kan zelfs worden opgevat als indirecte aanwijzing dat het inderdaad om andere objecten gaat. Het ontbreken van wanden kan ook hier een gevolg zijn van de verzamelwijze in het veld, aangezien de wandfragmenten van deze punten niet veel zullen verschillen van wanden van kruiken of kruikamforen. In de zone waar de punten zijn gevonden werd ook een kuil met dakpanmateriaal aangetroffen. Een relatie tussen de vondsten uit deze kuil met de gladwandige punten is derhalve niet uit te sluiten.

De vindplaats is echter niet gedetailleerd genoeg onderzocht om in al deze zaken zekerheid te kunnen verkrijgen. Het ontbreken van vondstcontext en de verzamelwijze in het veld zorgen ervoor dat veel onduidelijk blijft. De functie van de gladwandige punten blijft mede daardoor onzeker, zodat geen voorkeur voor een van beide interpretaties kan worden uitgesproken.

6.3. Munten

J. Aarts

6.3.1 Aantal en herkomst van de munten

Tijdens de opgravingen op het terrein 'De Apotheker' zijn in totaal 18 Romeinse munten gevonden, die na afloop in het Provinciaal Depot Bodemvondsten van Limburg (PDBL) terecht zijn gekomen. In de afgevoerde grond van het terrein zijn daarna nog behoorlijk wat vondsten gedaan door amateurs. Eén van deze amateurs, de heer R. Ruber uit Grevenbicht, nam de moeite om zijn vondsten te melden aan het Koninklijk Penningkabinet te Leiden, waar Jos van der Vin de munten heeft gedetermineerd. Deze amateurvondsten bestaan uit nog eens 25 munten. Er is geen reden om te veronderstellen dat zij per abuis zijn toegeschreven aan de site; onder de amateurvondsten bevinden zich geen munten die men niet zou verwachten gezien de chronologische verdeling van de munten uit de opgraving. Ook zijn alle muntvondsten gecheckt op mogelijke dubblures tussen de munten die nog in het depot aanwezig zijn en de amateurvondsten, maar deze zijn niet geconstateerd. De munten van het Provinciaal Depot zijn opnieuw gedetermineerd door schrijver dezes; de determinatie van de amateurvondsten is overgenomen uit NUMIS, de numismatische

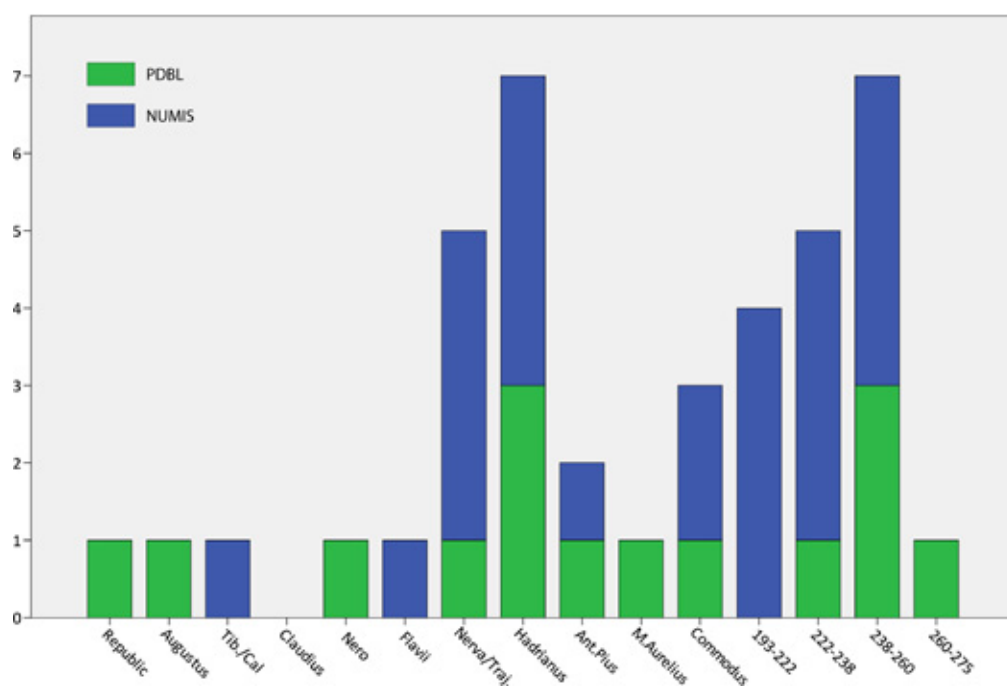
database die tegenwoordig is ondergebracht bij de Nederlandse Bank. We beschikken dus over een totaal van 43 munten die afkomstig zijn van het terrein van het heiligdom, al weten we vrijwel niets over hun precieze context. Waarschijnlijk vormt dit maar een (klein?) deel van de munten die ooit op de site aanwezig waren: meerdere personen hebben destijds het gronddepot onderzocht, doch alleen de heer Ruber heeft zijn vondsten gemeld. Opvallend is dat het percentage zilveren munten in het eigendom van Ruber veel hoger ligt dan bij de opgravingsvondsten: dit zou kunnen betekenen dat hij voornamelijk de zilveren munten en de goed leesbare bronzen munten heeft aangeboden ter determinatie, en dat hij de 'slechtere' munten niet heeft opgestuurd. Ook is het natuurlijk mogelijk dat een aantal zilveren munten niet afkomstig is van de site, maar van één van de andere vondstlocaties in de omgeving: op diverse andere plaatsen in Born-Buchten zijn Romeinse munten aangetroffen. De determinaties zijn te vinden in tabel 6.8.

6.3.2 Conservering en aard van de muntvondsten

Bij de in totaal 43 munten gaat het om 23 zilveren en 20 bronzen munten. De oudste munt is een Republikeinse denarius uit 62 v.Chr., de jongste munt is een koperen antoninianus die is geslagen onder de Tetrici (270-273 na Chr.), maar omdat het om een imitatie gaat, zou de munt geslagen kunnen zijn tot 290 na Chr. De meeste munten dateren uit de tweede en de derde eeuw n.Chr. De conservering van de munten is gemiddeld goed, maar er zijn zeer grote onderlinge verschillen. Zo is de antoninianus van Gordianus III (C40) in vrijwel ongeschonden staat (vers van de muntplaats), maar er zijn ook enkele bronzen munten die totaal versleten en onleesbaar zijn. De conserveringsstaat van de amateurvondsten is niet meer te achterhalen. Aangezien echter 23 van de 25 munten zo goed leesbaar waren dat zij aan een RIC-type konden worden toegeschreven, mag worden aangenomen dat de conditie van deze munten over het algemeen uitstekend was, en zelfs een beetje 'te goed' voor opgravingsvondsten. Hierboven is al vermeld dat dit mogelijk het gevolg is van de selectie van de amateur zelf. Dit kan er ook toe hebben geleid dat het zilvergeld oververtegenwoordigd is.

Tabel 6.7 Aantallen en percentages zilveren en bronzen munten uit Romeinse heiligdommen in Nederland, België en Luxemburg

	AR		AES		Totaal
	aantal	%	aantal	%	AR-AES
Buchten-Apotheker	23	53,5	20	46,5	43
Empel-De Werf	96	10,2	847	89,8	943
Wijshagen-De Rieten	19	12,7	131	87,3	150
Elst-Grote Kerk	7	31,8	15	68,2	22
Dalheim-Buchholz	4	15,4	22	84,6	26
Grevenmacher-Beim Buerggruef	57	23,6	185	76,4	242
Hellange-Lémheicht	44	22,6	151	77,4	195
Steinsel-Rëllent	175	13,2	1150	86,8	1325
Widdebiërg-Lampecht	261	30,4	597	69,6	858

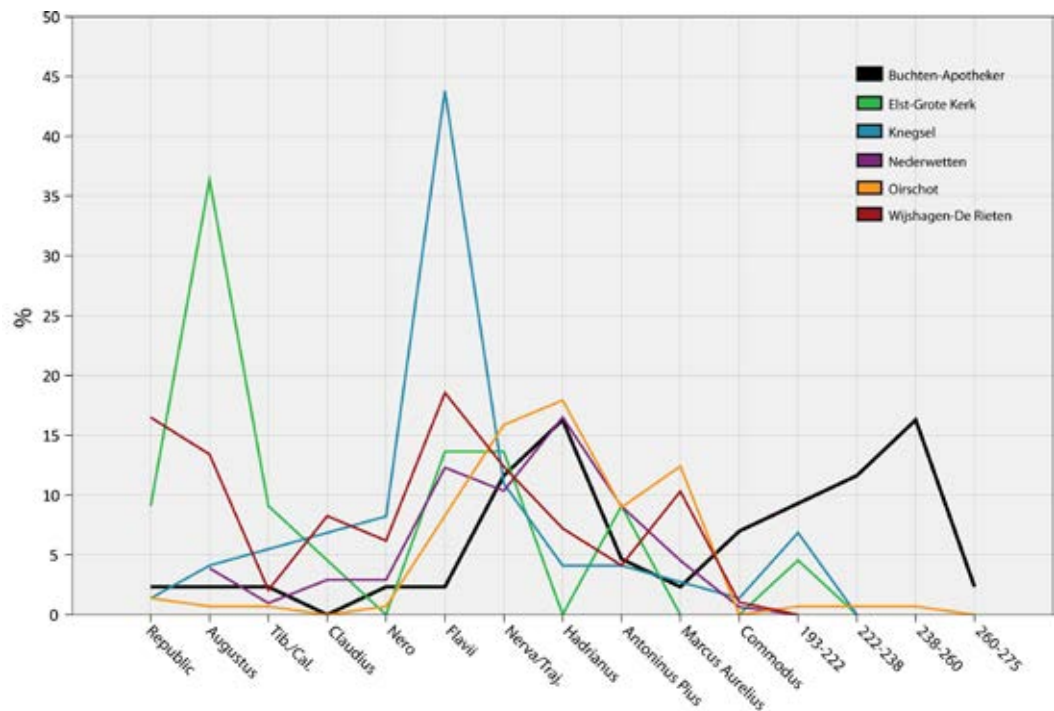

Afb. 6.17 Chronologische verdeling van de munten uit Buchten, uitgesplitst naar herkomst (PDBL=Provinciaal Depot Bodemvondsten Limburg; NUMIS=amateurvondsten)

6.3.3 Context

We weten slechts van 18 munten zeker dat ze van het terrein van het heiligdom afkomstig zijn. In de vondstenlijst die na afloop van het onderzoek door de heer T. Linckens werd opgesteld zijn echter slechts 15 (!) munten opgenomen: twee daarvan stammen volgens deze lijst uit

een 'afvalkuil', van een derde wordt vermeld dat deze is gevonden 'boven graf'; om welke van de bewaarde munten het hier gaat, is niet meer duidelijk. De overige munten zijn aan het oppervlak verzameld, op een na allemaal met een metaaldetector. Hoewel dus over de precieze context van de muntvondsten zo goed als niets bekend is, gaan we er van uit dat in elk geval de 18 munten uit de collectie van PDBL kunnen worden geassocieerd met de cultus. Geldt dit ook voor de

Afb. 6.18 Chronologische verdeling van muntvondsten van Romeinse heiligdommen in het Maas-Demer-Scheldegebied.

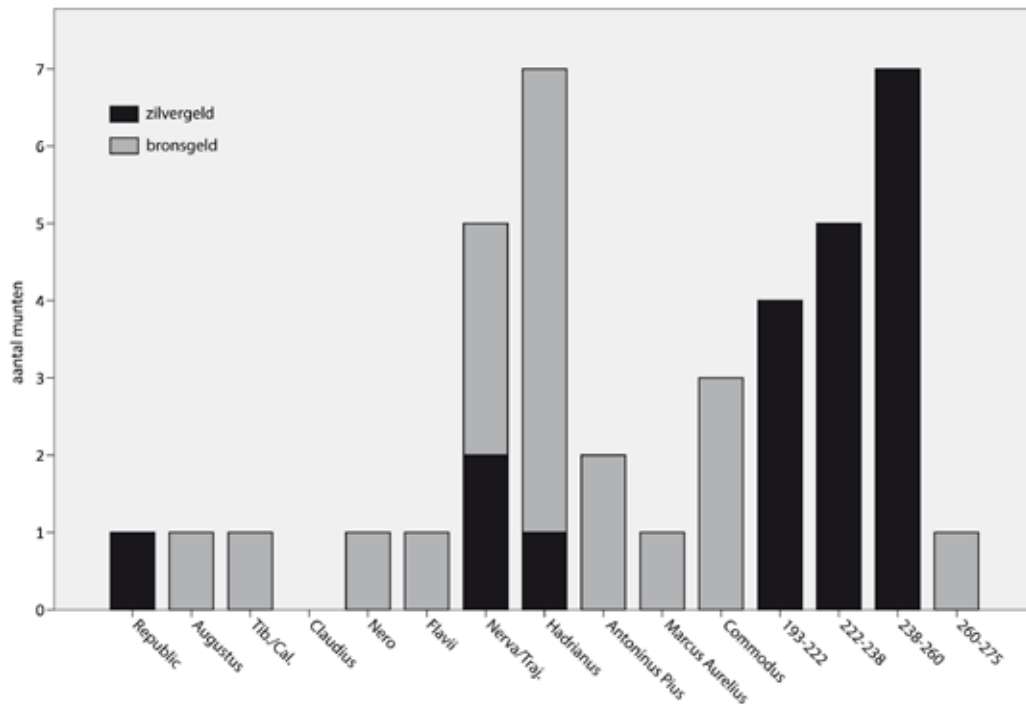
amateurvondsten? We kunnen er niets met zekerheid over zeggen, maar het valt op dat het percentage zilvergeld erg hoog is voor munten die bij een heiligdom zijn geofferd. Doorgaans worden voor deze votiefmunten in de Romeinse tijd juist de lagere denominaties geselecteerd, en verreweg de meeste muntvondsten die in heiligdommen worden gedaan, zijn dus van brons. Tabel 6.7 toont een aantal heiligdommen in onze streken en in Luxemburg.²¹⁹ Zoals men ziet, blijft het aandeel zilveren munten in de regel onder de 35%; in het heiligdom in Buchten is het percentage zilver echter hoger dan dat van het brongeld en beslaat het meer dan de helft van het totaal aantal munten: 53,5%. In het geval dat dit niet het gevolg is van selectie maar de muntvondsten als een representatieve steekproef kunnen worden beschouwd uit het geld dat in de Oudheid daar is terechtgekomen, is het heiligdom van Buchten een vreemde eend in de bijt. Het is natuurlijk mogelijk dat (een deel van) de amateurvondsten niet van het *temenos* afkomstig is, maar wel dichtbij het heiligdom zijn verloren of gedeponeerd. In dat geval zouden de munten mogelijk verloren kunnen zijn op een periodieke markt die naast het heiligdom werd gehouden. Echter, ook in dit geval zou het percentage zilvergeld nog aan de hoge kant zijn.

6.3.4 Chronologie

Afb. 6.17 laat de chronologische verdeling van de munten zien. Hoewel veertig munten aan een emissieperiode konden worden toegeschreven, zijn er relatief veel perioden met slechts één munt. Dit maakt het lastig om te bepalen wanneer er voor het eerst geld terechtkomt in het heiligdom. Het is namelijk zo dat in de grafiek de uitgiftedatum van de munten wordt weergegeven, en niet de datum van depositie. Aangezien Romeinse munten soms lang in circulatie kunnen zijn, is voor individuele munten moeilijk vast te stellen wanneer zij in de grond terecht zijn gekomen.²²⁰ We gaan ervan uit dat –als er sprake is van een significante hoeveelheid munten– de meest munten het dichtst bij hun emissieperiode zullen zijn gebruikt en daarna steeds in mindere mate. Zo mogen we er wel vanuit gaan dat er vanaf het einde van de eerste eeuw n.Chr. regelmatig nieuw geld naar het heiligdom stroomt. Maar is dat ook het eerste moment? Zijn alle oudere munten nog een onderdeel van de circulatie onder de regeringsperiode van Trajanus? Het is zeker mogelijk: Republikeinse denarii verdwijnen pas uit de circulatie vanaf de demonetarisatie onder Trajanus. Ook is er vanaf

²¹⁹ Data uit Aarts 2000; Roymans & Aarts 2005; Derks *et al.* 2008.

²²⁰ Over het algemeen wordt de circulatieduur van munten in de loop van de Romeinse periode wel steeds korter. Republikeinse *denarii* kunnen nog circuleren tot 200 jaar na hun datum van uitgifte; Augusteïsche munten worden een halve eeuw later nog gebruikt. In de vierde eeuw circuleren munten niet veel langer dan tien jaar. Zie Harl 1996, 18; hij is mijns inziens echter te pessimistisch over de uitspraken die mogelijk zijn omtrent de depositiedatering van munten op grond van een chronologische verdeling van de muntvondsten van een site.

Afb. 6.19 Chronologische verdeling van de munten uit Buchten, uitgesplitst naar brons- en zilvergeld.

Trajanus op de site sprake van een meer continue hogere muntdepositie; het chronologisch beeld suggereert dat ofwel de depositie van geld pas goed begint vanaf die periode, ofwel dat er een behoorlijke verandering optreedt. Het eerste lijkt hier het meest waarschijnlijke scenario. Een bedenking zou kunnen zijn dat we te maken hebben met slechts een deel van de muntvondsten die op de site zijn gedaan, en dat daarom de eerste-eeuwse munten zo slecht zijn vertegenwoordigd. Aan de andere kant is 43 munten al een behoorlijk aantal: de kans is dus groot dat, als er meer munten bijkomen, de verhoudingen tussen de verschillende perioden hetzelfde blijven. Het einde van de depositie van Romeins geld op het terrein van het heiligdom ligt waarschijnlijk ergens tussen 270 en 280 n.Chr., en eerder aan de vroege dan aan de late kant. De datering van de jongste munt ligt weliswaar tussen 270 en 290 n.Chr., maar eigenlijk eindigen de meeste nederzettingen in dit gebied rond 270, als gevolg van de ineenstorting van de noordwestelijke rijksgrens. Dit geldt met name voor de nederzettingen op de Zuid-Nederlandse zandgronden, maar ook veel nederzettingen in de Maasvallei houden dan op te bestaan. Als we naar de muntvondsten van andere heiligdommen in deze regio kijken (afb. 6.18),²²¹ dan is goed te zien dat

Buchten één van de heiligdommen is in het gebied die nog een duidelijke derde-eeuwse activiteit vertoont in de depositie van Romeins geld, en het laatste lijkt te eindigen.²²²

6.3.5 Betekenis van de muntvondsten

Meestal wordt ervan uitgegaan dat de munten die op het terrein van een heiligdom worden aangetroffen, het resultaat zijn van rituele handelingen. In de meeste gevallen zal dat ook wel kloppen; het lijkt erop dat munten meestal worden neergeworpen in een persoonlijk ritueel. Zo veronderstellen Roymans en Aarts voor de muntvondsten van de tempel van Empel, dat een groot deel van de munten in de eerste decennia van de eerste eeuw n.Chr. persoonlijke offers van Bataafse soldaten zijn geweest, die het heiligdom bezochten.²²³ Ditzelfde ritueel van het werpen van geld (*iactatio stipis*) vinden we niet alleen terug in vele andere heiligdommen verspreid over het Romeinse rijk, maar ook op andere plaatsen die een rituele lading hebben (meestal overgangszones in het landschap, zoals bruggen, voordelen, omheiningsgreppels etc.).²²⁴ Kenmerkend voor deze muntoffers is dat het in vrijwel alle gevallen gaat om laagwaardige

²²¹ De munten van de tempel van Empel zijn in deze grafiek achterwege gelaten: het zeer hoge percentage Augusteïsche munten dat in dit heiligdom is aangetroffen zou de overige perioden vrijwel onzichtbaar maken.

²²² Voor een uitgebreidere discussie over de muntoffers van deze heiligdommen en de geldgeschiedenis van het Maas-Demer-Scheldegebied in de Romeinse periode, zie Aarts 2015.

²²³ Een van de redenen voor het bezoek van deze soldaten waren volgens Roymans en Aarts overgangsrituelen die verbonden waren met belangrijke momenten in het soldatenleven: dit waren echter collectieve rituelen, waarbij o.a. wapens en (delen van) de wapenrusting werden geofferd (Roymans en Aarts 2005, 5-6).

²²⁴ Aarts 2005, 21-25.

Tabel 6.8 Munttabel met determinatiegegevens van alle op de vindplaats Buchten-Apotheker gevonden munten

Id	Herkomst	Uitgevende instantie	Sure	Date1	Date2	Denominatie	Muntplaats	Diamet mm
23	PDBL	L.Scribonius Libo	!	-62	-62	denarius	Rome	19
28	PDBL	Augustus	?	-16	-3	as	Rome	26
20	PDBL	Nero	!	62	68	as	onbekend	26
5	PDBL	Trajanus	!	112	117	sestertius	Rome	32
34	PDBL	Hadrianus	!	117	138	sestertius	Rome	33
6	PDBL	Hadrianus	!	117	138	sestertius	Rome	30
8	PDBL	Hadrianus	?	117	138	as	Rome	24
12	PDBL	Antoninus Pius	!	149	150	sestertius	Rome	32
21	PDBL	Faustina II (M.Aurelius)	!	161	175	sestertius	Rome	29
13	PDBL	Marcus Aurelius	!	179	180	sestertius	Rome	29
15	PDBL	Severus Alexander	!	233	235	denarius	Rome	19
22	PDBL	Gordianus III	!	240	240	antoninian	Rome	23
14	PDBL	Gordianus III	!	243	244	antoninian	Rome	22
16	PDBL	Hostilianus	!	251	251	antoninian	Rome	22
7	PDBL	Tetricus I/II	!	270	273	antoninian	Gallië	15
9	PDBL	IA	.	1	68	sestertius	onbekend	31
3	PDBL	I	?	1	100	as	onbekend	24
4	PDBL	I/III	?	1	300	AES	onbekend	21
	NUMIS	Tiberius		22	30	as	Rome	
	NUMIS	Domitianus		81	96	dupondius	Rome	
	NUMIS	Trajanus		100	100	denarius	Rome	
	NUMIS	Trajanus		103	111	denarius	Rome	
	NUMIS	Trajanus		103	111	sestertius	Rome	
	NUMIS	Trajanus		103	117	sestertius	Rome	
	NUMIS	Hadrianus		121	122	as	Rome	
	NUMIS	Hadrianus		125	128	denarius	Rome	
	NUMIS	Hadrianus		121	121	dupondius	Rome	
	NUMIS	Hadrianus		137	137	dupondius	Rome	
	NUMIS	Antoninus Pius		138	161	sestertius	Rome	
	NUMIS	Crispina		180	185	dupondius	Rome	
	NUMIS	Crispina		180	185	sestertius	Rome	
	NUMIS	Caracalla		201	201	denarius	Rome	
	NUMIS	Geta Caesar		203	208	denarius	Rome	
	NUMIS	Julia Maesa		218	222	denarius	Rome	
	NUMIS	Elagabalus		219	219	denarius	Rome	
	NUMIS	Julia Mamaea		222	235	denarius	Rome	
	NUMIS	Severus Alexander		223	223	denarius	Rome	
	NUMIS	Severus Alexander		223	223	denarius	Rome	
	NUMIS	Maximinus I		235	236	denarius	Rome	
	NUMIS	Gordianus III		238	239	antoninian	Rome	
	NUMIS	Philippus I		244	247	antoninian	Rome	
	NUMIS	Philippus I		244	247	antoninian	Rome	
	NUMIS	Volusianus		253	253	antoninian	Rome	

Id	Gewicht/gr	Catalogus	Refno	Refsuf	Slijtage	Opmerking
23	3,5	Crawford	416	1a	gesleten/zeer gesleten	Boven graf. C48
28	6,1	geen			zeer /geheel gesleten	Afgebroken; stortvondst Ruben
20	6,1	geen			zeer /geheel gesleten	klop BON op VZ; gevonden door Ruben samen met andere munt en fibula; VN41; C36
5	20,9	geen			zeer /geheel gesleten	GERDAC in titel; afvalkuil; C47
34	25	geen			geheel gesleten	C51
6	22,4	geen			zeer /geheel gesleten	C45; los op vlak
8	7,2	geen			zeer /geheel gesleten	vlakvondst; portret Hadrianus? ; C44
12	19,8	RIC	297		licht gesleten	VN6; vlakvondst; C39
21	22,1	RIC	1673		zeer gesleten	VN 1; oppervlak; C50
13	19,4	RIC	1249		gesleten/zeer gesleten	Dec. 179- maart 180; C41
15	3	RIC	133		geen /licht gesleten	C43
22	3,2	RIC	38		geen /licht gesleten	VN2; afvalkuil; C49
14	4,4	RIC	151		zeer gesleten	C40
16	2,4	RIC	181	-183	zeer gesleten	Doorboord; VN10, uit grafveld? C42
7	1,2	geen			zeer /geheel gesleten	imitatie - SPES-type; vlakvondst; C37
9	18,9	geen			geheel gesleten	1e-eeuws muntformaat - geen Flavisch portret; vlakvondst; C52
3	6,3	geen			geheel gesleten	As 1e eeuw? C46
4	2,7	geen			geheel gesleten	vlakvondst; C38
		RIC	281			Divus Augustus
		geen				
		RIC	33			
		RIC	115			
		RIC	480			
		RIC	459			
		RIC	616	a		
		RIC	162			
		RIC	600	c		
		RIC	1075			Aelius Caesar
		geen				
		RIC	678			
		RIC	669			
		RIC	54	b		
		RIC	34	a		
		RIC	272			
		RIC	16			
		RIC	343			
		RIC	24			
		RIC	23			
		RIC	7	A		
		RIC	4			
		RIC	27	b		
		RIC	28	c		
		RIC	141			

ge (bronzen) munten; het offer is een symbolische gift, waarbij het kennelijk niet draaide om de geldwaarde die de munt vertegenwoordigde.²²⁵ Zoals eerder werd opgemerkt, is het hoge percentage zilvergeld in Buchten niet in overeenstemming met deze gedachte. Hoewel zilveren munten ook in andere heiligdommen zeker niet afwezig zijn (tabel 6.7), ligt het zilverpercentage van Buchten ongeveer 20% boven de norm. Een blik op afbeelding 6.19 vertelt ons wat een mogelijke verklaring zou kunnen zijn voor dit afwijkende patroon.

Het grootste deel van de zilveren munten is namelijk gedateerd in de derde eeuw. In de loop van de eerste drie eeuwen treedt een gestage geldontwaarding op in het Romeinse geldsysteem. Ligt het zwaartepunt van muntvondsten in de eerste eeuw nog bij de Romeinse as, in de loop van de tweede eeuw zien we dat verschuiven naar de sestertius (4 as). In de loop van de derde eeuw verdwijnt het bronsgeld zelfs geheel uit de circulatie, doordat de zilveren munt steeds meer brons begon te bevatten. We zien dat vanaf de regering van Commodus vrijwel geen bronsgeld meer onze streken bereikt.²²⁶ Aan het begin van de derde eeuw lagen de prijsniveaus dus al een stuk hoger dan in de eeuwen daarvoor. Dit zou de eerste reden kunnen zijn voor het hoge zilverpercentage van Born.

Waarom zien wij dan niet dezelfde inflatieverschijnselen bij de overige heiligdommen in deze regio? Het antwoord ligt misschien in het feit dat vele heiligdommen in de derde eeuw al op hun retour zijn, terwijl het juist een van de perioden van meest intensieve geldoffers is geweest in Buchten (zie afb. 6.18). Maar er is natuurlijk nog steeds de meer prozaïsche verklaring voor het afwijkend karakter van Buchten: dat een deel van de muntvondsten niet afkomstig is van het terrein zelf, en dus niet kenmerkend is voor het geld dat gewoonlijk voor geldoffers werd geselecteerd.

6.4 Overige metaalvondsten

S. Hoss

6.4.1 Inleiding

Tijdens de opgraving zijn – buiten de munten en het voetstuk met bronzen beeldje van een haan – één zilveren voorwerp, zestien voorwerpen

van brons, drie van lood en zes ijzervondsten als ook een aantal ijzeren spijkers en resten van schroot geborgen. Over het algemeen geldt, dat de vondsten van zilver, brons en lood goed tot redelijk bewaard zijn gebleven. De zilveren vondsten hebben geen patina, het brons heeft doorgaans een donkergroene patina. De loden vondsten worden gekenmerkt door een witgrijs oppervlak met slechts weinig corrosie. De ijzervondsten zijn daarentegen sterk gecorrodeerd. De determinatie van het metaal is optisch bepaald. Alle voorwerpen die uit een koperlegering bestaan zijn als brons aangeduid. De verschillende soorten koperlegering (brons, messing of loodbrons) onderscheiden zich namelijk enkel door de bijmenging van verschillende hoeveelheden tin, zink of lood.²²⁷ Zonder metallurgisch onderzoek kan meestal niet worden bepaald van welke van de drie soorten koperlegering een voorwerp gemaakt is.

De vondsten zijn in een database opgenomen.²²⁸ Deze heeft als uitgangspunt gediend voor de verdere analyse van het materiaal zoals hieronder gepresenteerd.²²⁹

6.4.2 Analyse van de vondsten

Bij de beschrijving zijn de metaalvondsten op basis van gebruik en vorm gerangschikt naar algemene functies (verdeeld over tien hoofdgroepen), met een verdere onderverdeling naar subgroepen. Deze indeling is gebaseerd op de gebruikelijke indelingen in publicaties van metalen voorwerpen.²³⁰

De hoofdgroepen zijn als volgt samengesteld:

1. *persoonlijke accessoires*: in deze groep zijn alle voorwerpen ondergebracht die tot het persoonlijke gebruik behoren, zoals sieraden, toiletgerei, fibulae en messen.
2. *militair*: deze groep omvat alle voorwerpen die in het bijzonder door soldaten gebruikt worden, zoals wapens en specifieke kleding.
3. *transport*: in deze groep zijn de voorwerpen opgenomen, die tot het paardentuig, wagens, karren, schepen enz. behoren.
4. *gebouw*: deze groep omvat alle voorwerpen, die tot het huis en de inrichting hiervan behoren (zoals meubilair, hang- en sluitwerk, constructieonderdelen);
5. *voeding*: deze groep omvat alle voorwerpen, die met eten en drinken verband houden of

²²⁵ Voor offers met een hoge geldwaarde stonden mensen in de Romeinse perioden andere middelen ter beschikking: meestal betrof het investeringen in het cultusgebouw, cultusbeelden en festivals voor de godheid. Dit soort geldoffers vinden wij natuurlijk niet terug op het tempelterrein, hoogstens als vermelding in een bouwinscriptie.

²²⁶ Zie o.a. Van Heesch 1998, 97.

²²⁷ Van der Roest 1994b, 153, 159.

²²⁸ Cf. catalogus aan het einde van deze bijdrage.

²²⁹ Niet in deze studie opgenomen zijn vondsten die voorafgaand of na afloop van de opgraving door amateur-archeologen zijn verzameld op het terrein of uit grond van het terrein. Enkele bijzondere vondsten uit de belangrijke collectie Ruber zijn gepubliceerd in de kroniek van de provinciaal archeoloog (Willems 1983, 251-252; 1984, 384). De collectie bleek na de dood van de vinder verspreid te zijn geraakt en is – buiten de aan het PDBL geschenken vondst van het blad met inscriptie – niet meer traceerbaar.

²³⁰ Zie bijvoorbeeld Allason-Jones 1984; Deschler-Erb 1996; Schaltenbrand-Obrecht 1996; Evans 2000; Hoss 2008.

bij de bereiding daarvan gebruikt worden (vaatwerk, bestek, braadspiezen, enz.).

6. *handel en nijverheid*: deze voorwerpen zijn verbonden met de handel (bijv. gewichten) of spelen een rol in een productieproces (bijv. slakken, halffabricaten enz.);
 7. *recreatie*: deze groep omvat verschillende objecten die bij recreatieve activiteiten gebruikt worden, zoals spelen, muziekinstrumenten enz.
 8. *religie*: in deze groep zijn voorwerpen ondergebracht die blijf geven van het religieuze leven, zoals religieuze symbolen en werktuigen, beeldjes enz.
 9. *algemeen*: in deze groep zijn objecten ondergebracht, die niet tot een van de andere groepen behoren of waarvan niet duidelijk is tot welke van de groepen ze behoren, zoals bijvoorbeeld grote ringen, die een keur aan toepassingen rondom het huis, aan voertuig, gereedschappen of landbouwwerktuigen kennen.
 10. *onbekend*: deze groep omvat voorwerpen waarvan wel de vorm herkend kan worden, maar waarvan de functie niet duidelijk is.
- In gevallen waarin een voorwerp tot verschillende groepen kan behoren, is voor de meest voor de hand liggende groep gekozen.²³¹ In het volgende wordt per groep een beschrijving van de Romeinse vondsten gegeven, waarbij de gedomineerde voorwerpen per type in de volgorde van hun datering worden gepresenteerd. De precieze beschrijvingen (opgravingsdata, maten, etc.) van de afzonderlijke stukken zijn in de catalogus aan het einde van deze bijdrage ondergebracht.

Afb. 6.20 Eenvoudige draadfibula, type Almgren 15, 60-150 n.Chr. (cat.nr. M1) (foto: Grontmij).

6.4.3 Kledingspelden

In de pre-Romeinse en Romeinse tijd werden kledingspelden voor het samenhouden van de kleding gebruikt, maar zij waren daarnaast ook sieraad. Als noodzakelijk kledingaccessoire waren zij bij alle bevolkingslagen in zwang. Omdat zij sterk aan mode onderhevig waren, zijn zij over het algemeen goed te dateren.²³² Echter komt er vanaf ongeveer het midden van de tweede eeuw een verandering in de mode, waarbij gedurende bijna een eeuw vrijwel geen kledingspelden worden gebruikt. De enige uitzondering hierop vormen de beugelfibulae, die als mantelspelden bij soldaten in gebruik waren.²³³ Vanaf de derde eeuw komen fibulae weer terug in de mode.

De complete fibula cat. nr. M1 (afb. 6.20) hoort bij het type eenvoudige draadfibula Almgren 15, een type kledingspeld dat een van de meest voorkomende typen in Nederland in zowel militaire als civiele nederzettingen is. Het type dateert tussen 60 en 150.²³⁴

Van de beugelfibula (cat. nr. M2, afb. 6.21) is alleen de kopplaat bewaard gebleven. Deze is halfrond en heeft aan de bolle kant op regelmatige afstand radiaal vijf knoppen, die geprofileerd zijn. De platte voorkant is van een diep ingesneden kerfsnededecor voorzien, wat een teken van een vroege datering binnen het type is.²³⁵ Terwijl het type in zijn algemeenheid vanaf ca. 450 n.Chr. tot in de vroege zesde eeuw dateert, zou ons stuk daarom eerder rond het midden van de vijfde eeuw moeten worden geplaatst.²³⁶ Het type was verspreid in de kerngebieden van de Franken en Alamannen in

Afb. 6.21 Kopplaat van een beugelfibula met vijf radiaal geordende knoppen en kerfsnededecor, midden vijfde eeuw (cat.nr. M2) (foto: Grontmij).

Afb. 6.22 Twee gelijkarmige miniatuurfibulae met elk zeven ronde fittingen met resten van almandijn of robijnrood glas, zevende eeuw (cat.nr. M3 en M4) (foto: Grontmij).

²³¹ Zo kan bijvoorbeeld van paardentuig niet bepaald worden of het militair of civiel is. Daarom wordt het onder transport opgenomen.

²³² Van der Roest 1994a, 145, 151-152.

²³³ Van der Roest 1988, 172; Van der Roest 1994a, 151; Riha 1979, 42.

²³⁴ Boelcke 2002, 19.

²³⁵ Beck et al. 2000, 148-149.

²³⁶ Beck et al. 2000, 148-149.

West-Duitsland en Oost-Frankrijk, evenals in de Benelux-landen.

De twee kleine gelijkarmige fibulae (cat. nr. M3, M4, afb. 6.22) bestaan uit een smalle band, die sterk gebogen en aan de bovenkant met twee groeven versierd is. Aan beide einden zitten 'voetplaten', die uit een drietal aan elkaar gezette ronde fittingen bestaan. De door de fittingen gevormde driehoek wijst met de punt naar binnen. Ook op het hoogste punt van de boog bevindt zich een ronde fitting. De fittingen zijn ofwel met almandijn (een soort granaat) ofwel met glas van een robijnrode kleur gevuld (zonder verder onderzoek door een specialist is het verschil niet vast te stellen). Bij beide fibulae is de vulling uit het merendeel van de fittingen verdwenen.

Er is tot nu toe geen exacte parallel voor dit subtype gevonden.²³⁷ Maar in Maastricht is tijdens opgravingen op de Pandhof bij de Servaaskerk een iets bredere fibula met een rechthoekige fitting op de hoogste punt van de boog tevoorschijn gekomen.²³⁸ De voeten worden ook hier door elk een drietal fittingen gevormd, maar deze zijn zo gerangschikt, dat zij een driehoek met de punt naar buiten vormen. De fibula hoort bij de zogenoemde '*Dreirundelfibeln*' die in Duitsland vaker voorkomen.²³⁹ Zij kennen twee centra van verspreiding, een in het Rijn-Main-gebied en een tweede in Thüringen. Naast de vondst in Maastricht zijn ook drie vondsten uit Frankrijk en Engeland bekend die aantonen, dat de fibula af en toe ook buiten het hoofdverspreidingsgebied voorkomt.

Dreirundelfibeln worden in de late 5^e eeuw en de eerste decennia van de 6^e eeuw na Chr. gedateerd.²⁴⁰ Het feit dat de fittingen van dit type fibulae vaak met almandijn zijn ingelegd, maakt het waarschijnlijk dat ook in onze fibulae de inlegsels van almandijn zijn. Hoewel onze fibulae verwant zijn met *Dreirundelfibeln*, zijn ze slanker en meer gebogen als de echte *Dreirundelfibeln* en is ook de ordening van de fittingen aan de beide voetplaten verschillend. Een van de *Dreirundelfibeln* verschillende datering behoort dan ook zeker tot de mogelijkheden. De twee fibulae stammen uit een graf en werden samen op een skelet gevonden, dat door de radiokoolstofmethode in de zevende eeuw is gedateerd (cf. bijlage 9; paragraaf 5.4.5).

6.4.4 Ringen

Ringen zijn in de Romeinse periode door zowel vrouwen als mannen aan alle vingers met uitzondering van de middelvinger gedragen, soms zelfs meer dan een ring per vinger.²⁴¹ Fresco's en beelden uit het gebied van de Middellandse Zee laten bovendien zien, dat ringen soms aan het laatste kootje van de vinger zijn gedragen.²⁴² Hierdoor zijn ook zeer kleine en zeer grote ringen (duim) normaal voor de Romeinse periode. De enige ringen die zich met zekerheid aan één bepaalde groep (mannen / vrouwen / kinderen) laten toewijzen, zijn ringen met een zeer grote binnendiameter, die door mannen gedragen zijn. Ringen met kleine binnendiameters kunnen zowel door vrouwen en kinderen als aan (het laatste kootje van) de pinken van mannen gedragen zijn.

Gemmen zijn meestal in ringen gezet en voor het zegelen van zowel brieven als ook handelswaar gebruikt. Daarnaast dienden zij als sieraad en hadden de afbeeldingen op de gemmen soms ook een apotropaeïsche betekenis.²⁴³ Gemmen konden van halfedelstenen worden vervaardigd door in het gladde oppervlak een afbeelding te graveren of te slijpen; de zo verkregen voorstelling heet *intaglio*. Als de omringende delen van de steen worden weggesneden, zodat een afbeelding in hoogrelief blijft staan, spreken we van een *cameo*.²⁴⁴ Bij deze methode wordt vaak een steen met minstens twee verschillend gekleurde lagen gebruikt, zodat de voorstelling zich behalve door een verschil in reliëf ook door een verschil in kleur aftekent. Een derde techniek waarbij imitaties van halfedelstenen worden gemaakt met behulp van glaspasta, is een Romeinse uitvinding.²⁴⁵ De glaspasta wordt gemaakt van fijn gemalen glas in verschillende kleuren waaraan een bindmiddel zoals *gummi arabicum* wordt toegevoegd. Deze pasta kan gemakkelijk in vormen gegoten en gebrand worden. Hierbij worden de kleuren van het glas zo gekozen, dat deze op bepaalde halfedelstenen lijken.

Afbeeldingen op gemmen kennen overeenkomsten met die op munten, maar zijn wel gevarieerder. Dieren, goden, satyrs en andere mythologische wezen en scènes zijn vrij gebruikelijke afbeeldingen op gemmen. Vaak zijn ook beroemde standbeelden van goden afgebeeld.

²³⁷ Met dank aan F. Theuws (Leiden), J. Nicolay (Groningen) en S. Heeren (Amsterdam).

²³⁸ Panhuysen 1990, 46, afb. links onder.

²³⁹ Het volgende volgens Bemman 2008, 187, afb. 42, lijst 17.

²⁴⁰ Bemman 2008, afb. 42, lijst 17.

²⁴¹ Böhme-Schönberger 1997, 60.

²⁴² Schenke 2004, 83-90.

²⁴³ Maaskant-Kleibrink 1986, xvi.

²⁴⁴ Hoss (in druk)b.

²⁴⁵ Het volgende naar: Maaskant-Kleibrink 1986, 164.

Afb. 6.23 Zilveren ring met gem en inscriptie. Op de gem een gegraveerde voorstelling van een eekhoorn met noot tussen poten. Op de linker schouder inscriptie VTR, op de rechter FEX, tweede-derde eeuw (cat.nr. M5) (tekening: Grontmij).

De zilveren ring met gem en inscriptie (cat. nr. M5, afb. 6.23) is in diameter niet helemaal rond, maar heeft zogenoemde schouders, d.w.z. dat de ring in profiel licht ruitvormig is. Ook wordt de ringscheen vanaf de knik tot de fitting breder. In de ovale fitting zit een gem, die waarschijnlijk van glaspasta is gemaakt. De gem steekt vrij hoog (0,3 cm) boven de fitting uit, wat een kenmerk van gemmen uit de tweede en derde eeuw is.²⁴⁶ Vanaf de zijkant is zichtbaar dat de bovenkant van de gem licht schuin is. De gem is lichtblauw, een veelvuldig voorkomende kleur bij glaspasta-gemmen waarmee agaat (*niccolo*) wordt nagebootst.²⁴⁷

De in de gem gegraveerde voorstelling stelt een eekhoorn voor, die op een basislijn staat en een noot tussen zijn voorpoten houdt. Het lijf is met maar enkele strepen aangegeven en daardoor vrij grof, maar de op typerende wijze langs de rug liggende borstelige pluimstaart is zorgvuldig door tien streken weergegeven. De ring heeft op beide schouders een inscriptie. Als de ring zo wordt gehouden dat de basislijn op de gem beneden is, kan de inscriptie wor-

den gelezen. Dan staat op de linker schouder VTR en op de rechter FEX.²⁴⁸ Het type ring is volgens Riha kenmerkend voor de tweede en derde eeuw en komt in de westelijke provincies van het Romeinse rijk veel voor.²⁴⁹ Ongeveer vergelijkbare exemplaren zijn in Den Haag-Scheveningseweg, Tiel-Passewaaij en Forum Hadriani (Voorburg-Arentsburg) gevonden.²⁵⁰ Ringen met vergelijkbare inscripties zijn uit vele van de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk bekend.²⁵¹

6.4.5 Transport

Een tongvormig beslag van een riemuiteinde (cat. nr. M32) van ijzer heeft aan de achterkant een smalle, u-vormig omgebogen strip ijzer. Op deze manier is het uiteinde van de riem geheel omgeven door het beslag, dat aan de afgebroken bovenkant waarschijnlijk met een niet was vastgezet. Deze eenvoudige manier om een riemuiteinde te versieren en tegelijkertijd ervoor zorg te dragen dat deze naar beneden hangt

²⁴⁶ Riha 1990, 31.

²⁴⁷ Hoss (in druk)b.

²⁴⁸ Zie hiervoor paragraaf 6.9.

²⁴⁹ Riha 1990, 33, Kat. Nr. 108, 110, Taf. 7.

²⁵⁰ Waasdorp 1999, cat. nr. 7.4, 112; Heeren 2009, 141, afb. 71, 6. – Hoss (in druk)a.

²⁵¹ Hoss 2006, 250, voetnoot 4. – Daňová & Soják 2012.

Afb. 6.24 IJzeren tilsleutel, type Oosterbaan 4C, 10 v. Chr. – 275 n.Chr. (cat.nr. M6) (foto: Grontmij).

was in de Romeinse tijd gebruikelijk, maar is ook later niet onbekend. Op welk voorwerp het riembeslag precies in gebruik was, is onduidelijk, net als zijn datering.

6.4.6 Gebouw

De ijzeren tilsleutel (cat. nr. M6, afb. 6.24) met aan de bovenkant een oog is een exemplaar van het type Oosterbaan 4C. Dit type is de meest gebruikte sleutel in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk en wordt door Oosterbaan tussen 10 v.Chr. en 275 n.Chr. gedateerd.²⁵² Vanwege zijn geringe formaat heeft hij waarschijnlijk bij een slot van een kastje gehoord.

Datzelfde geldt waarschijnlijk voor het beslag van cat. nr. M18 (afb. 6.25). Het bestaat uit een rechthoekig raam (1 cm breed) van bronsblik, dat nu in twee delen gebroken is. Aan elk van de vier hoeken zit een bronzen spijker met ronde, licht bolle kop. Restanten van ijzer aan de achterkant maken waarschijnlijk dat het vrij dunne blik van oorsprong op een sterker ijzeren rechthoek zat.

De bronzen sierspijker met platte kop van cat. nr. M7 heeft een minimale decoratie door een rond de buitenkant lopende groef. Sierspijkers met een platte kop zijn in de Romeinse periode op kisten en kasten gebruikt en komen in de noordwestelijke provincies vaak voor.²⁵³ Vanwege hun simpele vorm zijn zij niet preciezer dan alge-

Afb. 6.25 Rechthoekig raam van bronsblik met aan achterzijde resten van ijzer, vermoedelijk slotbeslag van een kastje, Romeins (cat.nr. M18) (foto: PDBL).

meen Romeins te dateren.

Dit geldt ook voor de ronde sierschijf met omgebogen rand en gat in het midden (cat. nr. M16). Sierschijven als deze zijn voor meubels (kasten, kistjes) gebruikt, vaak samen met serspijkers met kogelvormige kop zoals cat. nr. M17. Soortgelijke vondsten zijn in de meeste noordwestelijke provincies gedurende de hele Romeinse periode gebruikt.²⁵⁴ Een door corrosie onregelmatig gevormd bronzen plaatje met drie gaten (cat. nr. M13) kan ook deel van het sierbeslag van een kistje zijn geweest.²⁵⁵

Een ongebruikelijke vondst is de ketting van een lamp met een masker (cat. nr. M9, afb. 6.26). Het geheel bestaat uit zes delen. In het midden zit een licht driehoekig masker. Het gezicht is slechts schematisch weergegeven. Zichtbaar zijn nog haren en twee door ingezette knoepjes gevormde ogen; de neus laat zich nog vermoeden, maar de mond is niet zichtbaar. Het lijkt alsof het stuk zeer sterk is versleten en de ogen er later zijn ingezet, om het gezicht weer duidelijker te maken. Het masker heeft aan de bovenkant twee, en aan de onderkant één meegegoten lus. Aan elk van deze lussen zit een geprofileerd staafje. Het masker fungeerde aldus als verdeelpunt van drie kettinkjes. Deze hebben allemaal dezelfde vorm, maar zijn licht verschillend van lengte. Het staafje aan de rechter bovenkant is in het midden afgebroken; de andere staafjes hebben aan beide uiteinden een ronde haak, die bijna helemaal tot een lus is gebogen. Deze haak is van de rest van het staafje afgezet door een profilering in de vorm van een schijf. Het mid-

²⁵² Oosterbaan 2007, 16-18 en 27-32.

²⁵³ Dewald & Eiden 1989, 320, fig. 8; Deschler-Erb 1996, 104-105, fig. 28, cat. nrs. 432-448.

²⁵⁴ Deschler-Erb 1996, 104-105, fig. 28, cat. nrs. 432-448; Heirbaut & van Enckevort 2009, 67, nr. 75-87, fig. 6.6.

²⁵⁵ Vergelijkbaar sierbeslag: Riha 2001, 100, Abb. 90, 91.

dengedeelte tussen de haken wordt door twee delen gevormd, die balustervormig zijn (d.w.z. op de zuiltjes van balustrades lijken) en in het midden gedeeld worden door weer een schijfje. Het deel van de ketting dat aan de onderzijde van het masker vastzit bestaat uit twee zulke staafjes, die door een ringetje verbonden zijn. In de buitenste haak van de tweede staf zit nog een ringetje, zodat aangenomen moet worden dat de ketting oorspronkelijk langer was. Het staafje aan de linker bovenkant is licht gebogen.

Qua functie vergelijkbare kettingen horen bij bronzen olielampen.²⁵⁶ Ze zijn gebruikt om de lampen aan een haak aan de wand of een staander op te hangen. Complete exemplaren bestaan uit een ketting met een haak aan het ene uiteinde (hiermee worden zij opgehangen) en een ring, waaraan de drie kettinkjes vast zitten, aan het andere uiteinde. Deze kettinkjes zijn met de zijkanten en de achterkant van de lamp verbonden om deze in horizontale stand te houden. De kettinkjes zijn vaker van het type met gebogen ringetjes dan van staafjes zoals bij ons stuk. Een preciezere datering dan Romeins is op dit moment niet mogelijk.

Een muurhaak (cat. nr. M28) heeft in een (bak) stenen muur gezeten, maar omdat muurhaken sinds de Romeinse tijd niet van vorm zijn veranderd, kan niet gezegd worden, uit welke periode deze haak stamt.

Afb. 6.26 Ketting van een lamp met verdeelpunt in de vorm van een driehoekig masker, Romeins (cat.nr. M9) (foto: Grontmij).

Afb. 6.27 Eenvoudig bronzen hengsel vermoedelijk behorend bij een bronzen wijnmengkom, 50 v.Chr. -derde eeuw (cat.nr. M8) (foto: Grontmij).

²⁵⁶ Goethert 1997, 184-188, Kat. Nr. 139, 141, 143, Abb. 122, 123.

Afb. 6.28 IJzeren beitel, Romeins (cat.nr. M29) (foto: Grontmij).

6.4.7 Eten en drinken

De eenvoudige bronzen hengel (cat. nr. M8, afb. 6.27) is licht rechthoekig in doorsnede en heeft twee door ombuigen gevormde lussen. Hij komt waarschijnlijk van een bronzen mengvat voor wijn. Mengvaten zijn in de Romeinse periode tijdens het zeer uitgebreide drinkritueel gebruikt, waarbij wijn is verwarmd en met verschillende kruiden, honing en water is gemengd alvorens te worden geschonken. Vaatwerk van dit type wordt vanaf de late La Tène-periode (ca. 50 v.Chr.) tot in de eerste eeuw n.Chr. geproduceerd, maar vaak tot ver in de derde eeuw gebruikt.²⁵⁷ Verschillend gevormde typen mengvaten kunnen hengels van dezelfde vorm hebben.²⁵⁸ In Nederland zijn vooral uit diverse graven in Nijmegen hengels met vergelijkbare vormen bekend.²⁵⁹ Het reliëf in de sarcofaag van Simpelveld toont eveneens dergelijke mengvaten met hengels in een open buffet samen met bronzen kannen voor water en met (wijn)bekers.²⁶⁰

6.4.8 Nijverheid

Tot de ambachten kan de beitel (cat. nr. M29, afb. 6.28) gerekend worden. Beitelers kunnen niet uit zichzelf gedateerd worden, omdat zij het principe 'form follows function' volgen en er derhalve vanaf de Romeinse periode tot nu hetzelfde uitzien.

6.4.9 Religie

Drie metalen voorwerpen laten zich waarschijnlijk met religie in verbinding brengen. Twee objecten, een voetstuk met inscriptie (cat. nr. M33) en een bronzen beeldje van een haan (cat. nr. M34), worden uitvoerig beschreven in hoofdstuk 7 en hier niet verder behandeld. Het derde object is een druppelvormig bronzen blaadje (cat. nr. M35, afb. 6.29), dat een lus aan de bovenkant heeft, dat grotendeels is afgebroken.

Afb. 6.29 Voor- en achterzijde van een druppelvormig blaadje met gepunteerde inscriptie (cat.nr. M35) (foto's: ROB).

²⁵⁷ Bienert 2007, 140.

²⁵⁸ Bienert 2007, 141.

²⁵⁹ Koster 1997, 49-50.

²⁶⁰ Halbertsma 2000.

De inscriptie op het blaadje is gemaakt door punten met een spitse beitels in de oppervlakte te drukken, zodat aan de ene kant putjes en aan de andere kant bobbeltjes ontstonden.²⁶¹ Hoewel de vorm en het materiaal van het blad ongewoon is, kan de functie worden vergeleken met votiefbladen van zilverblik in de vorm van een palmet die goed bekend zijn van verschillende schatvondsten in Duitsland en Oostenrijk.²⁶² Ook deze palmetten zijn vaak van gepunteerde wij-inscripties voorzien.

6.4.10 Algemeen / Onbekend

Tot de onbekende voorwerpen behoort een platte en nagenoeg ronde en vrij pure koperen schijf (cat. nr. M10). De schijf was misschien een munt, maar is zo onregelmatig gevormd en versleten dat dit niet meer met zekerheid uit te maken valt.

Ook een opgevouwen bronzen strip (cat. nr. M11) en een uit drie lagen ruw gesmede kleine baar met een gat (cat. nr. M12) moeten tot de onbekende voorwerpen gerekend worden. Het platte en halfronde deel van een versiering(?) is voorzien van dwars lopende inkepingen. Het is aan de bovenkant zorgvuldig gepolijst en aan de onderkant ruw. Ik ken geen vergelijkbaar stuk. Een koperen (dus niet bronzen) voorwerp (cat. nr. M15) bestaat uit een middengedeelte dat een platte ronde schijf vormt, waarin zich een gat van 0,5 cm bevindt. Van dit gedeelte gaan in alle richtingen smalle strippen af, waarvan er maar enkele behouden zijn gebleven. Aan het uiteinde van de nog bewaarde strippen, zijn deze gedeeld. Een ijzeren voorwerp (cat. nr. M19) is een platte staaf met aan beide uiteinden een oor, die respectievelijk haaks op de staaf en parallel aan de staaf zijn bevestigd. De staaf zelf is golvend gebogen, wat zowel tot de oorspronkelijke functie kan hebben behoord als ook later zou kunnen zijn gebeurd. Een dik ijzeren beslag met klinknagels (cat. nr. M25) heeft waarschijnlijk aan een deur, een wagen, een ploeg of een ander werk- c.q. voertuig gezeten. Het beslag bestaat uit twee platen, een platte onderplaat en een bovenplaat die bol erop is gezet en een gat heeft, zo dat het geheel een soort 'schoen' vormt voor een in te zetten stuk van waarschijnlijk hout. Drie kleine verzamelingen van ijzeren spijkers

en in twee gevallen ook een halfronde gebogen ijzeren staaf (cat. nr. M20-M22) zijn misschien beslagen en handvatten van kistjes. De gemengde spijkers en het kleine schroot (cat. nr. M27, M28, M30) dat gezamenlijk is bewaard kunnen geen specifiek doel toegewezen worden. Spijkers kunnen bovendien niet worden gedateerd, omdat zij er vanaf de IJzertijd tot aan de industriële productie van de negentiende eeuw hetzelfde uitzien. Een loden plaat (cat. nr. M23) en een vierkante loden brok met twee opstaande randen (cat. nr. M26) hebben een onbekende functie gehad, terwijl de loden druppel (cat. nr. M24) op het smelten van lood wijst. Dit kan zowel op het ambachtelijke gebruik van lood wijzen als ook – en dat lijkt hier waarschijnlijker – op het toevallig smelten van een (stuk van) een loden object tijdens een vuur.

6.4.11 Samenvatting en conclusie

Het merendeel van de voorwerpen laat zich niet of niet nauwkeuriger dateren dan Romeins. De dateringen van de preciezer te dateren voorwerpen zijn rond drie periodes geconcentreerd. De eerste hiervan ligt tussen 100 en 250 n.Chr. In deze tijd dateren de draadfibula, de ring en het haantje (zie hoofdstuk 7). Aangenomen kan worden dat ook het handvat van de mengkom in deze tijd in de bodem terecht kwam. De tweede periode rond het midden van de vijfde eeuw wordt enkel door de beugelfibula gerepresenteerd, en de derde periode in de zevende eeuw door de twee gelijkarmige fibulae, die waarschijnlijk als paar zijn gedragen. Wat de karakterisering van het terrein met behulp van de metaalvondsten betreft, zo verschilt deze nogal per periode. Voor de eerste periode is helaas geen duidelijke karakterisering mogelijk. De twee vondsten met wijnschrijftjes wijzen op een heiligdom (met of zonder tempel). De resterende vondsten zouden behalve bij een heiligdom ook bij een grafveld of als afval bij een nederzetting passen.

Vondsten uit een tempelareaal zijn vaak minder specifiek dan gedacht. Behalve duidelijke wijdingen aan goden moet men hier ook afval van feesten en/of rituelen verwachten en van alle andere activiteiten die met het runnen van een heiligdom samenhangen. Bovendien hebben rond tempels ook bouw- en onderhoudswerk-

²⁶¹ Voor de tekst van de inscriptie, zie paragraaf 6.9.

²⁶² Noll 1980, 52-71, Taf. 20-26; Keller & Zahlhaas 1993, 67-76, Taf. 57-69; Künzl 1993, 85-93, cat. nr. C2, C3, Taf. 20.

Catalogus metaal

Cat. Nr.	Doosnr	Specialnr	Volgnr	Spoornr	Vlaknr.	Irn.nr PDBL	Materiaal	Gewicht in g	Maten in cm	Gebruiks groep
M1	m86	6	12		3	3175	CU	8,4	L. 4,9 cm, max. B. 2,1 cm	persoon
M2	m86	2	41	D 179		3175	AR, verguld	7,2	3,7 x 2,4 cm	persoon
M3	m86	7	13			3175	CU	2,8	L. 3 cm, max B. 0,7 cm.	persoon
M4	m86	4	13			3175	CU	2,8	L. 3 cm, max. B. 0,8 cm.	persoon
M5	m86	1	11		3	3175	AR	4,5	max Bu-diameter 2,2 cm, max bi-diameter 1,8 cm	persoon
M6	m86	5	38			3175	FE	32,6 g	L. 8,4 cm, max. B. 2,1 cm	gebouw
M7	m86	9	10		3	3175	CU	1	diameter kop 1,9 cm, L. pen 0,8 cm.	gebouw
M8	m86	8	16		3	3175	CU	125,5	L. lus tot lus 22,5 cm, max diameter 0,8 cm	vaat
M9	m86	3	20			3175	CU	22,1	Masker: L. 2,1 cm, max. B. 1,5 cm. Staafelement compleet: L. ca. 6,8 cm	
M10	m0011	28	41			3175	CU	4,3 g	max diam. 2,2 cm, max D. 0,1 cm	onbekend
M11	m0011		26			3175	CU	13,8 g	max B. 1,2 cm	onbekend
M12	m0011		26			3175	CU	32,3 g	4,6 x 1,1 x 0,8 cm	onbekend
M13	m0011	27	39			3175	CU	3,8 g	ca. 3,7 x 3,5 cm	gebouw
M14	m0011	17			3	3175	CU	3,3 g	4,8 x 0,6 x 0,1 cm	onbekend
M15	m0011	19				3175	CU	18,8 g	max 6,1 x 5,7 cm	onbekend
M16	m0011	18			3	3175	CU	4,8 g	diam 2,8 cm H. 0,4 cm	gebouw
M17	m0011	18			3	3175	CU	1,3 g	L. 1,7 cm, diam. kop 0,5 cm.	
M18	m0011		11		3	3175	CU	4,1 g	3,6 x 2,6 cm	gebouw
M19	m0011		19			3175	FE	40 g	L. 11,1 cm	onbekend
M20	m0011		17			3175	FE	46 g		algemeen
M21	m0011		38		3	3175	FE	98 g		algemeen
M22	m0011		41	D 179		3175	FE	43 g	L. 3,9 cm, Diam. Kop 1,8 cm	algemeen
M23	m0011	32	38		3	3175	PB	80,3 g	5,2 x 4,4 cm	onbekend
M24	m0011		10		3	3175	PB	8,2 g	L 2,7 cm	algemeen

Cat. Nr.	Omschrijving	Type	Conservering	Datering	Verspreiding	Literatuur
M1	fibula	draadfibula Almgren 15	compleet	60-150 na Chr.	langs de Germaans-Raetische Limes	Boelicke 2002, 19
M2	fibula	beugelfibula met halfronde kopplaat met vijf knoppen en met kerfsnede decor	alleen kop bewaard	ca. 450 tot de vroege 6e eeuw	voornamelijk in het Frankische gebied	Beck et al. 2000, 148-149
M3	fibula	gelijkarmige fibula	van de 7 glaspasta-versieringen ontbreken er 3, ook is de naald verdwenen		W-Frankrijk, N-Duitsland, Midden-Duitsland	Beck et al. 2000, 179
M4	fibula	gelijkarmige fibula	van de 7 glaspasta-versieringen ontbreken er 6, ook is de naald verdwenen		W-Frankrijk, N-Duitsland, Midden-Duitsland	Beck et al. 2000, 179
M5	ring met gem	Riha type 2.2 of 2.3	compleet, licht krom	2e-3e eeuw	Noord-westelijke provincies van het Romeinse rijk	Riha 1990, 33, Kat. Nr. 108, 110, Taf. 7; Waasdorp 1999, Cat. No. 7.4, 112
M6	sleutel	tilsleutel met haaks geplaatste baard	compleet	Romeins	Romeins Rijk en dikwijls erbuiten	Oosterbaan 2007, 16-18 en 27-32
M7	sierspijker	geen	licht beschadigd aan een kant van de kop, uiteinde pen afgebroken	Romeins	Romeins rijk en erbuiten	Dewald & Eiden 1989, 320, fig. 8; Deschler-Erb 1996, 104-105, fig. 28, cat. nrs. 432-448
M8	hengsel vaatwerk	onbekend	compleet	waarschijnlijk 1e eeuw	Noord-westelijke provincies van het Romeinse rijk	Koster 1997, 49-50; Bienert 2007, 141
M9	masker met drie lussen, daaraan ketting van staafelementen	onbekend	een staafelement afgebroken			Goethert 1997, 184-188, Kat. Nr. 139, 141, 143, Abb. 122, 123
M10	schijf, misschien ooit munt ?		zeer sterk geplet, niet meer rond, geen relief herkenbaar			
M11	strip		goed			
M12	baar ?		goed			
M13	onregelmatig plaatje met 3 gaten	fragment sierbeslag kistje (?)	sterk gefragmenteerd			
M14	halfrond gebogen strip met versiering door inkerping		gefragmenteerd ?			
M15	ronde platte schijf met gat in midden en waarschijnlijk oorspronkelijk 10 van het middengedeelte uitgaande strippen		sterk gefragmenteerd			
M16	sierschijf		goed			
M17	sierspijker					
M18	beslag kastje		in twee delen gebroken			
M19	verbindingstuk met twee oren					
M20	4 spijkers en een staaf (gebogen, handvat kastje?)					
M21	2 spijkers en een staaf (gebogen, handvat kastje ?) en een zware kop van een zeer grote spijker (2,3 x 1.8 cm)					
M22	spijker					
M23	loden plaat					
M24	loden druppel					

Catalogus metaal (vervolg)

Cat. Nr.	Doosnr	Specialnr	Volgnr	Spoornr	Vlaknr.	Irn.nr PDBL	Materiaal	Gewicht in g	Maten in cm	Gebruiks groep
M25	m0011		25		3	3175	FE	449,4	L. 15,6 B. 8,7, H. 3 cm	onbekend
M26	m0011	33	38		3	3175	PB	156	4,2 x 3,3 x 1,6 cm	onbekend
M27	m0011					3175	FE	707 g		algemeen
M28	m0011					3175	FE	98 g		
M29	m0011					3175	FE	291 g	19 x 8,5 cm	gebouw
M30	m0011					3175	FE	71 g	L. 9 cm	handel en nijverheid
M31	m0011					3175	FE	653 g		algemeen
M32	m0011					3175	FE?	4,7g	L. 3,5, max B. 1 cm	transport
M33							CU		Diam onderkant 2,5; diam. Bovenkant 1,6; H. 1,6 cm	religie
M34							CU		H. 15,3	
M35							CU	1,9	L. 3,5; B. 2,7; D. 0,6	religie

Cat. Nr.	Omschrijving	Type	Conservering	Datering	Verspreiding	Literatuur
M25	ijzeren beslag met schoen voor houten staaf (?)					
M26	vierkante loden brok met opstaande randen					
M27	(delen van) 85 spijkers					
M28	delen van onbekende ijzeren voorwerpen					
M29	muurhaak					
M30	beitel					
M31	diverse kleine stukken schroot en spijkers					
M32	leerbeslag	eenvoudig tongvormig beslag van een riemeinde met aan de achterkant tegenbeslag				
M33	rond voetstuk met wijjinscriptie		redelijk	2e tot 3e eeuw	Romeins Rijk	
M34	standbeeldje	haan	redelijk, email deels uitgevallen en rugplaat, staart en kinlel ontbreken	2e tot 3e eeuw	Rijnland en Groot-Brittannië	
M35	blaadje met wijjinscriptie		redelijk	1e tot 3e eeuw	Noord-westelijke provincies van het Romeinse rijk	

Catalogus glas

Cat. Nr.	Doos-nr.	Special-nr.	Volg-nr.	Vlak-nr.	irn.nr PDBL	Gewicht in g	Maten in cm	Kleur	Omschrijving	Type	Conservering	Datering	Literatuur
G1	m0011	29	26	1	3175	8,2	3,1 x 2,1	blauw-groen	platte scherf met aanzet rib (van ribkom)	Isings 3a/b	goed, licht aantast oppervlak	c. 50-150	Rütti 1991, 26-30, 40, Kat. Nr. 26-689, Taf. 1-28; Cool and Price 1995, 25-26
G2	m0011	1	41		3175	9,5	3,6 x 2,7	blauw-groen	platte scherf met aanzet rib (van ribkom)	Isings 3a/b	uitstekend	c. 50-150	Rütti 1991, 26-30, 40, Kat. Nr. 26-689, Taf. 1-28; Cool and Price 1995, 25-26
G3	m0011	30			3175	2	2,5 x 1,9	licht-groen	rand van beker	Isings 106	goed, licht aantast oppervlak		Isings 1957, 129-131, form 106 (alle variaties).
G4	m0011	2	30		3175	29,9	6,3 x 4,9	lichtgroen	plat, licht taps toelopend	on-bekend	goed, licht aantast oppervlak		
G5	m0011	31			3175	2,6	3,6 x 1,9	doorschijnend groen	plat	on-bekend	redelijk sterk aangetast oppervlak		

zaamheden plaats gevonden. Dit zou de hier aangetroffen variatie in vondsten kunnen verklaren. Een andere mogelijkheid is dat een klein grafveld naast het heiligdom lag (dat tijdens de opgraving niet is herkend of al verploegd was) en/of dat hier afval van elders is gestort. De beide laatste periodes worden elk alleen door fibulae vertegenwoordigd. Deze kunnen ofwel uit graven komen, die in deze tijd op het terrein zijn aangelegd of zij representeren gewoon verlies. De vondst van een randje van een conische hoge glasbeker uit de Frankische periode (zie paragraaf 6.5) maakt het waarschijnlijk dat het in het geval van de beugelfibula om een graf gaat, waarin naast de fibula ook andere voorwerpen waren meegegeven.

6.5 Glas

S. Hoss

Tijdens de opgraving zijn in totaal vijf scherven glas geborgen. Bij twee fragmenten is niet met absolute zekerheid vast te stellen, of het om Romeins glas of om glas uit een latere periode ging. Twee fragmenten zijn zeker Romeins en een is waarschijnlijk uit de vroege middeleeuwen. De twee fragmenten van waarschijnlijk dezelfde ribkom (cat. nr. G1, G2, afb. 6.30) zijn blauw-groenachtig van kleur. De productie van deze kommen vond eerste plaats in het Middellandse Zeegebied en vanaf de tweede helft van de

Afb. 6.30 Twee fragmenten van waarschijnlijk dezelfde ribkom, gebruikt om wijn te drinken, 1-2^e eeuw (cat. nr. G1 en G2) (foto Grontmij).

eerste eeuw ook in het Rijnland en Noord-Frankrijk.²⁶³ Ribkommen behoren tot het reguliere wijndrinkservies en komen voor in een ondiepe (Rütti AR2.1/Isings 3a/Trier 3a) en een diepe vorm (Rütti AR 2.2 /Isings 3b/Trier 3b). Beide vormen zijn typerend voor de hele eerste eeuw en het begin van de tweede eeuw, maar worden uiteraard soms ook daarna nog gebruikt.²⁶⁴ Eveneens tot het tafelservies hoort waarschijnlijk de randscherf van cat. nr. G3 (afb. 6.31). Deze scherf is van groen-doorzichtig glas en heeft een breed omgevouwen rand, waaronder dunne glasdraden op de buitenkant van het glas zijn aangebracht. Het stuk hoort waarschijnlijk bij een hoge conische beker: of een beker met een kleine voet of een zogenoemde stortbeker, die eveneens conisch is, maar geen voet heeft en dus in één keer leeg gedronken moet worden. Beide vormen zijn typerend voor de Frankische periode (vierde tot zesde eeuw).²⁶⁵ Twee platte fragmenten (cat.nrs. G4-5) zijn niet nader te bepalen.

Afb. 6.31 Fragment omgevouwen rand van conische beker gebruikt om wijn te drinken, 4-6e eeuw (cat. nr. G3) (foto Grontmij).

Op de daarvan afgeleide schaaltekening waarop Linckens vondsten, sporen en funderingen weer geeft (afb. 5.3), is sprake van een 'vermoedelijke hoeksteen', een 'stortgat dakpanfragmenten' en 'concentraties van stenen'. Daarnaast tekent hij op een kopie van deze tekening twee 'poeren' (?), inclusief maten (afb. 5.4). Uit de beschikbare foto's blijkt bovendien dat in enkele van de skeletgraven stenen verwerkt waren als een ruwe begrenzing van de grafkuil.

6.6 Natuursteen en grofkeramiek

A.E. Gazenbeek

De hoeveelheid natuursteen en grofkeramiek dat van De Apotheker bewaard is gebleven, is zeer gering. Duidelijk is dat alleen bijzondere stukken zijn verzameld en/of bewaard. Bedacht moet worden dat in de jaren zeventig er maar weinig belangstelling was voor bouw materiaal als vondstcategorie. Standaard werden van het grofkeramiek alleen de complete of gestempelde stukken verzameld, en van het natuursteen alleen datgene wat fraai bewerkt was of waarop een tekst stond. Dat er op de locatie veel materiaal moet zijn geweest, valt op te maken uit verschillende bronnen. In de stukken in het archief van de RCE die betrekking hebben op het terrein, wordt vermeld dat *'.....het terrein vrij dicht bezaaid is met puinresten en Romeins aardewerk'*. Volgens voormalig eigenaar en gebruiker Van Dijk *'is op de kop veel puin gevonden, maar nooit funderingen.'*²⁶⁶ Op de twee tekeningen die van de opgraving beschikbaar zijn, wordt op verschillende plaatsen specifiek melding gemaakt van steenconcentraties, stenen of grofkeramiek. Op de veldtekening die door de technisch tekenaar van de gemeente is gemaakt komt op drie plaatsen een verwijzing naar stenen of steenconcentraties voor (afb. 5.1).

6.6.1 Natuursteen

Materiaal, aantallen, herkomst

In het Provinciaal Depot Bodemvondsten Limburg (PDBL) bevinden zich 22 fragmenten natuursteen met een totaal gewicht van 33.778 gram. Twee amateurs die destijds bij de opgraving actief hebben meegewerkt, hebben tijdens de uitvoering van dit onderzoek nog enkele zich in hun bezit bevindende fragmenten aan het PDBL overgedragen. Het totale complex bestaat daarmee uit 24 fragmenten met een totaal gewicht van 46.190 gram.

Het in het PDBL aanwezige materiaal valt in drie groepen in te delen: architectuur- en sculptuurfragmenten (tabel 6.9), bouwelementen (tabel 6.10) en overige stukken (tabel 6.11). De architectuur- en sculptuurfragmenten omvatten stukken die bedoeld waren – al dan niet in combinatie met een constructieve functie – als verfraaiing van een bouwwerk of ruimte en die daarom een of meerdere vormen van bewerking hebben ondergaan. Onder de bouwelementen worden stukken verstaan die uitsluitend een constructieve functie hebben gehad en tenminste een – beperkte – vorm van bewerking hebben ondergaan. Tot de overige stukken behoren de onbewerkte stenen. Ook de slijpsteen is – gemakshalve – in deze groep ondergebracht.

²⁶³ Lith 1979, 11-16.

²⁶⁴ Rütti 1991, 26-30, 40, Kat. Nr. 26-689, Taf. 1-28; Cool and Price 1995, 25-26.

²⁶⁵ Isings Form 106, alle variaties.

²⁶⁶ ARCHIS waarneming 33938.

Afb. 6.32 Fragmenten van *opus sectile*. Boven en rechtsonder Belgisch grijs marmer, linksonder rosso antico (foto: A.E. Gazenbeek).

Tabel 6.9 Architectuur- en sculptuurfragmenten

Vondstnr	Materiaal	Beschrijving
14	bioclastische kalksteen; wit, schelpdetritus, met name van slakken, verder wat fragmenten van lelietengels. Jurakalksteen. Boven-Jura, Portlandien.	fragment van een wijsteen (?). Een vlak glad afgewerkt met 2 regels van een tekst: [---]NT[---] / [---]ESVO ; letterhoogte 31-33 mm (>143 x >104 x 70 mm; 789 gr). Cf. afb. 6.44.
-	kalksteen, Belgisch grijs 'marmer', waarschijnlijk marbre Florence; lichtgrijs, gemarmerd met licht golvende, bredere banden calciet (wit) en smallere aders met een wat meer kristallijne structuur. Devoon, Frasniaan-Givetiaan.	3 fragmenten van wandplaten: 1 fragment met een naar onder schuin afgesneden zijde, met knik op 3 mm van bovenzijde (52 x 43 x 16,8 mm; 61 gr); 1 fragment, volledige breedte aanwezig; op achterzijde zaagsporen (>79 x 101 x 12 mm; 215 gr); 1 fragment (>92 x >69 x 12 mm; 111 gr). Cf. afb. 6.32.
41	marmer, rosso antico; gevlekt rood/wit. Boven Krijt - Eoceen.	gezaagd en deels gepolijst langwerpig plaatje, korte uiteinden afgebroken, onderzijde iets smaller dan bovenzijde, opus sectile (>50,5 x 12,9/12,3 x 7,4 mm; 12 gr). Cf. afb. 6.32.
15	tertiair zandsteen (Nivelsteiner); heldere, afgeronde kwartskorrels (200-300 µm) in een grijsbruine matrix. Mioceen.	fragment van een vrijstaand object, linker bovenhoek, helft van een boog met een getrapd profiel, aan de (buiten)zijde een kapiteel met acanthusblad motief, daarboven een architraaf met een getrapd profiel dat ook doorloopt aan de zijkant (>210 x >220 x 140 mm (kapiteel)/93 mm (architraaf)/ 77 mm (boog); 4.543 gr). Cf. afb. 6.33.
	tertiair zandsteen (Nivelsteiner), heldere kwartskorrels, rond 300 µm, in geelwitte matrix. Mioceen.	fragment sculptuur. Platte onderzijde (afgebroken), convexe bovenzijde met golvende groeven en richels: verbeelding van haar (>53 x >47 x >25 mm; 49 gr).
41	kalkzandsteen. Fijne kwartskorrels, goed gesorteerd, in matrix van witte kalkcement.	fragment (onderste deel) van een plaat, uitgebroken langs natuurlijke breuklijnen, aan 4 zijden (ruw) bekapt, aan 2 zijden afgebroken. Bekapte zijden bewerkt met vlakke beitel of kaphamer (>330 x >200 x 75-90 mm; 9.576 gr).

Opvallend is de grote variatie aan vormen en gebruikte steensoorten in deze, op zichzelf kleine, groep. Vier architectuurfragmenten zijn afkomstig van een toepassing in het interieur van een gebouw, namelijk drie fragmenten die waarschijnlijk deel uitmaakten van wandplaten – al is een toepassing als vloertegel niet helemaal uit te sluiten – en een fragment van een wandplaat die oorspronkelijk deel zal hebben uitgemaakt van een wandversiering uitgevoerd in *opus sectile*. De eerste drie stukken bestaan uit Belgische marmers,²⁶⁷ het vierde uit *rosso antico* (afb. 6.32).²⁶⁸ Het Belgisch grijze marmer is een kalksteen uit het Devoon dat uit de valleien van de Maas en Sambre en aangrenzende gebieden afkomstig is. Het aanzicht van de steen doet het meest denken aan de wat lichtere typen van deze steen, zoals het *marbre Florence* uit de groeve van Tailfer (Maasvallei ten zuiden van Namen). De variatie binnen het Belgisch grijze marmer is echter groot, zodat een herkomst uit een andere locatie zeer wel denkbaar is. *Rosso antico* is een steensoort die in de oudheid in groeves op het schiereiland van Máni in Griekenland werd gewonnen. De steensoort, die in de tweede eeuw als *marmor Taenarium*, naar de gelijknamige kaap op het schiereiland bekend

was,²⁶⁹ was zeer gewaardeerd in de Romeinse tijd; de volledig rode vorm was vrijwel exclusief voorbestemd voor keizerlijke projecten.

Bouwelementen zijn bewerkte, maar niet versierde, stenen die als deel van een muur, boog of gewelf kunnen hebben gefungeerd. De aard en mate van bewerking is afhankelijk van de soort steen, waarbij zachtere gesteentes veelal strakker kunnen zijn bewerkt, maar vaak ook meer verwerking vertonen.

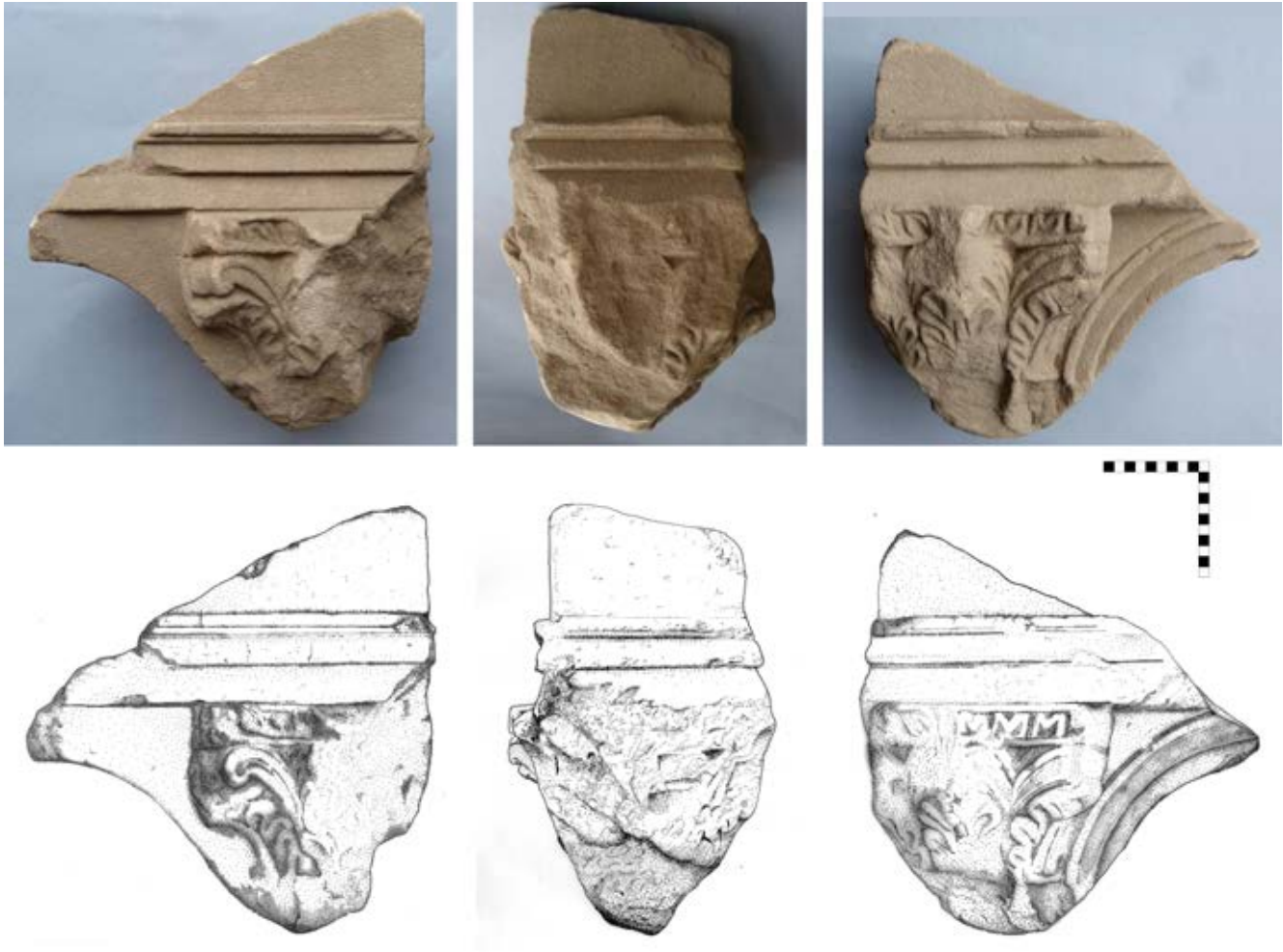
Opvallend zijn de soorten steen die zijn verzameld. Het lijkt erop dat bij het verzamelen alleen de bijzondere stukken zijn meegenomen. Dit is evident voor de bewerkte architectuurstukken die hierboven zijn beschreven, maar het is de vraag in hoeverre dit ook geldt voor het overige bouw materiaal. Hoewel we niet weten waar het verzamelde materiaal vandaan komt, bestaat de indruk dat materiaal uit de uitbraaksleuven c.q. funderingen, die tot een diepte van 40 cm onder het aangelegde vlak nog behouden waren, groten-deels ontbreekt. Is dat wegens de alledaagsheid van het materiaal, waarbij dan gedacht moet worden aan maaskeien?

Het materiaal van de bouwblokken is vooral afkomstig uit de regio rond de vindplaats, maar

²⁶⁷ De aanduiding 'marmer' is enigszins misleidend, omdat het hier in geologische zin niet gaat om marmers, maar om kalkstenen. Marmer wordt hier gebruikt in een handelstechnische betekenis en reflecteert de gangbare benaming voor deze steensoorten in de bouwwereld.

²⁶⁸ Determinatie door Roland Dreesen, RWO Vlaanderen, Agentschap Onroerend Erfgoed.

²⁶⁹ Price 2007, 122.

Afb. 6.33 Linkerbovenhoek van een votief-aedicula met aanzet van een boog, architraafbalk en Korinthisch kapiteel, uitgevoerd in tertiair zandsteen (Nivelsteiner) (foto A.E. Gazenbeek).

er zit ook materiaal tussen dat van buiten de regio is geïmporteerd. Mergel en kalktuf zijn van regionale herkomst en zouden daarom ook veelvuldig moeten voorkomen in Romeinse contexten in de regio. Ze zijn in de Romeinse tijd echter juist niet veel gebruikt als bouw materiaal, en waar dat wel gebeurde, gaat het om specifieke toepassingen. Mergel, feitelijk een onjuiste benaming voor de kalkstenen uit het Krijt die in Limburg voorkomen,²⁷⁰ is in Romeinse contexten vooral aangetroffen in waterputten en kelders en nauwelijks in opgaand muurwerk. Voor muren werd vooral kolenzandsteen gebruikt of hardere kalksteensoorten zoals de Kunrader kalksteen. Mergel is als bouwsteen zeer geschikt, maar moet wel op legger verwerkt worden, anders vervormt en breekt het onder de druk van de bovenliggende constructie. Mogelijk was deze eigenschap

onbekend bij de Romeinen, die daarom deze steen nauwelijks gebruikten als bouwsteen. Van kalktuf is bekend dat het in de Romeinse tijd is gewonnen in de vallei van de Jeker, maar ook hier lijkt het gebruik beperkt te zijn geweest tot specifieke toepassingen. Dat valt af te leiden uit de verspreiding van het materiaal op locaties ver buiten de Maasvallei, onder andere in Voorburg en Naaldwijk aan de kust.²⁷¹ Die specifieke toepassing houdt vermoedelijk verband met het lage soortelijk gewicht van kalktuf, dat de steen uitermate geschikt maakt voor gewelfconstructies.²⁷² Kalktuf is in de regio echter ook wel als bouwsteen gebruikt. In dit verband is interessant dat kalktuf is gebruikt in de omheiningsmuur van het *temenos* van het Jupiterheiligdom in Maastricht.²⁷³ In Tongeren²⁷⁴ en de Haspengouw is kalktuf vooral als bekledingssteen gebruikt, wat waarschijnlijk

²⁷⁰ Mergel is een combinatie van kalk en klei, de Limburgse 'mergels' bestaan echter vrijwel uitsluitend uit kalk, en zijn dus in geologische zin kalkstenen.

²⁷¹ Voorburg, Forum Hadriani: Gazenbeek 2014; Naaldwijk-Hoogwerf: Gazenbeek 2015; Utrecht Leidsche Rijn, locaties LR62 en Wachttore: Gazenbeek 2012; Gazenbeek in voorbereiding a.

²⁷² Ook tuf, een steensoort van vulkanische oorsprong afkomstig uit de Eifel die standaard als bouwsteen werd gebruikt langs de Rijn, heeft een laag soortelijk gewicht. In de Maasvallei is tuf echter zeldzaam en lijkt het gebruik beperkt tot specifieke toepassingen, onder andere als askist.

²⁷³ Panhuysen 1996, 48.

²⁷⁴ Mondelinge mededeling Alain Vanderhoeven (RWO Vlaanderen, Agentschap Onroerend Erfgoed, Tongeren).

Tabel 6.10 Bouwelementen

Vondstnr	Materiaal	Beschrijving
38	kalktuf; redelijk compact en hard, wit. Holoceen.	fragment, vlak stuk met natuurlijke bolvormige verhogingen die afgedekt zijn met een laagje kalk (76 gr).
	kalktuf; open structuur, duidelijke negatieven van planten, wit. Holoceen.	Plaat met afgeknot tapse vorm; twee zijkanten strak, haaks op elkaar, een lange zijkant ruw gekapt, iets diagonaal ten opzichte van kortste kant, een zijkant gekapt, niet afgewerkt, iets convex. Deels bedekt met witte kalkmortel met wat baksteen-split, alleen nog in holtes, en vooral op één vlak geconcentreerd (280-310 x 120-255 x 65-75 mm; 5-192 gr).
	kalktuf; grote holte, iets neerslag van ijzer, wit. Holoceen.	<i>Quader</i> , circa 70% compleet; rechthoekig aanzicht, naar achteren iets taps; mortelresten in enkele holtes (125 x 90 x 135 mm; 1.052 gr).
	kalktuf; redelijk compact, wit. Holoceen.	fragment van een <i>quader</i> , hoekstuk met recente breuken. Mortelresten in holtes op tenminste twee vlakken (>100 x >90 x 70 mm; 825 gr).
	kalktuf; redelijk compact, wit. Holoceen.	fragment van een <i>quader</i> , circa 60% compleet; rechthoekige, platte vorm. Mortelresten met een licht rode kleur en een aggregaat van fijn baksteen-split, alleen aanwezig als een circa 1mm dikke, aangesmeerde laag langs de randen van de voorzijde. Vermoedelijk deel van een voeg (140 x 80 x 180 mm; 1.712 gr).
	kalktuf; open structuur, wit. Holoceen.	fragment met amorphe vorm (79 gr).
van amateur	kalktuf; compacte structuur, wit. Holoceen.	fragment van <i>quader</i> ? (810 gr).
	tuf; compact met veel kleine fragmenten zandsteen/Schiefer.	rechthoekig blok, aan vier zijden afgebroken en met een ruw gekapt vlak. Zesde vlak is glad afgewerkt en licht concaaf van vorm (310 x 190 x 40-85 mm; 3.969 gr).
	mergel; gelige kleur; laag fossielen(gruis) met fossiel(rest)en van <i>Danocrania</i> , zeer veel <i>Ditrupe</i> en enkele stekels van zeeëgel; Tertiair, Danien, Formatie van Houthem, Kalksteen van Geulhem.	deel van een blok, een lange zijde glad afgewerkt (zaagsporen?), een vlak ruw gekapt en mogelijk een korte zijde ruw bekapt; overige vlakken recente breuken (330 x 165 x 75 mm; 4.537 gr).
van amateur	mergel; gelige kleur; laag fossielen(gruis) met fossiel(rest)en van <i>Danocrania</i> , zeer veel <i>Ditrupe</i> en enkele stekels van zeeëgels; Tertiair, Danien, Formatie van Houthem, Kalksteen van Geulhem.	rechthoekige plaat, waarvan twee zijden afgebroken zijn en de onderzijde beschadigd is. Beschadiging waarschijnlijk veroorzaakt door de dragline. Volgens de vinder zou dit fragment afkomstig zijn van een groter blok, dat echter niet geborgen kon worden (>370 x >350 x >90mm; 11.620 gr). Cf. afb. 3-5.

Tabel 6.11 Overige steensoorten

Vondstnr	Materiaal	Beschrijving
	zandsteen, grijs, fijnkorrelig met glimmers en een ietwat fyllitische structuur. Kiezel uit Maasgrind?	natuurlijk stuk (Maasgrind?) gebruikt als slijp- of wetsteen. Langwerpig met ovale doorsnede, uiteinden afgebroken. Gebruikssporen op alle zijden uitgezonderd de afgebroken vlakken (>135 x 34 x 24 mm; 201 gr).
41	kwartsietisch zandsteen, fragment kiezel uit Maasgrind	natuurlijk stuk, vermoedelijk opgenomen in collectie wegens gelijkenis met slijpstenen (54 x 21 x 13 mm; 26 gr).
13	schalie, grind	natuurlijk, vorm doet denken aan een bijenkorf. Op skelet aangetroffen. Resten van mortel (wit met fijn zand), dus waarschijnlijk afkomstig uit beton. Secundair terecht gekomen op skelet (51 x 17 x 16 mm; 7 gr).
	kolenkalksteen; donkergrijs, geen zichtbare fossiel(resten), licht verweerd	breuksteen (60 gr).
	kolenkalksteen; lichtgrijs met compacte structuur, geen zichtbare fossielresten	2 fragmenten breuksteen met scherpe randen. Mortelresten verspreid over alle vlakken als een dunne, witte waas met hier en daar wat zandkorrels (686 gr).

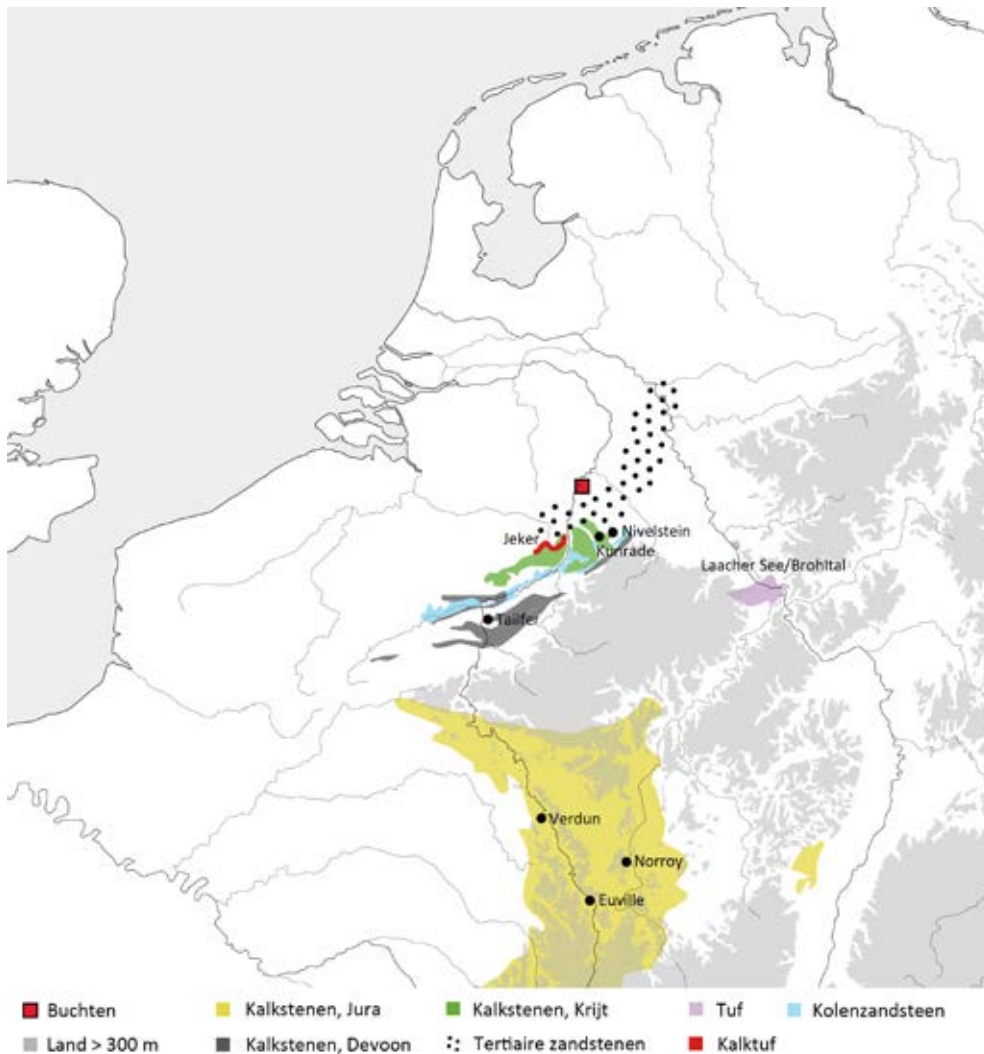
Tabel 6.12 Herkomst natuursteen

Steensoort	Herkomst gebieden	Transport route
Jurakalkstenen	Lotharingen (Norroy): Noord Frankrijk (Chémery/Verdun, Euville/ Lerouville): Kanaalkust (Boulogne-sur-Mer):	Moezel - Rijn – Maas Maas Kanaal - Maas
Belgisch grijs marmer	valleien van de Maas en de Sambre en de aangrenzende landstreken Fagne en Famenne	Maas
rosso antico	Griekenland, Máni schiereiland	zee, of over land
tertiair zandsteen	Nivelstein Kempisch plateau (Bolderiaan):	over land Maas
Kunrader kalksteen	Kunrade en omgeving	over land
kalktuf	lössplateau's met onderliggende kalkstenen: met name Jekervallei	over land Maas
tuf	Eifel: Brohltal, Laachersee	Rijn - Maas (over land)
mergel; kalksteen van Geulhem	Geuldal omgeving Houthem en Meerssen	over land (Maas)
kolenkalksteen	Maasvallei en aangrenzende gebieden (Famenne)	Maas
grind	Maasbedding; terrasafzettingen	lokaal

verband houdt met het ontbreken in deze regio van alternatieve steensoorten.

De categorie overige steensoorten bestaat uit een zeer kleine selectie die schijnbaar willekeurig is samengesteld uit het materiaal dat aanwezig was op de site ten tijde van de opgraving. De drie fragmenten kolenkalksteen zijn interessant wegens hun relatief weinig verweerde staat of zelfs duidelijke aanwijzingen dat het om breuksteen gaat. Kolenkalksteen is in de Romeinse tijd op grote schaal gebruikt als bouwsteen en als grondstof voor de bereiding van brandkalk. Het gebruik is echter nog niet in kaart gebracht, zodat het niet goed mogelijk is om duidelijk te krijgen in welke vorm de steen is gebruikt. In Maastricht lijkt kolenkalksteen behalve als breuksteen in funderingen ook gebruikt te zijn als bouwsteen, waarbij deze vooral bekend is van enkele monumentale toepassingen. Verder stroomafwaarts langs de Maas komt kolenkalksteen vooral voor als breuksteen. Redelijk goed gedocumenteerd is het gebruik in enkele locaties langs de Rijngrens en de kust, waar de steen, op één bewerkt stuk aangetroffen in Voorburg na, alleen in de vorm van breuksteen of keien voorkomt. Met name deze laatste vorm doet vermoeden dat kolenkalksteen daar ook als grondstof voor brandkalk is gebruikt. In de villa van Maasbracht is kolenkalksteen in de vorm van keien aantoonbaar gebruikt als grondstof voor

kalk, zoals enkele half gebrande stenen in een kalkput laten zien. De fragmenten van kolenkalksteen in Buchten zijn door de aanwezigheid van mortelresten waarschijnlijk afkomstig uit een context waarin de steen is gebruikt als bouwmetaal, vermoedelijk in een fundering of mogelijk als vulling in bekistingsmuurwerk. Geheel uit te sluiten is het gebruik als grondstof voor de bereiding van kalk echter niet. De slijp- of wetsteen is in essentie een natuurlijk stuk dat als gereedschap is gebruikt. De steensoort in combinatie met de natuurlijke vorm waren ooit aanleiding om deze steen op te rapen, vermoedelijk uit een grindrijke afzetting van de Maas, om als gereedschap te gebruiken. Of dat in de Romeinse tijd is gebeurd, valt niet vast te stellen. Vergelijkbare stenen zijn ook bekend uit contexten die eenduidig in de middeleeuwen of nieuwe tijd te plaatsen zijn. Daarnaast worden ze ook aangetroffen op landbouwgronden, tezamen met materiaal daterend uit verschillende perioden. Dergelijke stenen moeten dan ook vooral gezien worden als een bewijs van een pragmatisch benutten van beschikbare materialen voor het maken van de gereedschappen voor het dagelijks gebruik. Uit de tabellen 6.9 tot en met 6.11 valt al af te leiden dat de gebruikte natuursteensoorten afkomstig zijn uit verschillende gebieden. In tabel 6.12 en afb. 6.34 wordt de herkomst inzichtelijk gemaakt. Gekozen is om de meest voor de hand liggende herkomstgebieden aan te geven.

Afb. 6.34 Herkomstgebieden van in Buchten gevonden steensoorten (kaartontwerp F. Theuvs; kartering herkomstgebieden steenmateriaal A.E. Gazenbeek).

Alleen bij de Jurakalkstenen is hier van afgeweken omdat deze steensoort in het noorden van Frankrijk in een brede zone tussen Lotharingen en de Kanaalkust voorkomt. Panhuysen heeft in zijn onderzoek naar de monumentale stenen van Maastricht voor deze steensoorten aangetoond dat de meeste wel uit Lotharingen komen, maar dat een deel van elders, met name uit de Maasvallei, stamt.²⁷⁵ Bij de regionale steensoorten moet bedacht worden dat transport over land een rol zal hebben gespeeld, zeker bij de steensoorten afkomstig van locaties ten oosten van de Maas, al zal wellicht een deel van de route over de Maas zijn afgelegd. Het meest interessant is natuurlijk de vraag hoe het *rosso antico* in Buchten is terechtgekomen. Is het stuk als

half-fabrikaat in de vorm van platen door een handelaar vanuit Griekenland aangevoerd en zijn deze platen vervolgens door een lokale steenbewerker in de gewenste vormen gesneden? Of zijn kant en klare patronen vanuit Griekenland verscheept naar afnemers? En is het materiaal via de lange zeeroute via de Straat van Gibraltar en de Atlantische kust naar een haven aan de Kanaal- of Noordzeekust verscheept, en van daar over land of de Maas naar Buchten getransporteerd? Of heeft men deze lange route afgekort door het materiaal vanaf een haven in de noordelijke Adriatische zee over land naar het noorden te sturen? Zeker als het stuk als kant-en-klaar product is verscheept, zal deze laatste mogelijkheid zeer wel haalbaar zijn geweest.

²⁷⁵ Panhuysen 1996.

Tabel 6.13 Grofkeramiek

Vondstnr	Type	Beschrijving
31 of 14	<i>imbrex</i>	95% compleet (430x 180-210x29 mm; 4.588 gr)
31 of 14	<i>imbrex</i>	circa 60% compleet; aan de bovenzijde dwars, op 47 mm van de kop, over de volledige resterende breedte, een aanzet van een maximaal 28 mm breed object (plaat/strook?), met aan weerszijden parallelle vingerstrepen ontstaan door aandrukken gemonteerd stuk; op noklijn twee aanzetten voor ronde objecten; (>260 x 260 x 27 mm; 1.927 gr)
	<i>object</i>	conisch, handgevormd object (spits toelopende kegel) stomp uiteinde afgebroken; mogelijk nog net restant van de aanzet van de hechting op een ander object (78 x 37-17 mm; 94 gr)
31	<i>object</i>	conisch, handgevormd object (spits toelopende kegel); aan stompe onderzijde aanzetten van de hechting op een ander object: onderzijde lijkt licht concaaf te zijn (dus geplaatst op licht convex object?) (115 x 62-12 mm; 296 gr)
van amateur	<i>tegula</i>	randfragment met flens; sterk gesleten (217 gr)
van amateur	<i>tegula</i>	fragment van een kop (376 gr)

6.6.2 Grofkeramiek

De hoeveelheid grofkeramiek in het vondst-complex is uitermate beperkt. Uit beschrijvingen van voor en tijdens het onderzoek is bekend dat zich veel meer grofkeramisch materiaal moet hebben bevonden op de site.

Het vrijwel ontbreken van grofkeramiek in de collectie maakt het op het eerste gezicht zinloos om aandacht te besteden aan deze materiaal-categorie. Echter, drie van de vijf objecten zijn bijzonder of vertonen bijzondere kenmerken. Een van de twee *imbrex*-fragmenten is breed met een relatief flauwe ronding en vertoont aan de bovenzijde drie plekken waarop, apart gevormde, objecten waren geplaatst (zie afb. 6.35 en 6.36).

Het betreft een strook haaks op de lengte en over het volledig profiel met een breedte van maximaal 28 mm. Het object, vermoedelijk een kam of plaat, dat hierop voor het bakken bevestigd was, is vastgezet met klei dat als een dunne concave voeg is uitgesmeerd over het aangrenzende vlak van de *imbrex*. Op de noklijn van deze *imbrex* bevinden zich verder twee min of meer ronde plekken waarop zich eveneens apart gevormde objecten lijken te hebben bevonden. Ook deze objecten, waarvan de grootste diameter circa 78 en 115 mm moet hebben bedragen, waren met klei vastgezet op het vlak. Hoe deze *imbrex* er oorspronkelijk heeft uitgezien, is onduidelijk mede omdat een deel ontbreekt. In dit verband zijn de twee handgevormde conische

objecten interessant. Deze zijn door de opgravers als voeten van amforen beschouwd, maar zijn dit zeker niet.²⁷⁶ De diameter van de voet van deze objecten komt min of meer overeen met de twee ronde plekken op de bijzondere *imbrex*. Bestaat er een relatie tussen deze objecten? Het is verleidelijk om die vraag positief te beantwoorden, maar er is een aantal redenen die een dergelijke toeschrijving enigszins problematisch maken. Zo lijken er subtiele verschillen te bestaan tussen de kleisoorten van de verschillende objecten, en met name tussen de conische vormen en de *imbrex*, die zouden kunnen duiden op een geografisch verschil in herkomst. Echter, ook binnen eenzelfde winlocatie voor klei kunnen verschillen in de samenstelling van de klei optreden, zodat de kleine verschillen hier wellicht vooral een gevolg zijn van toevallige omstandigheden²⁷⁷ of van een bewuste keuze van de producent waarbij voor de met de hand te vormen unica een wat andere kleisamenstelling gewenst was dan voor de massafabricage van de *imbrices*. Zo is de klei die voor Romeins grofkeramiek gebruikt wordt in het algemeen mager, soms zelfs uitgesproken (grof)zandig; dergelijke klei leent zich in technische zin uitstekend voor de productie van grofkeramiek. Duidelijk is in ieder geval dat de conische objecten op een al gevormde *imbrex* zijn geplaatst, en dat niet het geheel in één keer werd gevormd. Dat laatste is technisch moeilijker, maar geeft wel een steviger eindresultaat. De techniek was ook niet onbekend zoals bijvoorbeeld *antefixen* en ontluchtingsspannen laten zien die ook in deze regio voorkomen.²⁷⁸ Of, en zo ja op welke wijze, deze bijzondere vormen zijn gecombineerd, is hier overigens

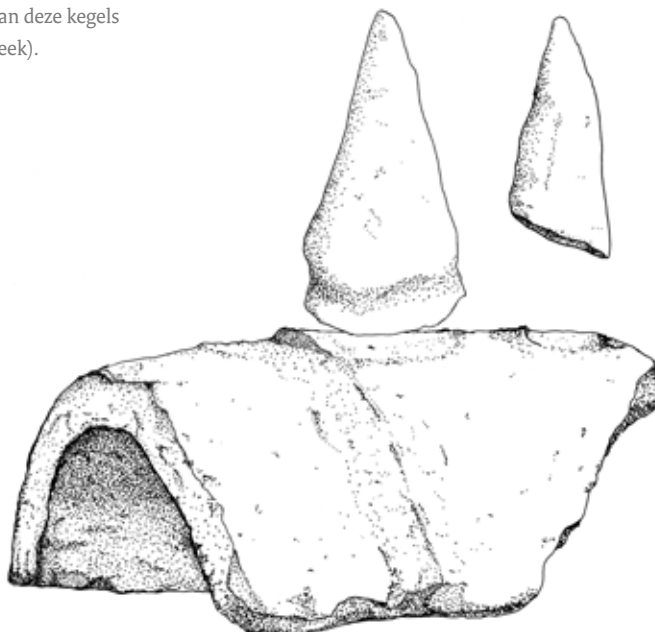
²⁷⁶ In de vondstlijst zijn deze objecten onder vondstnummer 31 omschreven als 'uit afvalput dakpanfragmenten – punt van amf. Rood'.

²⁷⁷ De indruk bestaat dat langs de grote rivieren deze klei gewonnen is op de flanken van de oeverwallen, die afhankelijk van de dynamiek van de rivier, opgebouwd zijn uit lagen fijner of grover materiaal. Binnen eenzelfde winlocatie is er dan zowel een verticale als horizontale differentiatie in de kleisamenstelling, wat uiteraard zijn weerslag heeft in de producten.

²⁷⁸ Tongeren: De Boe 1981 en pers. mededeling A. Vanderhoeven en G. Vynckier, RWO-Vlaanderen; Nijmegen: pers. mededeling H. van Enckevort, Gemeente Nijmegen; Dormagen: Müller 1979, 13-14; Xanten: Hanel 1995, 274-275, Taf. 162.

Afb. 6.35 Nokvorst met aanzetten van een kam of plaat en van kegelvormige objecten. Twee van deze kegels zijn links afgebeeld (foto: A.E. Gazenbeek).

Afb. 6.36 Nokvorst met aanzetten van een kam of plaat en van kegelvormige objecten. Twee van deze kegels zijn boven de imbrex afgebeeld (tekening: Grontmij).

minder relevant. Binnen het Romeinse grofkeramische vormenspectrum vormen de objecten unica, waarvoor geen parallellen bekend zijn uit Noordwest-Europa. Een alternatief, waarbij gedacht wordt aan een middeleeuwse context, is echter niet bevredigend. In het middeleeuwse grofkeramische spectrum zijn wel versierde elementen bekend, maar geen van deze vormen lijkt maar enigszins op datgene wat in Buchten is aangetroffen. Uiteraard is niet uit te sluiten dat het om een nog onbekende vorm uit deze periode gaat, maar dan moeten we van doen hebben met een product uit de vroege middeleeuwen of mogelijk nog de volle middeleeuwen, daar vanaf de twaalfde eeuw daktegels de Romeinse pannen verdringen. Bovendien is dan de vraag hoe dergelijke pannen in Buchten terecht kunnen zijn gekomen, omdat in de vroege middeleeuwen stenen dakdekkingen zeldzaam zijn en vooral – maar niet altijd – lijken voor te komen in contexten gerelateerd aan status en macht. Voorlopig lijkt daarom een plaatsing in de Romeinse tijd het meest voor de hand te liggen.

Als verder gekeken wordt in zowel geografische als chronologische zin, dan zijn er mogelijk parallellen in de mediterrane wereld.²⁷⁹ In het Etrurië en Latium van de zesde tot vierde eeuw v.Chr. komen nokvorsten voor met uitsteeksel in de vorm van kammen.²⁸⁰ Deze passen in een traditie van rijk versierde architectonische elementen van terracotta die vanaf zeker de zevende eeuw v.Chr. op meerdere plaatsen in de mediterrane wereld tot ontwikkeling was gekomen. In Etrurië en Latium werden deze elementen echter gecombineerd met een nieuw systeem van dakdekken. Dit is de combinatie van *tegulae* en *imbrices* die in het kielzog van de expansie van Rome in de daarop volgende eeuwen de standaard zou worden in een aanzienlijk deel van het Romeinse rijk. Ook de versierde *antefixen* die incidenteel worden aangetroffen in Noordwest-Europa gaan terug op deze traditie. Nog zeldzamer zijn dakruiters in de vorm van torentjes, waarvan wel gedacht wordt dat ze de – versierde – uiteinden van schoorstenen vormen.²⁸¹ Mogelijk is deze veronderstelling voor de exemplaren met een open onderzijde correct, maar er zijn ook exemplaren bekend die een gesloten onderzijde hebben.²⁸² Radan vermeldt dat in Pannonië op veel van de exemplaren met een open onderzijde resten van mortel aanwezig zijn, wat zou wijzen op het bevestigen van deze objecten op het dak.²⁸³ Het is daarom

waarschijnlijk dat ze vooral als sierelement hebben gefunctioneerd. In dit verband zijn de door Van Diepen elders in deze publicatie beschreven ‘amfoorvoetjes’ interessant. Vergelijkbare stukken zijn aangetroffen op de site van een villa in Piddington (Engeland), en worden daar geïnterpreteerd als delen van dakruiters.²⁸⁴ Eerder was het Lowther opgevallen dat in Engeland de gedraaide exemplaren vooral aangetroffen zijn in en bij tempels, en dat ze daarom wellicht een rituele functie vervulden, een gedachte die al eerder door onder anderen Oelmann is geopperd.²⁸⁵

Tenslotte zijn in dit verband ook interessant de fragmenten van terracotta figuren die in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zijn aangetroffen in de omgeving van het gehucht Moncelon (Commune de Briou, Loir-et-Cher).²⁸⁶ De site betreft een vicus gelegen aan de Romeinse weg van Orléans naar Vendôme, met een heiligdom met verschillende *fana*. Bij veldkarteringen zijn binnen een beperkte zone 52 fragmenten aangetroffen van een plaat die aan twee zijden is vormgegeven en een dolfin voorstelt. In de reconstructie die Ferdière voorstelt, zou deze dolfin deel van een dakruiter zijn, geplaatst op de noklijn van een van de *fana* die hier zijn vastgesteld aan de hand van luchtfoto's. Op goede gronden dateert hij deze dolfin in de Romeinse tijd, ook al is de site in gebruik geweest tot in de elfde eeuw.

Mogelijk bieden ook de twee gebouwen of gebouwdelen afgebeeld op de sarcofaag van Simpelveld een inzicht in het gebruik van dakruiters in onze streken (afb. 6.37). Het grote gebouw met zadeldak heeft op de nok ornamenten op de beide uiteinden en een in het midden van de nok, terwijl het kleinere gebouw met een tentdak alleen een ornament heeft op de spits. De gebouwen zijn met oog voor detail weergegeven, zoals de afvoer voor rookgassen in de muur direct onder de dakrand van het rechter gebouw laat zien. Aangenomen mag dus worden dat ook de dakruiters een getrouwe weergave vormen van objecten die vooralsnog niet bekend zijn uit het beschikbare vondstmateriaal.

Dat de gevonden *imbrex* en mogelijk ook de twee conische objecten deel hebben uitgemaakt van een nokvorst die als versiering op een dak heeft gezeten, is dan ook niet onwaarschijnlijk, en in ieder geval de eerste keer dat een versiering in deze vorm in Noordwest-Europa wordt aan-

²⁷⁹ Onderzoeken die zich uitsluitend richten op dakbedekkingsmateriaal zijn uiterst zeldzaam in onze regio, maar ook in de Romeinse wereld in haar geheel. Omdat de informatiewaarde niet juist ingeschat wordt, wordt het materiaal ook maar beperkt verzameld, waarbij meestal al in het veld een selectie gemaakt wordt. Veel informatie gaat daarbij al verloren, en meer nog bij de manier waarop het materiaal vaak wordt uitgewerkt.

²⁸⁰ Wikander 1986, fig. 16 en 22; Wikander 1993, fig. 65 en 94.

²⁸¹ Brodribb 1987, 32–33.

²⁸² Lowther 1976, fig. 4, 2, 3.

²⁸³ Radan 1974, 154.

²⁸⁴ Ward 1999, 26–30.

²⁸⁵ Lowther 1976, 39, 48.

²⁸⁶ Ferdière 1988.

Afb. 6.37 Reliëf op de binnenzijde van de sarcofaag van Simpelveld met voorstelling van een villa. Rechts een groot rechthoekig gebouw met drie dakruiters op de nok van het dak en links een, aansluitend, vierkant(?) gebouw met op de spits van het tentdak ook een dakruiter (foto: RMO, Leiden).

getroffen, en wellicht ook in een wijder gebied. Hoe dit dak er precies heeft uitgezien, valt niet te zeggen, maar duidelijk lijkt wel dat het gebouw een bijzondere status had.

6.6.3 Discussie en conclusies

De weinige bouwelementen die verzameld zijn, plus het (funderings)materiaal dat alleen bekend is van de tekening, bieden ruimte voor een beperkt aantal – voorzichtig geformuleerde – conclusies, en een aantal ideeën – eveneens voorzichtig geformuleerd – over de toepassingen van het materiaal.

Dat er weinig natuursteen en grofkeramiek van De Apotheke bekend is, kan verschillende achtergronden hebben. Het kan betekenen dat er oorspronkelijk al weinig duurzaam bouw materiaal in de structuren van het heiligdom verwerkt was, of dat de site later als steengroeve volledig is 'uitgeput'. Ook kan er selectief verzameld zijn. In een regio waar natuursteen en Romeins grofkeramiek algemeen is, zal het verzamelen en documenteren van deze materiaalcategorieën immers anders worden aangepakt dan in regio's waar deze minder gangbaar zijn. Zo is duidelijk dat tijdens het onderzoek nauwelijks dakbedekkingsmateriaal is verzameld. Twee van de vier aanwezige fragmenten grofkeramiek betreffen (bijna) complete stukken, wat uitzonderlijk

is. Het natuursteen vormt de grootste massa van het vondstcomplex, maar ook hier zijn het vooral grotere, veelal bewerkte, stukken die zijn verzameld. Opvallend is dat de bouwstenen hoofdzakelijk bestaan uit kalktuf, een in de regio beschikbare, maar, voor zover bekend, relatief weinig gebruikte gesteentesoort. Samen met het fragment van een beeld is dit een aanwijzing dat er inderdaad selectief verzameld is.

Uit de sporen die op de twee tekeningen zijn gedocumenteerd lijkt buiten het beschreven grofkeramiek – dat allemaal uit de kuil met dakpanfragmenten komt – vrijwel niets verzameld te zijn. Linckens vermeldt in zijn verslag van 23 oktober 1976 ook niets over het soort materiaal waarmee de funderingen waren aangelegd en evenmin iets over de opbouw daarvan. Dat er in het verleden geen gemetselde fundamenteen zijn waargenomen en dat tijdens de opgraving zo weinig stenen en keramische bouwmaterialen zijn verzameld, zegt wellicht indirect iets over de geringe monumentaliteit van de structuur of structuren die op de site hebben gestaan. Aannemelijk is dat er oorspronkelijk al betrekkelijk weinig steen en grofkeramiek in de structuren verwerkt was.

Wanneer rekening wordt gehouden met het bovenstaande, blijft de welhaast onvermijdelijke conclusie dat het verzamelde materiaal afkomstig moet zijn van een weinig monumentaal complex. Architectonische elementen in de vorm van (delen van) zuilen, kapitelen of pilasters

ontbreken geheel. Het is echter vooral de omvang en de vorm van de funderingen die een gebouw minder waarschijnlijk maken. Eerder zal gedacht moeten worden aan een ommuurde, open ruimte waarin kleinere bouwwerken waren geplaatst. Hierbij moet niet alleen gedacht worden aan gebouwtjes, maar ook aan objecten. Op de tekening van Linckens is in de zuidwestelijke helft van het ommuurde terrein een aantal steenconcentraties zonder duidelijke samenhang te zien. Bovendien is onbekend wat voor soort stenen het betreft, maar misschien mag wel geconcludeerd worden dat, juist omdat er niets over gezegd wordt, het gaat om materiaal dat niet opviel als zijnde bijzonder, bijvoorbeeld gewone maaskeien. Het is vrijwel zeker dat het hier niet gaat om materiaal dat van nature in de terrasafzettingen van de Maas voorkomt. Een verklaring zal dus gezocht moeten worden in een antropogene herkomst. Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat het gaat om stenen die als fundering van een object zijn gebruikt, of om een object vast te zetten. Bij dit laatste moet dan gedacht worden aan het plaatsen van een steen of paal, waarbij deze zuiver verticaal gericht wordt in de funderingskuil met behulp van stenen, voordat de kuil wordt gevuld met grond. Wat de eenvoudige bouwstenen betreft, kunnen deze in principe in elke constructie verwerkt worden. Kalktuf en tuf zijn echter beide geen gangbare bouwstenen in dit deel van de Maasvallei en de twee fragmenten van bewerkt tertiair zandsteen komen beide zeker niet van gewone bouwwerken, maar van wijgeschenken. De door Linckens gedocumenteerde funderingen kunnen echter alleen als delen van muren geïnterpreteerd worden.

Voor de hand ligt daarom om te veronderstellen dat deze muren niet in steen, maar grotendeels in vakwerk of leem in de vorm van adobe of *Stampflehm* zijn gebouwd, op funderingen bestaande uit maaskeien. Dergelijke constructietechnieken zijn ruim toegepast in de Romeinse tijd, al worden de archeologische resten van met name leembouw veelal niet goed herkend of geïnterpreteerd.²⁸⁷ Deze bouwtechniek werd niet alleen toegepast in eenvoudige bouwwerken, maar ook in gebouwen met een zekere status. Lemen muren hoeven niet diep gefundeerd te worden, maar de voet van een dergelijke muur moet afgeschermd worden tegen direct contact met de bodem. Leem is namelijk hygroscopisch, waardoor deze vocht omhoog zuigt uit

de bodem. Dit vocht maakt de droge, harde, leem weer zacht waardoor de muur langzaam onder haar eigen gewicht inzakt. Om dit proces te voorkomen is het noodzakelijk een vochtwerende laag aan te brengen waarvan de capillaire structuur dusdanig is, dat verticaal transport van vocht omhoog niet mogelijk is. Dit kan bereikt worden door of grof materiaal te gebruiken zoals (grof) grind, dat in samengepakte vorm grote capillaire ruimtes heeft, of juist extreem fijn materiaal zoals vette klei, waarin als gevolg van het hoge lutum gehalte de capillaire ruimtes tussen het silt vrijwel geheel opgevuld zijn. Daarnaast dient de muur beschermd te worden tegen water dat over het maaiveld stroomt. Dit kan bereikt worden door de bovenzijde van de fundering iets hoger dan het maaiveld aan te leggen. De vorm en hoogte worden bepaald door de factoren die de waterhuishouding ter plaatse van het gebouw bepalen. Op de Maasterrassen is de bepalende factor vooral de capillaire structuur van de bodem, en spelen oppervlakte gerelateerde processen een ondergeschikte rol. Daarom zullen funderingen voor lemen muren in deze regio vooral ontworpen zijn om opstijgend water te keren. Het in de nabijgelegen Maas veel voorkomend (grove) grind is hiervoor uitermate geschikt; dit is dan ook het materiaal dat naar alle waarschijnlijkheid in de funderingssleuven is waargenomen.

Hoe de overgang tussen fundering en muur op of vlak boven het niveau van het maaiveld eruit heeft gezien, is – uiteraard – niet bekend. Mogelijk heeft deze bestaan uit een laag keien, een techniek die in grote delen van Europa, Noord-Afrika en het Nabije Oosten ook nu nog waargenomen kan worden. Maar een hogere sokkel opgetrokken in steen is ook niet geheel uit te sluiten. Problematisch is echter wel dat voor deze laatste mogelijkheid maar weinig aanwijzingen zijn, terwijl juist bij een dergelijke techniek zelfs na grondige sloop en afvoer van materiaal, het nodige – onbruikbaar geacht – materiaal, zoals mortel en losse fragmenten natuursteen, achterblijft op een site. Op enkele fragmenten voegwerk na, is echter niets aangetroffen dat toegeschreven kan worden aan een sokkel. Mogelijk was de sokkel daarom niet uit natuursteen, maar uit keien opgetrokken, waarbij leem als mortel is gebruikt om de stenen onderling te hechten. Ook deze techniek is niet onbekend in de Romeinse wereld. In dit verband is het fragment van een muur geborgen tijdens

²⁸⁷ Zie voor het gebruik van leem als bouw materiaal, bijvoorbeeld de Chazelles-Gazzal 1997.

de opgraving van de villa van Maasbracht-Steenakker interessant. Dit stuk muur, circa 1,05 m lang, 0,54 m hoog en 0,44 m breed, is uitgevoerd in *opus caementicium* met kolenzandsteen als bekleding en grind en keien als vulling, en is aan twee zijden afgewerkt.²⁸⁸ Een zijde is voorzien van een pleisterlaag waarop de resten van een sokkelzone met een marmermotief (gespat) is te zien, de andere zijde is afgewerkt in voegwerk. De onderzijde van dit stuk bestaat uit een laag grove keien, die alleen aan de bovenzijde in mortel zijn gevat. De afstand tussen de top van deze laag keien en de – net zichtbare – top van de vloer aan de binnenzijde van de muur bedraagt circa 15 cm, zodat aannemelijk is dat deze laag keien op het maaiveld heeft gelegen.

Binnen de rechthoekig ommuurde ruimte zijn alleen langs de twee lange zijden funderingen te zien die mogelijk te verklaren zijn als delen van kleine gebouwen. De meer bijzondere elementen van het aangetroffen bouwmateriaal zouden in deze gebouwen kunnen zijn toegepast. Hiertoe zouden ook de fragmenten van wandschilderingen gerekend kunnen worden. De stukken voegsel zouden zowel een toepassing binnen als buiten kunnen hebben gehad. Dergelijke versierde voegen zijn in Limburg vooral bekend uit kelders, waar ze in situ zijn aangetroffen, vooral als gevolg van de betere omstandigheden voor behoud.²⁸⁹ Losse fragmenten zijn ook van elders bekend.²⁹⁰ Zoals hierboven al is aangegeven, is tijdens het onderzoek in Buchten weinig aangetroffen dat op de aanwezigheid van stenen sokkels kan duiden. Mogelijk kunnen de stukken kalktuf toegeschreven worden aan een dergelijke toepassing, maar waarschijnlijker is het gebruik van maaskeien gevat in leem, die aan de buitenzijde zijn gevoegd tot aan de bovenzijde van de sokkel. De rest van de muur zal zijn afgewerkt met een gladde laag mortel, terwijl de binnenzijde geheel glad bepleisterd en beschilderd zal zijn geweest. Al zal niet de gehele binnenafwerking uit pleisterwerk hebben bestaan, zoals de fragmenten natuursteen uit een *opus sectile* toepassing laten zien. De dakbedekking heeft bestaan uit *tegulae* en *imbrices*, waarvan echter maar weinig bewaard is gebleven. Over het algemeen leveren, als gevolg van hergebruik in latere tijden, Romeinse sites relatief weinig dakbedekkingsmateriaal op. Buchten is hierin geen uitzondering. Opvallend is dat de gebouwen nokvorsten hadden die versierd waren. Vooralsnog kan alleen vast-

gesteld worden dat een deel van deze versiering bestond uit kegels geplaatst op de noklijn van de *imbrex* met haaks daarop staande platen, waarvan de verdere vormgeving onbekend is. Parallellen voor dergelijke versieringen zijn uit Nederland en directe omgeving niet bekend.

Ook elders uit Europa zijn geen direct vergelijkbare stukken bekend uit de Romeinse tijd, al zijn er wel enkele aanwijzingen voor de toepassing van sierelementen op daken binnen heiligdommen. Dergelijke sierelementen zijn wel bekend uit het Etrurië en Latium van de zesde tot vierde eeuw v.Chr. Dat ook in latere tijden daken voorzien werden van versieringen valt op te maken uit de zogenaamde 'lichthuisjes' die op verschillende plaatsen in Europa zijn aangetroffen, maar ook uit afbeeldingen zoals die op de sarcofaag van Simpelveld. In dit verband is interessant dat de vele zogenaamde 'mini-amfoorvoetjes' aangetroffen in Buchten, mogelijk als delen van dergelijke 'lichthuisjes' beschouwd moeten worden. Bijzonder intrigerend in dit verband is de vindplaats van zowel deze 'amfoorpunten' en de dakpanfragmenten. Deze laatste zijn aangetroffen in wat door de opgravers is beschreven als een 'stortgat met dakpanfragmenten', die net buiten de ommuring lag, in de zone waar ook de resten van de zogenaamde 'mini-amforen' aangetroffen werden. Alle verzamelde fragmenten van het dakbedekkingsmateriaal zijn afkomstig uit deze kuil. Gelet op de manier waarop de opgravers de overige kuilen beschreven hebben, mag verondersteld worden dat het om een opvallende concentratie van grofkeramiek ging. In Romeinse contexten in Nederland komen kuilen gevuld met grofkeramiek echter zelden voor; vrijwel altijd vormt grofkeramiek slechts een (beperkt) deel van de vulling. Zou het hier dan kunnen gaan om een kuil waarin bewust het sloopafval van een dak of daken van een of meerdere gebouwen met een sacraal karakter zijn gedeponneerd nadat deze waren gesloopt?²⁹¹ In de mediterrane wereld werd dit wel gedaan, met als achterliggende gedachte dat bouwmateriaal gebruikt in een heiligdom toebehoorde aan de god aan wie dit heiligdom gewijd was, en het daarom niet gepast was om het elders secundair te verwerken. Dit zal vooral van toepassing zijn geweest op bouwelementen die herkenbaar waren als delen van een sacraal bouwwerk. De non-specifieke bouwelementen die de massa van een gebouw bepalen, zullen zonder meer zijn hergebruikt.

²⁸⁸ Gazenbeek, in voorbereiding b. Het betreffende stuk is nu opgenomen in de permanente tentoonstelling van het Limburgs Museum in Venlo.

²⁸⁹ Bijvoorbeeld Kerkrade-Holzkuil (Tichelman 2005, fig. 9.14).

²⁹⁰ Bijvoorbeeld Voorburg-Forum Hadriani (Gazenbeek 2014).

²⁹¹ Met veel dank aan Lara Laken, die mij hier op wees.

Opvallend is verder dat alleen de hierboven besproken, relatief kleine, sierelementen zijn aangetroffen, maar geen grotere stukken die in een architectonische context passen. Tussen het natuursteen is weinig of geen van het materiaal zoals Jura-kalksteen, tuf of Nivelsteiner zandsteen aangetroffen, dat binnen een dergelijke toepassing geplaatst zou kunnen worden. Gezien de volumes die zuilen, kapitelen en vergelijkbare architectonische elementen innemen ten opzichte van de wel aangetroffen sierelementen, is dit ontbreken opvallend. Zelfs bij een systematisch slopen en afvoeren van de bebouwing op de site, had toch een aantal fragmenten verwacht mogen worden. Een voorzichtige conclusie zou kunnen zijn dat bij de bebouwing binnen de muren niet de klassieke Romeinse bouwtraditie met de daarbij behorende elementen leidend was, maar een oudere, inheemse traditie, waarbij bewust gebruik is gemaakt van alleen bepaalde technieken en materialen uit de Romeinse, en in bredere zin mediterrane, bouwtraditie.

6.7 Pleisterwerk

E.M. Moormann & L. Laken

Tijdens de opgraving zijn 30 fragmenten van pleisterwerk geborgen. Zij vertonen ten dele aan een zijde resten van schilderijen of afgewerkt wit stuc, deels zijn zulke vlakken weggesleten. Twee groepen kunnen worden onderscheiden op basis van de decoratie.

6.7.1 Groep 1: geel-zwart-rood

Vijftien fragmenten tonen een geel en een rood vlak, van elkaar gescheiden door een zwarte baan van 11 mm, of delen daarvan (afb. 6.38):

Geel/zwart/rood	4
Rood/zwart	1
Geel	5
Rood	5

Totaal oppervlak 16 x 20 cm. Mortelsamenstelling: roze compacte mortel met talrijke stukjes gemalen baksteen of rood aardewerk, witte

kalkpitten en fijn zand. Geen onderlaag zichtbaar. De zwarte baan is over het gele vak geschilderd. Op twee gele vlakken zijn zeer dunne incisies te zien, mogelijk lijntjes van de indeling van de muurvlakken. De verf lijkt al fresco te zijn aangebracht en het resultaat is een egaal glad oppervlak.

De fragmenten vormen de schamele resten van een paneeldecoratie, met gele en/of rode panelen en zwarte scheidslijnen of kaders. Omdat de stukjes zeer klein zijn, is niet uit te maken of sprake was van naast elkaar staande panelen die alternerend rood of geel waren of dat het gaat om panelen in een van beide kleuren waarbij de ene kleur een band tussen de panelen in de andere kleur vormde. Gezien de geringe afmetingen kan evenmin worden vastgesteld op welke plaats de stukken in de wand hebben gezeten. Genoemde panelen kunnen namelijk zowel in de sokkel, de midden- of hoofdzone als de bovenzone hebben gezeten, de drie horizontale registers waarin Romeinse wandschilderingen gewoonlijk werden ingedeeld. Omdat op één geel fragment de roze onderlaag zichtbaar is, zou het geel aan de rand van de muurdecoratie kunnen hebben gezeten.

De brokken laten geen eigen datering toe en deze zal dus op basis van de vondstomstandigheden en vooral de overige inzichten met betrekking tot de chronologie van het complex moeten worden bepaald. Een paneeldecoratie kan in allerlei soorten ruimtes aangebracht geweest zijn. Meestal gaat het om overdekte of binnenruimtes. Hoewel een roze mortel met baksteen- of aardewerkgruis als deze ook kon worden toegepast op buitenmuren of in vochtige ruimtes, hoeft dat hier niet gebeurd te zijn. Het zou eventueel wel een argument kunnen zijn voor een plaats laag in de wand of op de binnenzijde van een buitenmuur.²⁹²

6.7.2 Groep 2: wit met inkepingen

Zeven fragmenten met wit vrij glad oppervlak waarin met een dun stokje of stevige rietstengel kanaaltjes zijn gedrukt (afb. 6.39 en 6.41). Op vier brokken is een T te zien, op één stuk ressteert een rechte hoek en op twee fragmenten een rechte lijn. Eén stuk toont de afsmering in een hoek, mogelijk aan de onderzijde van de muur (afb. 6.40 en 6.41). Het kan echter

²⁹² Aangezien er van deze site geen fragmenten met grijze mortel voorhanden zijn, is geen onderlinge vergelijking mogelijk om dit argument te ondersteunen. Het is ook mogelijk dat overal op de site ongeveer dezelfde mengsels gebruikt zijn om de raaplagen van het pleisterwerk aan te maken.

Afb. 6.38 Fragmenten met sporen van gele en rode banden of panelen en zwarte lijnen ertussen (foto: S. Mols, Radboud Universiteit Nijmegen)

ook een stuk dakmortel zijn, dat een gelijk-aardige samenstelling als het pleisterwerk heeft gehad.²⁹³ Totaal oppervlak 15 x 17 cm. Mortelsamenstelling: roze compacte mortel met talrijke stukjes gemalen baksteen of rood aardewerk, witte kalkpitten en fijn zand. Er is geen onderlaag zichtbaar. Dit materiaal lijkt sterk op dat van de vorige groep.

De stucfragmenten met ingedrukte lijnen stellen de imitatie van een muur in grote blokken steen voor. Zulke blokken hadden geschuinde profielkanten; de randen accentueren duidelijk de op elkaar in metselverband gelegde blokken. De geïmiteerde steensoort zou gezien de kleur wit marmer kunnen voorstellen of witte kalksteen uit Lotharingen.²⁹⁴ Het blokkenpatroon kan niet gereconstrueerd worden, omdat de brokken te klein zijn om het formaat van die blokken vast te stellen.

Het systeem gaat terug tot de republikeinse tijd, toen in de zogenaamde 'masonry style' of Eerste Stijl gebouwde muren in grote blokken werden nagebootst met imitatiereliëf. Ook in latere tijdvakken bleef deze decoratieve wijze in gebruik. Dergelijk imitatievoegwerk vormt in onze streken dan ook geen uitzondering.²⁹⁵ Het komt vooral op buitenmuren voor en, vaak in eenvoudige vorm, in kelders. Voorbeelden daarvan zijn onder meer zichtbaar op een tufstenen muur die *in situ* werd gevonden bij de bouw van het Casino aan de Waalkade in Nijmegen en op een versierde kelder muur uit Cuijk.²⁹⁶ Tijdens de opgraving van de Romeinse villa van Maasbracht is een muurdeel vrijgelegd dat aan beide zijden nog resten van pleisterwerk bevatte. Een van de zijden liet de imitatie van voegwerk zien. Waarschijnlijk gaat het om de buitenzijde.²⁹⁷ Ook in Buchten zouden de stukken tot een

²⁹³ Voor een uitgebreide beschrijving van het fenomeen dakmortel, zie Gazenbeek 2014, 582, fig. II-340. Zie verder Zelle 2006, 81-82, Abb. 53, en 118-119, Abb. 81-82, en de referenties aldaar.

²⁹⁴ Zelle (2008, 443) wijst op het gebruik van de kalksteen uit Lotharingen voor monumentale gebouwen.

²⁹⁵ Enkele parallellen uit de ons omringende landen: (1) pleister met donkerrood ingevulde imitatievoegen uit de tuin van huis 2 in Insula 34 te Xanten, eerste tot derde eeuw: Jansen, Schreiter & Zelle 2001, 214, afb. 187 (Kat. 9.19); (2) een stucfragment met nagebootste voegen uit Tongeren, gevonden in een uitbraakspoor van de eerste steenbouw fase van de Romeinse stadswoning aan de Hondstraat, te dateren tussen ca. 70 en 160 n.Chr. (vondstnr. 021, Laken in voorbereiding).

²⁹⁶ De Kind & De Mol 1990, 111; De Mol & De Kind 1992, 122. Deel van de kelder met resten van de versierde voegen is te zien in Museum Ceulcum; het wordt door Koeling en Koolen (1978) in hun gedetailleerde beschrijving van de opgegraven keldermuren echter niet genoemd. Voor ingekraste voegen in de kelder van de Romeinse villa van Kerkrade-Holzkuil, zie Tichelman 2005, 63-64, afb. 5.2.15 en 5.2.19.

²⁹⁷ Gazenbeek, in voorbereiding b.

Afb. 6.39 Fragmenten van muurbekleding met inkepingen die muurwerk suggereren (foto: S. Mols, Radboud Universiteit Nijmegen)

Afb. 6.40 Fragment van de afsmering met pleister van een hoek of bodemaanzet, mogelijk behorend bij de fragmenten van afbeelding 2 (foto: S. Mols, Radboud Universiteit Nijmegen)

buitenmuur kunnen hebben behoord. De roze mortel is vochtbestendig en dus uitermate geschikt voor buitenmuren. Hoewel de voegen van dergelijk imitatie-muurwerk meestal rood werden beschilderd,²⁹⁸ is dat hier niet zichtbaar het geval. Een parallel daarvoor biedt het castellum van Ellingen, waar de voegen eveneens wit zijn gelaten.²⁹⁹

Net als bij de vorige groep tasten we in het duister met betrekking tot de chronologie van het pleisterwerk, tenzij door de archeologische context. Het in de noten genoemde vergelijkingsmateriaal lijkt evenwel te wijzen op de tweede eeuw: de huizen in Xanten hebben onder meer een verbouwingsfase in de tweede eeuw gehad en de fragmenten met voegenimitatie zitten in een derde-eeuwse puinlaag. De Hondstraatsite in Tongeren heeft twee steenbouwfases gekend en het bewuste fragment komt uit een uitbraakspoor van het eerste huis, dat gebouwd is na de Bataafse opstand in 69-70 n.Chr. en door een brand na het midden van de tweede eeuw verwoest is.

6.7.3 Overige fragmenten

Vijf fragmenten fijne wit tot roze mortel met minuscule stukjes gemalen terracotta zonder gedecoreerd oppervlak (afb. 6.42). Omdat de mortel fijner is dan die van de boven beschreven groepen, zouden de stukken tot een ander wandsysteem kunnen hebben behoord. Totaal oppervlak 8 x 7 cm.

Drie fragmenten roze mortel met kleine stukjes gemalen terracotta. Geen beschilderd oppervlak bewaard. De samenstelling verschilt van die van de hiervoor beschreven groepen en de stukken kunnen tot een ander wandsysteem hebben behoord. Totaal oppervlak 7 x 5 cm.

6.7.4 Conclusie

Deze kleine fragmenten van Romeins pleisterwerk uit Buchten vertonen geen karakteristieke elementen die een datering mogelijk maken. Er is zelfs te weinig van de decoraties over om zinvolle vergelijkingen te trekken met andere Romeinse wandschilderingen in onze streken of daarbuiten. De kwaliteit van uitvoering van deze schilderingen springt in elk geval niet in het oog. Op zichzelf is de aanwezigheid van geschilderde pleister in een Romeinse vakwerk- of steenbouw

Afb. 6.41 Fragmenten van muurbekleding met inkepingen die muurwerk suggereren (tekening: R. Reijnen, Radboud Universiteit Nijmegen)

²⁹⁸ Behalve bovengenoemde voorbeelden kennen we ze onder meer van de vestingmuren en -poorten van verschillende hulpstroepenforten en van façades van publieke bouwwerken in de Colonia Vlpia Traiana bij Xanten. Cf. Kemkes *et al.* 2002, 197 met fig. 225; Zelle 2008, 444 met fig. 300. Hier evenwel ook in huizen (zie noot 295).

²⁹⁹ Zie Zanier *et al.* 1992, 23.

Afb. 6.42 Fragmenten zonder duidelijke resten van beschildering (foto: S. Mols, Radboud Universiteit Nijmegen)

heel gewoon. Heiligdommen en residentiële gedeelten van villae bevatten vertrekken met een Romeinse aankleding en inrichting waarvan wand- en vloerdecoraties vaste bestanddelen vormden.³⁰⁰ Daarbij zijn er zelden aantoonbare verschillen tussen de decoraties uit heiligdommen en die uit woonhuizen.³⁰¹ Dat alleen geeft dan ook geen uitsluitsel over de functie van deze vindplaats. Het pleisterwerk lijkt er echter wel op te wijzen dat er sprake is van een binnen- en een buitendecoratie. Per slot van rekening komt een paneeldecoratie zoals die uit de gele en rode vlakken naar voren komt, eigenlijk alleen in binnenruimtes of eventueel halfopen, overdekte ruimtes voor, terwijl de voegenimitatie juist typisch is voor buitenmuren. Men zou zich dan ook kunnen voorstellen dat het imitatievoegwerk de omheiningsmuur gesierd heeft, of misschien de buitenzijde van een klein gebouwtje dat zich binnen de omheining bevond, en zo enige monumentaliteit gaf aan het complex; het gebouwtje zelf zal dan aan de binnenzijde beschilderd zijn geweest met een eenvoudige paneeldecoratie.

6.8 Dierlijk en menselijk skeletmateriaal

E. Esser, L.M. Kootker & A. Verbaas

Bij de opgraving op het perceel van 'de Apotheke' zijn allerlei menselijke en dierlijke resten aangetroffen, maar daarvan zijn slechts 40 skeletresten en vier slakkenhuizen bewaard gebleven (tabel 6.14). Het is onduidelijk in welke sporen of lagen deze vondsten precies gedaan zijn, maar om het onderzoek aan deze vindplaats volledig te maken, is ook dit materiaal onderzocht. Een overzicht van de analyseresultaten is opgenomen in tabel 6.16.

6.8.1 Dierlijke botresten

Behoudens een sprongbeen van een varken (V27), dat volgens de tekst op het vondstdoosje uit een brandlaag komt, is er geen informatie

³⁰⁰ Voor vergelijking met schilderijen uit andere Limburgse vindplaatsen (meestal villae), raadplege men de studies van L. Laken (2010a en 2010b), L. Swinkels, E. Moormann en R. van Dierendonck (Moormann & Swinkels 1979; Swinkels & Moormann 1980; Van Dierendonck, Swinkels & Willems 1987) en het overzicht van Moormann (1982).

³⁰¹ Zie Moormann 2011.

Tabel 6.14 Skeletresten en slakkenhuizen uit Buchten

Soort	Totaal	Ned. naam
<i>Homo sapiens</i>	16	mens
<i>Bos taurus</i>	10	rund
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	4	schaap/geit
<i>Sus domesticus</i>	6	varken
large mammal (indet.)	3	groot zoogdier
medium mammal (indet.)	1	middelgroot zoogdier
<i>Helix pomatia</i>	4	wijngaardslak
Totaal	44	

Tabel 6.15 Samenstelling van de dierlijke botresten

Soort	Skeletelement	Links	Onbekend	Rechts	Totaal	Ned. naam
<i>Bos taurus</i>	dentes superior	-	1	-	1	kiezen bovenkaak
	dentes inferior	1	1	-	2	kiezen onderkaak
	dentes	-	1	-	1	kiezen
	humerus	-	-	2	2	opperarmbeen
	metacarpus	-	1	-	1	middenhandsbeen
	tibia	-	2	-	2	scheenbeen
	calcaneum	1	-	-		hielbeen
<i>Ovis aries/Capra hircus</i>	mandibula	-	-	1	1	onderkaak
	dentes inferior	1	1	-	2	kiezen onderkaak
	metatarsus	-	1	-	1	middenvoetsbeen
<i>Sus domesticus</i>	mandibula	-	-	1	1	onderkaak
	dentes	-	3	-	3	kiezen
	ulna	1	-	-	1	ellepijp
	astragalus	1	-	-	1	sprongbeen
large mammal (indet.)	indet.	-	3	-	3	pijpbeenfragment
medium mammal (indet.)	indet.	-	1	-	1	pijpbeenfragment
Totaal		5	15	4	24	

over de herkomst van de dierlijke botresten. In totaal zijn 24 dierlijke botresten in het Provinciaal Depot Bodemvondsten Limburg (PDBL) bewaard. Vier daarvan zijn niet nader te determineren dan pijpbeenfragmenten van ‘groot’ of ‘middelgroot’ zoogdier.³⁰² De overige resten zijn afkomstig van rund (*Bos taurus*), varken (*Sus domesticus*) en schaap (*Ovis aries*) of geit (*Capra hircus*). Een onderscheid tussen beide laatste soorten is op basis van de skeletfragmenten niet te maken. Runderen, schapen/geiten en varkens zijn de meest voorkomende zoogdieren in archeologische botassemblages uit de

Romeinse tijd. De onderlinge verhouding in de skeletresten van deze soorten kan per type context of vindplaats verschillen. Hier zijn echter zo weinig resten gevonden dat een uitspraak over de onderlinge verhouding tussen de diersoorten nietszeggend is.

Ook over de samenstelling van het botmateriaal (tabel 6.15) zijn nauwelijks uitspraken te doen. Bijna de helft van de resten bestaat uit gebitselementen. Deze elementen zijn over het algemeen wat harder en steviger dan bot, waardoor ze beter bewaard blijven. Wanneer conserveringsomstandigheden ongunstig zijn,

³⁰² Runderen en paarden worden tot de grote zoogdieren gerekend. Schapen, geiten en varkens zijn middelgrote zoogdieren.

Tabel 6.16 Determinatie van de dierlijke en menselijke resten uit Buchten

Vondstnr	Soort	Element	Deel	Fragment
3175A	Ovis aries/Capra hircus	mandibula	2	25-50%
3175A	Sus domesticus	mandibula	3	10-25%
3175A	Bos taurus	dentes superior	7	
3175A	Bos taurus	dentes inferior	7	
3175A	Bos taurus	dentes inferior	4	
3175A	Ovis aries/Capra hircus	metatarsus	3	10-25%
3175A	Ovis aries/Capra hircus	dentes inferior	7	
3175A	Ovis aries/Capra hircus	dentes inferior	7	
3175A	Sus domesticus	ulna	3	25-50%
3175A	Bos taurus	metacarpus	5	10-25%
3175A	Sus domesticus	dentes	2	
3175A	Bos taurus	dentes	0	
3175A	Bos taurus	humerus	3	0-10%
3175A	Bos taurus	humerus	3	10-25%
3175A	Bos taurus	tibia	3	0-10%
3175A	Bos taurus	tibia	3	25-50%
3175A	large mammal (indet.)	pijpbeen indet.	3	0-10%
3175A	medium mammal (indet.)	pijpbeen indet.	3	0-10%
3175A	Bos taurus	calcaneum	3	10-25%
3175A	Sus domesticus	dentes	3	
3175A	Sus domesticus	dentes	2	
3175A	Homo sapiens	vert. thoracales	8	75-100%
3175A	Homo sapiens	vert. thoracales	8	75-100%
3175A	Homo sapiens	ulna	2	25-50%
3175A	Homo sapiens	ulna	2	25-50%
3175A	Homo sapiens	pijpbeen indet.	3	0-10%
3175A	Homo sapiens	costa	2	
3175A	Homo sapiens	costa	2	
3175A	Homo sapiens	indet.	0	0-10%
3175A	Homo sapiens	clavicula	8	75-100%
27	Sus domesticus	astragalus	9	100%
3175	Helix pomatia	Niet van toepassing		
3175	Homo sapiens	vertebra	Niet onder ogen gekregen tijdens de determinatie	
3175	Homo sapiens	dentes	Niet onder ogen gekregen tijdens de determinatie	

Legenda:

Deel: aanduiding conform Laboratorium protocol ROB (Lauwerier 1997)

Fragment: resterende grootte van het element vergeleken met een compleet element

Leeftijd: indicaties volgens Habermehl 1975 (rund) en WEA 1980 (mens)

NF: aantal fragmenten

Proximaal	Distaal	Leeftijd (mnd)	L_R	Aantal	NF	Sexe	Opmerking
			Rechts	1	4		
			Rechts	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Links	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Links	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Links	1	1		
Niet bekend (0)	Onvergroeid (1)	<24	Onbekend	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Rechts	1	1		
			Rechts	1	1		klein
			Onbekend	1	1		
			Onbekend	1	1		
			Onbekend	3	3		
			Onbekend	1	1		
			Links	1	1		cf. links
			Onbekend	1	1	Man	
			Onbekend	1	1		
Vergroeid (3)	Vergroeid (3)	>17	Axiaal	1	1		
Vergroeid (3)	Vergroeid (3)	>17	Axiaal	1	1		
Vergroeid (3)	Niet bekend (0)	>14	Links	1	1		schmorls noduli
Vergroeid (3)	Niet bekend (0)	>14	Links	1	1		gepolijst??
			Onbekend	3	3		
			Links	2	2		
			Rechts	1	1		
			Onbekend	1	1		cf.
Vergroeid (3)	Niet bekend (0)	>22	Rechts	1	1		
			Links	1	1		
			Onbekend	4	4		
			Axiaal	2	2		gebruikt voor ¹⁴ C
			Onbekend	2	2		gebruikt voor ¹⁴ C

worden dus relatief veel gebits-elementen aangetroffen. De overige resten komen zowel uit vleesbevattende als vleesloze delen van het lichaam. Het opperarmbeen, de ellepijp en het scheenbeen zijn tot de eerste groep te rekenen. De middenhands- en middenvoetsbeenderen, het hielbeen en het sprongbeen behoren tot de tweede groep. Hoewel te verwachten is dat het botmateriaal voedselafval betreft, zijn er geen slachtsoren op de resten waargenomen. Alle dierlijke resten, dus ook het sprongbeen van het varken uit de brandlaag, zijn overigens niet verbrand.

Hoewel de vindplaats vooral bekend is om zijn mooie haan, ontbreken resten van kip in de botassemblage. Met uitzondering van de Fortunatempel te Nijmegen – waar 380 resten van kip zijn gevonden – worden resten van kip, en overigens ook andere vogels, veelal niet in grote mate in Romeinse contexten aangetroffen.³⁰³ Het maakt daarbij niet uit om wat voor context of vindplaats het gaat.

6.8.2 Wijngaardslakken

Onder het bewaarde materiaal bevinden zich ook vier slakkenhuizen, afkomstig van wijngaardslakken. De huizen zien er opmerkelijk fris uit. De vraag rijst daardoor of deze dieren tot de Romeinse vondsten moeten worden gerekend. De wijngaardslak (*Helix pomatia*) komt namelijk van nature in Zuid-Limburg voor en is op sommige plaatsen vrij algemeen.³⁰⁴ Deze grootste slakkensoort in ons land leeft op kalkrijke, voedselrijke plaatsen onder struiken, in bossen of op goedbegroeide muren en rotsen. De huisjes zijn vrij stevig en hebben dikke wanden, wat hun archeologische overlevingskans vergroot en waardoor een Romeinse datering dus ook geenszins is uit te sluiten. Bovendien waren wijngaardslakken in de Romeinse tijd een delicatessen. De beschadigingen die bij drie van de vier slakkenhuizen aan de mondrand zijn te zien (het vierde slakkenhuis is gebroken), zijn wellicht veroorzaakt door het verwijderen van de slak uit zijn huis. Dat wijngaardslakken zeker in de Romeinse tijd in ons land werden gegeten, bewijzen de vondsten van vier slakkenhuizen in het Zuid-Hollandse Valkenburg, waar wijngaardslakken van nature niet voorkomen.³⁰⁵ Of ook de vier

uit Buchten het restant zijn van een feestmaal is helaas minder goed hard te maken.

6.8.3 Menselijke resten

De zestien in het PDBL aangetroffen menselijke skeletresten zijn afkomstig van minimaal twee individuen. Dit minimale aantal is gebaseerd op het voorkomen van twee proximale linker ellepijpfragmenten (tabel 6.17). De ellepijpen zijn afkomstig van individuen van minimaal 14 jaar oud. Ook het sleutelbeen en de borstwervels zijn afkomstig van (jong) volwassenen, die minimaal de leeftijd van respectievelijk 22 jaar en 17 jaar hebben bereikt.³⁰⁶

Dit skeletmateriaal is al wat rest van de 44 skeletten die op het terrein zijn aangetroffen. Twee wervels en twee (kinder)tanden zijn gebruikt om de graven te dateren (zie bijlage 9) met behulp van de ¹⁴C dateringstechniek. Hierdoor weten we dat de graven uit de Karolingische tijd dateren, maar door het gebruik van deze destructieve dateringsmethode zijn wel de wervels en de tanden verloren gegaan. Omdat ze voorafgaand niet zijn bekeken, is het onduidelijk om welke wervels en tanden het gaat.

Twee andere wervels konden wel geanalyseerd worden. Eén van die borstwervels vertoont zogenoemde *Schmorl's noduli*: (diepe) depressies in het midden van het wervellichaam. Deze pathologie ontwikkelt zich wanneer degeneratie van de tussenwervelschijf zich voordoet, een aandoening die Degenerative Disc Disease (DDD) wordt genoemd. De tussenwervelschijf bestaat uit een ring van vezelig kraakbeen (*annulus fibrosus*) met in het midden een geleachtige kern (*nucleus pulposus*). Het vezelachtig kraakbeen degenerereert met de tijd en de geleachtige kern doorboort zijn kraakbeen omhulsel doordat het gewicht op de wervel abnormaal verdeeld wordt. De scheuring van het kraakbeen stimuleert tevens de groei van bot rond het gewrichtsvlak van de wervellichamen, maar oefent ook druk uit op de bovenste en onderste gewrichtsvlakken van de wervel. Als dit het geval is, worden er zogenaamde '*Schmorl's noduli*' gevormd: kleine depressies in het midden van een wervellichaam welke vaak onregelmatig van vorm zijn. Deze noduli zijn indicatief voor DDD. Meestal is de oorzaak van '*Schmorl's noduli*' niet

³⁰³ Zeiler 1996, 1997.

³⁰⁴ Gmelig Meyling et al. 2009.

³⁰⁵ Kuiper 1990. Deze slakkenhuizen komen niet uit een tempel.

³⁰⁶ Workshop of European Anthropologists, 1980.

Tabel 6.17 Samenstelling van de menselijke botresten

Skeletelement	Links	Rechts	Axiaal	Onbekend	Totaal	Ned. naam
dentes	-	-	-	2	2	gebitsselement
vert. thoracales	-	-	2	-	2	sleutelbeen
vertebra	-	-	2	-	2	borstwervel
clavicula	-	1	-	-	1	wervel
costa	2	1	-	-	3	rib
ulna	2	-	-	-	2	ellepijp
pijpbeen indet.	-	-	-	3	3	-
indet.	-	-	-	1	1	-
Totaal	4	2	4	6	16	

bekend, maar factoren als trauma, infectie en osteoporose spelen mogelijk een belangrijke rol in de vorming van deze pathologie.³⁰⁷

Van welke skeletten de bewaard gebleven menselijke resten precies afkomstig zijn is onbekend. Dat is des te meer spijtig omdat één van de ellepijpfragmenten is gebroken en deze breuk een onnatuurlijk afronding vertoont. Daarom is dit bot onderzocht op sporen van gebruik.

6.8.4 Menselijk bot met bewerkings-sporen

Annemieke Verbaas

Het bot is onderzocht met een Leica (vergrotingen 7,5-60x) en een Wild M3Z (vergrotingen 26-160x) stereomicroscop en een Nikon Optihot metaalmicroscop met vrije arm (vergrotingen 100-300x). Foto's zijn gemaakt met een Leica DFC450 digitale camera op een Leica DM6000M metaalmicroscop. Met de stereomicroscop is een goed beeld te krijgen van de eventuele productiesporen, de mate van slijtage van de verschillende delen van het bot en de aard en verspreiding van deze sporen. Daarnaast kunnen hiermee gebruikte zones die met het blote oog niet geïdentificeerd zijn worden herkend. Vervolgens is de metaalmicroscop gebruikt voor het bestuderen van de aard van de glans en verspreiding hiervan over het oppervlak. Hiermee is het mogelijk een contactmateriaal en de uitgevoerde beweging aan de sporen van gebruik te koppelen. De methodische aspecten zijn elders reeds uitgebreid uiteengezet.³⁰⁸

Het bot is gebroken en rondom de breuk of elders op het bot zijn geen snijsporen of andere sporen van productie gevonden. De breuk is niet volledig recht en een deel van het breukvlak steekt iets puntig uit. Op deze punt is slijtage te zien in de vorm van een afgeronde, matte glans. Bij bestudering met hoge vergroting zijn er op microniveau afgeronde sporen te zien met een mat karakter. In de glans zijn groepjes van lange en relatief brede krassen met een licht diagonale werkriching. De sporen zijn het beste ontwikkeld aan de punt, maar zijn ook verder achter op de punt te zien. Daarnaast zijn de sporen aan de buitenzijde van het bot beter ontwikkeld dan op het deel van de punt dat door de binnenzijde van het bot gevormd wordt.

De sporen (afb. 6.43) op de punt komen het meest overeen met de sporen zoals die experimenteel zijn verkregen bij het doorboren van leer. Huid en leer kan in veel verschillende stadia van productie worden bewerkt en gebruikt. Hierbij kan gedacht worden aan rauwe versus gedroogde huid, leer versus bont, maar ook verschillende looimethoden. Huid en leer in verschillende stadia en met andere materialen gelooit laten andere sporen achter op benen werktuigen. Het onderscheid is, zeker op archeologisch materiaal, lang niet altijd te maken. Toch lijken de sporen op dit object meer overeen te komen met leer dan met ongelooide of verse huid. Over de manier waarop dit leer gelooit is zijn geen uitspraken te doen. De punt van het bot is zodanig afgerond, dat het niet waarschijnlijk lijkt dat hij nog bruikbaar was om gaten mee te prikken. Het lijkt daarom eerder gebruikt te zijn voor het ruimer maken van gaten. Ook de rest van het oppervlak van het bot is

³⁰⁷ Saluja *et al.* 1986; Resnick & Niwayama 1988.

³⁰⁸ Van Gijn 1990.

Afb. 6.43 Sporen van het prikken in huid of leer op de afgeronde punt van het bot (foto: Stichting Leids Archeospecialistisch Bureau).

onderzocht, maar hier zijn geen sporen te zien. Het bot is licht verweerd waardoor sporen van bijvoorbeeld vasthouden mogelijk wel aanwezig waren, maar niet meer te zien en te herkennen zijn. Gezien de distributie van de sporen en de krassen in de glans is het werktuig gebruikt met een prikkende/draaiende beweging. Concluderend: de sporen op het puntige en uitstekende deel van de breuk van het bot zijn geïnterpreteerd als sporen van het ruimer maken van gaten in leer met een prikkende/draaiende beweging.

6.9 Inscripties en graffiti

T. Derks

Op het opgravingsterrein in Buchten en deels ook in afgevoerde grond van de opgraving elders zijn in totaal vier inscripties tevoorschijn gekomen, waarvan twee niet eerder zijn gepubliceerd, alsook vier graffiti. De teksten worden hieronder gepresenteerd en kort besproken.

1. Driehoekig fragment van witte kalksteen van 143 x 104 x 70 mm met glad afgewerkt schriftvlak. Gevonden direct ten westen van de rechthoekige omheining (vondstnummer 41). Buiten de zijde met het schriftvlak geen originele zijden bewaard. Resten van een tweeregelige inscriptie. Letterhoogte: 31-33 mm; geen interpunctie (afb. 6.44). Tekst:

NT

ESVO

Transcriptie: [---]nt[---] / [d?]e suo (?) [---]

Vertaling: '...heeft (dit) uit eigen middelen (opgericht)'.

Ongepubliceerd; vermeld als altaarfragment in Panhuysen 2001, 24.

Omdat de oorspronkelijke breedte, hoogte en diepte van de steen niet vaststaat en het overgeleverde tekstgedeelte niet eenduidig is, is niet geheel duidelijk om wat voor soort inscriptie het hier gaat. In de vondstenlijst wordt het object omschreven als 'fragment van grafsteen?'. Een bevestiging van deze interpretatie zou gevonden kunnen worden door in de tweede regel de formulering *de suo* te lezen, een wending die in onze contreien vooral van grafstenen bekend is en dan aangeeft dat de herdenkingssteen door de verwant of erfgenaam uit eigen middelen is opgericht (vergl. bijvoorbeeld twee van de vier stenen van een Noordgallische familie van immigranten in Keulen: Galsterer & Galsterer 2010, nr. 417. en 546). De tekst moet dan zijn afgesloten met een vermelding van de actie van de oprichting: *posit, fecit, f(aciendum) c(uravit)*. Gezien de aard van de vindplaats, een ruraal heiligdom waar graven uit de Romeinse tijd onbekend zijn en hergebruik van Romeins steenmateriaal van elders niet gedocumenteerd is, ligt echter meer voor de hand de tekst als een bouw- of wij-inscriptie

Afb. 6.44 Kalksteenfragment met inscriptie (foto: A.E. Gazenbeek).

te beschouwen. Met een maximale dikte van 7 cm kan niet helemaal worden uitgesloten dat het om een bouwplaat gaat. Met de lezing *de suo* zou dan de belangwekkende conclusie kunnen worden getrokken dat het heiligdom door private financiering tot stand was gekomen. Hoewel we slechts weinig aanknopingspunten voor de precieze verschijningsvorm van het heiligdom hebben, lijkt een kalkstenen bouwplaat echter niet goed te rijmen met het nagenoeg ontbreken van sporen die op een cultusgebouw van enige monumentaliteit wijzen. De meest voor de hand liggende gedachte lijkt daarom dat het fragment afkomstig is van een wijsteen, in het bijzonder een votiefaltaar. Hoewel moet worden toegegeven dat de formulering *de suo* in wij-inscripties niet heel vaak voorkomt, is zij daarin niet onbekend. Uit Colijnsplaat kennen we een altaar waarvan de inscriptie de oprichting zelf vermeldt. Het slot van de tekst luidt daar: *posuit aram / de suo v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)* (Stuart & Bogaers 2001, 134, nr. B48). Een andere mogelijkheid is in de slotregel VO- te lezen als begin van het werkwoord *vovere*, wijden. De tekst zou dan gelezen kunnen wor-

den als *[quod mil]es vo[verat]*. Met een dergelijke formulering werd aangeduid dat de dedicant het monument in een andere status, namelijk als soldaat, had opgericht dan hij het de godheid eertijds, bij verlening van de goddelijke gunsten, had beloofd. Het meest voor de hand ligt dan te denken dat hij tussen het moment van de aflegging en de inlossing van de gelofte promotie had gemaakt of was afgezwaid. Zijn actuele status was dan vermeld direct na zijn naam.³⁰⁹

³⁰⁹ Voor een voorbeeld, zie het aan de matronae Aufaniae opgerichte altaar van G. Iulius Bassianus uit Bonn dat de dedicant als *centurio* oprichtte maar in zijn rang van *optio* had beloofd. Nesselhauf 1937, 155.

RESTAURA 100 MM

Afb. 6.45 Vertikaal bovenaanzicht van het voetstuk met inscriptie voor behandeling; van de eerste regel van de inscriptie is vrijwel niets zichtbaar (foto: Restaura).

2. Ronde bronzen sokkel met kelkvormig profiel behorend bij het bronzen beeldje van een haan met tweeregelige votiefinscriptie (afb. 6.45 en 6.46). Gevonden in 'afvalkuil' ten zuiden van omheining (vondstnummer 8; cf. afb. 5.3). Letterhoogte: 6-9 mm. Tekst:

DEAE ARCANVE · VLPIVS ·

VERINVS VETERANVS LEG VI VSLM ·

Transcriptie: *Deae Arcanu(a)e · Ulpius · / Verinus veteranus leg(ionis) (sextae) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) ·*. Vertaling: 'Voor de godin Arcanua heeft Ulpius Verinus, veteraan van het Zesde Legioen graag en met reden zijn gelofte ingelost'.

Literatuur: AE 1983, 723; Bloemers, PSHAL 113, 1977, 20-21; Bloemers in Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij 1981, 92; Bogaers 1983a, 254; Raepsaet-Charlier 1993, 76-77; Wiegels 1999, 98, nr. 16; Kakoschke 2006, 406, nr. 66; id. 2007, 441-442, nr. 19; Spickermann 2008, 124, nr. 35; Bridger 2008, 609, 622-623; Panhuysen 2015, 90-91; Van Enckevort & Hendriks 2015, 138-139. Datering: tweede helft tweede eeuw of eerste helft derde eeuw.

De tekst van de inscriptie telt twee regels die op het onderste deel van de sokkel zijn aangebracht.³¹⁰ Voor de eerste regel is gebruik gemaakt van een hulplijn die als basis voor de letters diende. Resten daarvan zijn zichtbaar vanaf de letter l in *Ulpius* tot de letter A in *Deae* (cf. afb. 6.47 en 6.48). De tweede regel staat precies op de knik die de overgang van de sokkel naar de

Afb. 6.46 Drie oblique aanzichten van het voetstuk met de tweeregelige inscriptie voor behandeling (foto: Restaura).

³¹⁰ Voor discussie over graveerproces en lettervormen en alsmede voor de voortreffelijke foto's dank ik J. Kempkens en T. Lupak van restauratieatelier Restaura.

standingrings markeert (afb. 6.46), waardoor een basishulplijn voor deze regel overbodig was. Er zijn geen hulplijnen voor de bovenzijde van de letters gebruikt hetgeen kan verklaren waarom de letterhoogte enigszins varieert, met name in de eerste regel (in regel 2 is alleen de tweede E in *veteranus* laag uitgevallen (6 mm; overige letters c. 7–9 mm)).

Details van de lettervormen laten zien dat de graveur duidelijk moeite heeft gehad met het sferische oppervlak waarop de inscriptie moest worden aangebracht. Het duidelijkst spreekt dit uit de vorm van de letter N waarvan de *hastae* veelvuldig naar rechts neigen. Ook de correctie bij de in eerste instantie niet recht genoeg gegraveerde *hasta* van de R in *Verinus* is wellicht hierdoor te verklaren. Doordat de graveur deze eerste aanzet niet heeft weggevijld, wordt tevens zijn werkwijze duidelijk: eerst zette hij de letters met zachte tikjes van de beitel licht aan, waarna hij ze vervolgens met krachtige tikken hun uiteindelijke vorm gaf (afb. 6.47, 6.48 en 6.49). De letters zijn daarbij overigens zo diep ingeslagen dat zij aan de achterkant in spiegelbeeld zichtbaar zijn, maar zonder dat de beitel daarbij helemaal door het bronzen voetstuk is heengeslagen (afb. 6.50).

Ook op andere details is de inscriptie niet perfect. Zo is de graveur bij de letters D en E in *Deae* uitgeschoten, sloten de twee schuine stroken van de V in *Arcanue* niet op elkaar aan, waardoor hij een derde strook nodig achtte om de letter ‘dicht’ te maken, en is de I van *Ulpus* twee keer aangezet. Ook is naast de voet van de R en de I in *Verinus* telkens een korte strook te zien die er niet hoort, is de onderste dwarsstreep van de E verlengd en is de graveur bij de -g- van *leg(ionis)* opnieuw uitgeschoten. Verder valt op dat elk van de drie letters A in *Deae Arcanue* een andere vorm heeft (smalle en brede vormen, met en zonder schreven).

Om de leesbaarheid van de rondlopende tekst te vergroten heeft de graveur woordscheidingstekens aangebracht op de plaatsen waar regeleinde en -begin elkaar treffen, d.w.z. tussen *Ulpus* en *Deae* in regel 1 en tussen *vslm* en *Verinus* in regel 2 (afb. 6.46, 6.47 en 6.48). Verder is alleen nog een woordscheidingsteken gebruikt tussen de naam van de godin en de gensnaam van de dedicant. Wel is tussen het cognomen *Verinus* en de aanduiding *veteranus* een iets grotere spatie in acht genomen (afb. 6.46 boven). De woord-

Afb. 6.47 Detailopname van de tweeregelige inscriptie met duidelijk zichtbaar het ribbeleffect in de groeve van de letters als resultaat van het graveerproces (foto: Restaura).

Afb. 6.48 Detailopname van de tweeregelige inscriptie met het woordscheidingsteken tussen *Ulpus* en *Deae*, d.w.z. tussen einde en begin van regel 1 (foto: Restaura).

scheidingstekens hebben steeds de vorm van een simpele verticale streep.

De godin *Arcanua* is alleen uit deze en de hierna onder nummer 3 besproken inscriptie bekend.³¹¹ Het moet daarom om een lokale godin gaan, die haar aanhangers vooral onder de bewoners in de omgeving van het nu bekende heiligdom had. De dedicant, *Ulpus Verinus*, was een legioenssoldaat en, afgaand op zijn naam, vermoedelijk

³¹¹ Voor de naam van de godin, zie de bijdrage hierna van L. Toorians.

Afb. 6.49 Detail van de inscriptie op de sokkel met een 'verschrijving' van de letter R in Verinus (foto: Restaura).

Afb. 6.50 De doorgedrukte letters A en R aan de binnenzijde van het voetstuk (foto: Restaura).

een man van de streek. Zijn latijnse cognomen Verinus is een 'nom d'assonance' of 'Deckname', gebouwd op een keltisch-germaanse wortel **ver-*,³¹² en was in het Rijnland goed bekend.³¹³ Zijn gensnaam Ulpius maakt duidelijk dat hij Romeins burgerrecht had, maar over de vraag wanneer hij dit verwierf, bestaat enige discussie. Volgens Bogaers had hij dit te danken aan keizer Traianus (98-117 n.Chr.), door wie hij bij zijn indiensttreding in de legioenen tot Romeins burger zou zijn genaturaliseerd. Uitgaande van een diensttijd van 25 jaar, zou hij dan ergens tussen 123 en 142 uit het leger ontslagen zijn en de veteranenstatus hebben bereikt.³¹⁴ De argumenten tegen deze duiding zijn door Raepsaet-Charlier al geformuleerd: 1) recrutering van peregrine inwoners van het rijk voor de legioenen die, om aan de eis van Romeins burgerschap voor toelating tot de legioenen te kunnen voldoen, precies om die reden bij recrutering werden genaturaliseerd, was geen normale praktijk; 2) als in het geval van Ulpius Verinus van naturalisatie bij zijn indiensttreding in het legioen sprake was geweest en de inscriptie dus in de eerste helft van de tweede eeuw gedateerd zou moeten worden, dan zou normaal gesproken het praenomen van de dedicant vermeld zijn, maar dat is niet het geval; het ontbreken daarvan duidt op een datering na het midden van de tweede eeuw; 3) de datievorm –*e* in plaats van –*ae* is een schrijfwijze die gewoonlijk wijst op een datering in de tweede helft van de tweede of de derde eeuw.³¹⁵ Geen van deze criteria is op zichzelf doorslaggevend, maar de combinatie van deze argumenten duidt wel op een datering na het midden van de tweede eeuw, d.w.z. ruim na de regeerperiode van keizer Traianus. Daarmee vervalt de mogelijkheid dat

Verinus het burgerrecht is geschonken bij zijn recrutering voor de legioenen. Het alternatief is dat niet Verinus zelf, maar zijn vader (of een van zijn verdere voorouders in mannelijke lijn) als eerste in de familie het burgerrecht van Traianus heeft gekregen, bijvoorbeeld nadat deze als peregrine soldaat in de hulptroepen had gediend en na 25 dienstjaren eervol was ontslagen. Verinus is dan bij het ontslag van zijn vader tot Romeins burger gemaakt, of, als de familie al eerder over het burgerrecht beschikte, was al vanaf zijn geboorte Romeins burger. Wordt de inscriptie na het midden van de tweede eeuw gedateerd, dan kan Ulpius Verinus niet, zoals eerder is aangenomen, bij het legioen zijn ingelijfd toen dat – in de periode tussen 43 en 122 n.Chr. – nog in Nedergermanië lag.³¹⁶ Niets staat echter in de weg dat Verinus aan een tijdelijk in Nedergermanië verblijvende *vexillatio* van het legioen werd toegevoegd of direct als nieuwe recruit naar Engeland werd gestuurd, waar het legioen vanaf 122 zijn thuisbasis in York had. Na ontslag uit de dienst is hij als veteraan naar zijn thuisstreek teruggekeerd, waar hij in het heiligdom bij Buchten het bijzondere wijgeschenk aan Arcanua schonk.

³¹² Nesselhauf 1937, 107, nr. 201. Voor de methode van namenonderzoek en voor dit begrip, dat staat voor een latijnse enkelvoudige persoonsnaam c.q. een latijns cognomen waaronder een gelijkkluidende, inheemse (i.c. een keltische of germaanse) naam of wortel schuilgaat, Dondin-Payre & Raepsaet-Charlier 2001, spec. vi.

³¹³ OPEL vol. IV, 158-159. Dedicanten van matronenwijdingen: Q. Iulius Verinus (CIL XIII 12054), Q. Iucundinius Verinus (AE 1928, 20), Iulius Verinus (AE 1962, 101), [---]issinius Verinus (AE 1981, 686), Veranius Verinus (Nesselhauf 201). Grafstenen: Iulius Verinus (CIL XIII 8345, 8372), Candidinius Verinus (8374).

³¹⁴ Bogaers 1983a.

³¹⁵ Raepsaet-Charlier 1993, 76-77.

³¹⁶ Bogaers 1983a; zo ook recentelijk nog Panhuysen 2015; Van Enkevort & Hendriks 2015. Met de jongere datering vervalt ook de grond om de inscriptie als een van de vroegste testimonia van het gebruik van *deae/deo* voor een godennaam aan te voeren.

Afb. 6.51 Voor- en keerzijde van het blad met gepunteerde votiefinscriptie (foto's: RCE; tekening: Grontmij).

3. Vertind bronzen blaadje (ca. 35 x 27 x 6 mm) met vijfregelige, gepunteerde votiefinscriptie (afb. 6.51). Gevonden 'in 1976 (...) bij een opgraving in Buchten';³¹⁷ niet vermeld in de originele vondstenlijst (bijlage 6)! Letterhoogte: ca. 5 mm. Tekst:

D

ARKANV

AE

M · I · AM

L · M

Transcriptie: *D(eae) / Arkanu/ae / M(arcus) · I(ulius?) · Am(---) / I(ibens) m(erito)*. Vertaling: 'Voor de godin Arkanua (heeft) Marcus I(ulius?) Am(---) (dit blaadje) graag en met reden (geschonken).'

Literatuur: AE 1983, 724; Willems, *PSHAL* 119, 1983, 251-252; Bogaers, *PSHAL* 119, 1983, 253-254, Kakoschke 2007, 88-89, nr. 7. Datering: tweede helft tweede eeuw.

De inscriptie is vanaf de achterzijde aangebracht, zodat de tekst aan de voorzijde in repoussé verscheen. Gebruik is gemaakt van vier hulplijnen, waarbij twee hulplijnen die aanvankelijk scheef liepen, zijn gecorrigeerd. In de vierde en vijfde regel zijn systematisch woordscheidingstekens in de vorm van een simpele punt gebruikt; in de overige drie regels, die de naam van de godin met de daaraan voorafgaande afgekorte aanduiding *dea* bevatten, vielen de woerdeinden samen met regeleinden, waardoor interpunctie daar achterwege is gebleven.

Lezing van de tekst levert, buiten de naam van de dedicant in regel 4, weinig problemen op. Het aan de godinnennaam voorafgaande *d(ea)* dateert de tekst na het midden van de tweede eeuw, de aanwezigheid van het praenomen voor het einde van de eeuw; de dativusuitgang van de naam van de godheid op *-ae* in plaats van *-e* suggereert dat deze inscriptie ouder is dan tekst no. 2.³¹⁸ De tria nomina van de dedicant kenmerken deze als Romeins burger van het mannelijk geslacht. De afkortingen van zijn nomen en cognomen zijn zo kort, dat zij niet eenduidig kunnen worden opgelost. Het in de *editio princeps* gedane voorstel om het nomen te lezen als het keizerlijk gentilicium Iulius heeft het grote voordeel dat deze naam zo wijd verbreid was, dat deze gemakkelijk in de gedachten van een lezer kon opkomen ook als deze tot één letter was afgekort.³¹⁹ In het Rijnland waren echter ook andere gentilicia beginnend met I- in omloop die in de regio een zekere populariteit genoten, zoals Iunius (49), Ianuarinius (14), Ianuarius (9), Iustinus (14), Iustus (14), Ingenuinius (4) en Lucundinius (4).³²⁰ Dat dergelijke regionale gensnamen niet bij voorbaat als mogelijke oplossing van de afkorting zijn uit te sluiten, wordt onderstreept door tal van andere voorbeelden van afgekorte gentilicia die zich evenmin eenduidig tot een rijksbreed bekende familienaam laten oplossen.³²¹ Ook voor wat betreft het cognomen is er meer dan een lezing mogelijk. Amandus komt in

³¹⁷ Willems 1983, 251. Deze bewust (?) vaag gehouden formulering doet vermoeden dat de vinder, die was belast met de metaaldetectie op de opgraving, deze vondst pas na afloop van de opgraving heeft gedaan in van het opgravings-terrein afgevoerde grond (cf. hoofdstuk 3, noot 17). Op een getypte vondstenlijst die in het PDBL wordt bewaard, is in handschrift later een vondstnummer toegevoegd (V41) waarvan de inhoud wordt omschreven als 'losse vondsten van stort, o.m. hangertje met inscriptie'. Aan de herkomst uit het heiligdom hoeft niet te worden getwijfeld.

³¹⁸ Anders: Bogaers 1983a, Kakoschke 2007, 88, nr. 7.

³¹⁹ Kakoschke 2006, 214 ff geeft voor de twee Germaanse provincies een lijst van maar liefst 633 voorbeelden.

³²⁰ Frequenties tussen haakjes naar gegevens in Kakoschke 2006.

³²¹ Vergl. voor het Rijnland een Jupiterwijdning door een *decurio* met de naam M.R.R. (*CIL* XIII 8617) en een Fortunawijdning door M.N. (AE 2005, 1070), beide uit Xanten.

Germania inferior van alle opties met afstand het vaakst voor (20) en is buiten Italië nergens zo populair als daar; andere in de provincie populaire cognomina zijn Amabilis (7), Ammacus (5) en Ammius (6).³²² Tenslotte, dat de bekende votief-formule *vsIm* in deze inscriptie is beperkt tot *Im* is wellicht door de vorm van de schriftdrager en de daardoor opgelegde beperkte ruimte bepaald.

4. Zilveren vingerring met inscriptie (afb. 6.23 en 6.52). Gevonden in 'afvalkuil' ten zuiden van de rechthoekige aanleg (vondstnummer 11) (cf. afb. 5.3). Letterhoogte: ca. 2 mm. Tekst:

VTR

FEX

Transcriptie: *Ut(e)r(e) // fe(li)x*. Vertaling: 'Gebruik (deze ring) tot je geluk!'

Ongepubliceerd.

De inscriptie bevindt zich op de schouders van de ring, links en rechts van de met glaspasta ingelegde vating. De gelukwens *utere felix* was – met name in de latere keizertijd – uitermate populair, zowel in de hier gebruikte, simpele vorm, als vergezeld van andere formules en/of de naam van de door de wens aangesproken persoon.³²³ De wens komt op vele verschillende typen objecten voor, van allerlei simpele gebruiksvoorwerpen tot luxueus vaatwerk en kostbare juwelen in edelmetaal.³²⁴ Op een in het Thermenmuseum in Heerlen bewaarde massief gouden ring zonder steen is op de bovenkant van de ring de tekst *Uti felix* te lezen, een variant waarbij gebruik is gemaakt van een infinitief-vorm in plaats van de gebruikelijke imperatief.³²⁵ Uit de opgravingen van de nederzetting bij Tiel-Passewaaij stamt een eenvoudige bronzen ring, eveneens zonder steen, met de tekst *Uti f(elix)* en uit een heiligdom bij Klein-Winternheim twee bronzen ringen met respectievelijk de simpele tekst *Uti* en de iteratie *Uti uti*.³²⁶

De in de Buchtense ring gebezigde afkorting is ongebruikelijk, doch doet geen afbreuk aan de

lezing van de tekst die impliceert dat de ring een geschenk was. Bepaald door de geringe ruimte buiten de vating van de ring, maar zeker ook met het oog op behoud van een ruim kopers-publiek heeft de maker van het object de tekst bewust algemeen gehouden. De stereotypische formule kreeg zijn specifieke betekenis pas in het gebruik en de relatie van de twee betrokken partijen. Anders dan in het geval van grafvondsten waarbij de directe associatie met menselijke skeletresten de mogelijkheid biedt leeftijd en sexe van de drager te bepalen,³²⁷ kan voor ringen uit heiligdommen in het algemeen niets over de achtergronden van de betrokken personen worden afgeleid. Op basis van de kleine binnendiameter van de ring (minimum-maximum 16-18 mm) kunnen we in het geval van de Buchtense ring wel opperen dat een vrouw het meest in aanmerking komt als ontvanger en drager van de ring; een man kan een dergelijke kleine ring alleen aan de pink gedragen hebben.³²⁸ De ring kan gediend hebben als geschenk om de liefde te bekennen of om een bestaande verhouding tussen twee partners te bestendigen. In deze zin is de ring te vergelijken met andere ringen waarin een dergelijke boodschap explicieter tot uitdrukking is gebracht.³²⁹

Vingerringen, al dan niet voorzien van een inscriptie, zijn uit tal van heiligdommen bekend.³³⁰ De Buchtense ring heeft, net als de meeste andere in heiligdommen gevonden vingerringen, eerst dienst gedaan als gewoon gebruiksvoorwerp.³³¹ Waarom de ring uiteindelijk in het heiligdom werd achtergelaten en welke conclusies daaraan verbonden moeten worden voor de relatie tussen de twee partners, blijft onduidelijk. We kunnen alleen concluderen dat schenkingen waarbij de dedicant van zulke zeer persoonlijke en kostbare bezittingen afstand deed, wijzen op het persoonlijke karakter die de relatie tussen godheid en dedicant kon aannemen. Het type ring dateert de inscriptie in de tweede of derde eeuw.

Afb. 6.52 Zilveren zegelring met inscriptie doorlopend over de beide schouders (foto's: PDBL).

³²² Frequenties naar gegevens in Kakoschke 2007.

³²³ Uitgebreide literatuurreferenties in Cullin-Mingaud & Dardaine 2011, 386; Hoss 2006, 250, noot 4; voor het Rijnland, zie *CIL* XIII 10024, 95-101; Henkel 1913, 323-324. Voor een variant met aanspreekvorm, cf. de gouden armband uit de Hoxne schat (begin vijfde eeuw) met de in opus interrasië uitgevoerde tekst *Utere felix, domina Iuliane*: AE 1994, 1098; Johns & Bland 1994, 170 en pl. IX.B.

³²⁴ Voor het palet aan objecten, zie Cullin-Mingaud & Dardaine 2011, 386 en Hoss 2006, noot 4.

³²⁵ Bogaers 1988.

³²⁶ Tiel: Heeren 2009, 142, en afb. 71.3; Klein-Winternheim: *CIL* XIII 10024, 95; Becker 1875, 114, nr. 21-22; Schumacher 1911, 111. Voor meer voorbeelden, Pfahl 2012, 102, noot 2713 en cat.nrs. 40-42, 166-167.

³²⁷ Cf. *CIL* XIII 10024, 96a (Dexheim): gouden ring met inscriptie VF gevonden in een kindersarcofaag.

³²⁸ Cf. A. Furger in Riha 1990, 49-51.

³²⁹ Vergelijk de vingerring van het heiligdom van Matagne-la-Petite met de tekst *esc/ipe /sij/ a/mas, pig/nus / amo/ris*, 'als je van me houdt, neem dan (deze ring) als onderpand van mijn liefde aan'. De Boe 1982, 40 en fig. 14.12; Bogaers 1983b. Voor de (erotische) liefde als thema van inscripties op sieraden, zie Thury 2004, 2008; Feugère 2010.

³³⁰ Voor een niet-limitatieve opsomming, Klein 2003, 91, noot 13. Uit het heiligdom bij Klein-Winternheim stammen 27 exemplaren.

³³¹ Alleen ringen zonder inscriptie en ringen met een expliciete votief-inscriptie, zoals de aan Sequana gewijde gouden ring uit het heiligdom bij de bronnen van de Seine (*CIL* XIII 2861 = 10024, 23; Deyts 1994, 127, pl. 56.4) kunnen direct als wijgeschenk zijn bedoeld. Echter, een votiefinscriptie kan ook secundair zijn aangebracht.

**5. Graffito op de wand van een bord
Dragendorff 18/31 (afb. 6.53). Gevonden
buiten de rechthoekige aanleg.**

Tekst: TI IVSTI; transcriptie *Ti(berii) lusti*.

Eigendomsmerk met de naam van de eigenaar. De lezing van de tekst is niet direct evident: *lusti* kan de genitiefvorm van de bijnaam *lustus* of van de gensnaam *lustius* zijn. Aangezien de combinatie van praenomen en nomen zonder begeleidend cognomen na het midden van de eerste eeuw ongebruikelijk is en de aarde-werkvorm niet eerder dan eind eerste eeuw kan worden gedateerd, ligt het meest voor de hand in *lusti* een cognomen te zien. Hoewel de familienaam onvermeld is gebleven, mogen we aannemen dat de eigenaar beschikte over het Romeins burgerrecht. Ongepubliceerd.

Afb. 6.53 Graffito op TS bord (foto: T. Derks).

**6. Graffito op de wand van een bord
Dragendorff 18/31 (afb. 6.54). Vindplaats
binnen de opgraving onbekend.**

Tekst: MAA; transcriptie *M(---) A(---) A(---)*.

Eigendomsmerk. De graffito geeft vermoedelijk de drie beginletters van de tria nomina van een Romeins burger weer.

Afb. 6.54 Graffito op TS bord (foto: T. Derks).

**7. Graffito op de wand van een bord
Dragendorff 32 (afb. 6.55).**

Tekst: onleesbaar.

Eigendomsmerk?

**8. Graffito op de schouder van een gladwandige
kruik (afb. 6.56).**

Tekst: IXII[---]

Lezing en betekenis onduidelijk.

Voor zover de graffiti eigendomsmerken zijn, moeten zij zijn aangebracht voordat de borden waarop zij zich bevinden in het heiligdom belandden. Het gebruik van eigendomsmerken op vaatwerk veronderstelt een niet-verwantschappelijke gemeenschap, waarvan de leden gezamenlijk de maaltijd gebruiken en daarbij gebruik maken van hetzelfde type servies. De meest voor de hand liggende context is het Romeinse leger. Deze vondsten duiden daarmee op gebruik van het heiligdom door soldaten.

Afb. 6.56 Graffito op schouder van een kruik (foto: B. Brouwenstijn).

Afb. 6.55 Graffito op TS bord (foto: B. Brouwenstijn).

6.10 Naamkundige analyse van het theoniem Arcanua

L. Toorians

De naam van de godin *Arcanua* is slechts tweemaal overgeleverd, eenmaal in de vorm DEAE ARCANVE op het voetstuk van een bronzen haantje, en eenmaal op een vertind bronzen plaatje als D[eae] ARKANVAE. Beide objecten zijn gevonden in Buchten en worden elders in deze publicatie nader beschreven.³³² Ondanks deze zeldzaamheid laat de naam zich betrekkelijk eenvoudig duiden.

Dat het om één naam gaat die we kunnen lezen als *Arcanua* is duidelijk. De spelling *ka* voor het meer reguliere *ca* is in het Latijn niet uitzonderlijk en aan dit verschil tussen beide vormen hoeven we dan ook geen waarde te hechten. Verder vertonen de vormen in beide inscripties de gebruikelijke naamvalsuitgang. Beide dragers van de teksten zijn gewijd ‘aan de godin Arcanua’. De naam heeft directe parallellen in de middeleeuwse Keltische talen Oudiers (ca 600-900 n.Chr.) en Middelwels (ca 1100-1400).³³³ Om met het Wels te beginnen, hier hebben we een zelfstandig naamwoord (verbaalnomen) *argan* ‘klacht, weeklacht’ en een werkwoord *arganu* met de betekenissen ‘beklagen, weeklagen; klagen’ en ‘een verklaring afleggen’. In het Oudiers kennen we vormen als *arcain* ‘(de wet) zegt’, *ar-a-cain* ‘hij zingt hem (de psalm)’ en een passieve vorm *arcanar* als glos op Latijn *cantatur* (‘zingend’). Het gaat in al deze gevallen om composita van de prepositie *ar* (Oudiers *air*) met het werkwoord *can-* ‘zingen, reciteren’.³³⁴ De betekenis duidt steeds op een formele manier van zingen: het reciteren van de wet, van psalmen of – in het Wels – een klaagzang of elegie. Op grond hiervan kunnen we de vorm *Arcanua* opvatten als een samenstelling van de Gallische vormen *ar(e)* + **canu-*.³³⁵

Wat dit compositum onmiskenbaar Keltisch maakt, is het voorzetsel *are* ‘voor’ dat we bijvoorbeeld goed kennen in de naam *Ar(e)morica* voor het westelijke kustgebied van Gallië tussen de monding van de Loire en juist ten noorden van die van de Seine en het achterland daarvan.³³⁶ Die naam betekent letterlijk ‘voor de zee’ (dus ‘aan zee’) en is pas later gaan functioneren als de Latijnse, geleerde benaming voor Bretagne. Het voorzetsel is verwant aan Grieks

par (Ionisch, Attisch *pará*), Latijn *por-* en ook aan Nederlands *voor* en wordt door het verlies van de oude, Proto-Indo-Europese (PIE) **p* eenduidig gekenmerkt als Keltisch.

Ook het tweede lid van het compositum is van Indo-Europese oorsprong. Het is verwant aan Latijn *canō*, *canere* ‘zingen’ en Grieks *kanach* ‘geluid’ en gaat terug op PIE **kh₂n-e-* ‘zingen’ waarvan ook het Nederlandse woord *haan* direct is afgeleid. Het is echter hoogst onwaarschijnlijk dat dit laatste relevant is in relatie tot de drager van een van beide inscripties. Hier moet sprake zijn van toeval. In de middeleeuwse en moderne Keltische talen verwijst dit woord nooit naar ‘haan’, maar is de betekenis steeds ‘zingen’ met daarvan afgeleide betekenissen. Bovendien is de kip (en dus ook de haan) pas in de Romeinse tijd geïntroduceerd en zal deze verbeelding – aangenomen dat die betrekking heeft op de godin en teruggaat op een ouder concept – kunnen worden beschouwd als een vorm van romanisering. De meest letterlijke vertaling van *Arcanua* is ‘voorzanger’ (of beter ‘voorzangeres’) en aangezien het om een godin gaat, zouden we kunnen vermoeden dat ook hier meer formele vormen van zingen als ‘reciteren, verkondigen’ in de betekenis van het theoniem een rol spelen. Dat de haan als ‘voorzanger’ of ‘aankondiger (van de dag)’ wordt beschouwd, is natuurlijk niet vreemd. Ook in andere talen vinden we dergelijke benamingen voor dit dier. Vreemd lijkt wel dat in dit geval een dier dat per definitie mannelijk is, wordt vereenzelvigd met een godin. Wellicht moeten we hier dan ook niet denken aan een letterlijke verbeelding van de genoemde godin, maar eerder aan de uitbeelding van haar kwaliteit. Als zodanig zouden we de verbeelding als haan kunnen opvatten als een soort rebus die haar naam weergeeft, zoals ook de bekendere godin Epona wordt verbeeld als (of met) een paard (Gallisch *epos* ‘paard’).³³⁷

In het Iers en het Wels zijn ook de woorden voor ‘profeteren, voorzeggen’ en ‘profetie’ afgeleid van **canu-* ‘zingen, reciteren’. In het Oudiers kennen we zo bijvoorbeeld *doerchain* als glos op Latijn *profetia* (< **to-air-ro/fo-can-*) en in het Middelwels *darogan* ‘voorzeggen, aankondigen’ (< **to-are-u(p)o-cant-*). Ook hier bevinden we ons qua betekenis in een formele, rituele sfeer.³³⁸ *Arcanua* als Keltische naam in Buchten staat niet op zichzelf. In de nabije omgeving zijn meerdere Keltische namen bekend, zowel in plaatsnamen als geattesteerd in een inscriptie uit de

³³² Zie paragraaf 6.9.

³³³ Toorians 2000, 122.

³³⁴ Lambert 2003, 34; Vendryes 1981, 37-38; Vendryes 1987, 30-31; Lewis & Pedersen 1961, 348.

³³⁵ Een sterretje (asterisk) voor een taalkundige vorm geeft aan dat het een reconstructie betreft die als zodanig in de betreffende taal niet is geattesteerd, maar waarvan het bestaan op grond van latere vormen wel kan worden aangenomen.

³³⁶ Toorians 2008, 166-167.

³³⁷ Euskirchen 1993.

³³⁸ Vendryes 1987, 30-31.

Romeinse tijd. Dit gebied maakte in de late ijzertijd deel uit van het territorium van de Eburonen, die na hevig verzet door Julius Caesar werden verslagen. Zowel de stamnaam *Eburones*, de koningsnamen *Ambiorix* en *Catuvolcus* als de naam van de hoofdplaats *Aduatuca* zijn Keltisch.³³⁹ Direct ten zuiden van Born ligt *Geleen*, met oorspronkelijk de naam van een beek die teruggaat op Gallisch *glano-* ‘helder, transparant, zuiver’.³⁴⁰ Nog zuidelijker en nu binnen de gemeente Maastricht ligt *Amby*, waarvan de naam kan worden afgeleid van **ambi-akom* ‘plaats/bezit van de aanvoerder’.³⁴¹ Tegen Sittard aan, maar juist over de grens in Duitsland, ligt *Tüddern* (Nederlands *Tudderen*) dat teruggaat op **teuto-duron* ‘noordelijke (markt)plaats’, mogelijk ten noorden van Heerlen.³⁴² En enkele kilometers naar het noorden ligt op de linkeroever van de Maas *Heel* dat waarschijnlijk kan worden geïdentificeerd met het *Catualium* op de Tabula

Peutingeria. Deze laatste naam kan, net als die van het Gelderse *Hedel*, worden afgeleid van Gallisch **catu-alio-* ‘plaats van de strijd (of strijders)’.³⁴³

In Horn, tegenover Roermond, kwamen bij de sloop van de kerk in 1838 twee Romeinse altaren tevoorschijn. Een daarvan is gewijd aan Mercurius *Arvernus*, een naam die ook elders in het noordelijke Rijnland voorkomt. We kunnen dit opvatten als ‘de Mercurius van de *Arverni*’. Al ligt de Auvergne niet direct in de buurt van Horn, we weten dat zich in de eerste twee eeuwen van onze jaartelling op de Puy de Dôme een groot heiligdom voor Mercurius bevond dat mogelijk een grote bekendheid genoot. Een andere mogelijkheid is om te denken aan de letterlijke betekenis van **ar(e)-vernos*, ‘voor/bij de elzen(bomen); de natte gronden’, die aan rivieroever natuurlijk gemakkelijk op zijn plaats is.³⁴⁴ We zien hierin dezelfde prepositie als in *Arcanua*.

³³⁹ Toorians 2013.

³⁴⁰ Delamarre 2012, 159; Delamarre 2003, 180.

³⁴¹ Toorians 2013, 115.

³⁴² Delamarre 2012, 251; Toorians 2000, 107-108.

³⁴³ Toorians 2000, 96.

³⁴⁴ Toorians 2008, 167-168.

7 Bronzen beeldje van een haan met voetstuk

S. Hoss, J. Kempkens & T. Lupak

7.1 Algemene beschrijving

S. Hoss, J. Kempkens & T. Lupak

Zonder twijfel de meest markante vondst die het onderzoek van 1976 heeft opgeleverd, is een klein bronzen beeldje met voetstuk van een haan (afb. 7.1).³⁴⁵ Van het beeldje ontbreken de kinlel, de staart en de rugplaat. Ook is het losgeraakt van het voetstuk en zijn de poten vervormd, zodat het niet meer recht op het voetstuk kan staan. De vervorming van het beeldje komt vrij goed overeen met die van het voetstuk, dat aan de bovenzijde is ingescheurd en deels naar beneden is omgeknikt. Deze schade is ontstaan doordat een landbouwwerktuig het haantje met voetstuk met grote kracht heeft geraakt. Om het object ondanks de vervormingen in rechtopstaande stand te kunnen tonen was het haantje in het Limburgs Museum geëxposeerd met een ondersteuning van hout. Beeldje en voetstuk hadden tot nu toe geen conserverende behandeling ondergaan.

Het haantje heeft een vrij naturalistisch gevormde kop met een open snavel. De ogen bestaan uit een rond, stipvormig, oorspronkelijk met blauw email ingelegd kuiltje en daaromheen een metalen rand en een ring van deels nog bewaard, rood email. Ook de kam is met rood email versierd. Het haantje staat op krachtige pootjes met wijd gespreide tenen op een ronde voetschijf. In de punten op de onderpoten zijn de naar binnen gekeerde sporen te herkennen. De borst van het haantje is versierd met email. Rijen van ruitvormige veldjes, van elkaar gescheiden door tussenwandjes en aan de basis afgesloten met een rij driehoekige velden, zijn gevuld met drie verschillende kleuren email. Het best bewaard zijn de kleuren rood en geel; de derde kleur is sterk aangetast, maar was oorspronkelijk blauw. De rijen bestaan alternerend uit respectievelijk rode en blauwe, en gele en blauwe velden. Na behandeling bedraagt de hoogte van het haantje met voetstuk 17,8 cm (afb. 7.2). Het haantje zelf heeft een hoogte van 13,7 cm; het voetstuk heeft een hoogte van 4,1 cm en een grootste diameter van 6,4 cm. Het gewicht van het haantje met voetstuk bedraagt 258 gram.

7.2 Resultaten van nader onderzoek in het restauratie-atelier van Restauratie

J. Kempkens, T. Lupak

7.2.1 Het beeldje

Alvorens met de behandeling van het haantje en het voetstuk te beginnen, is de uitgangssituatie zo goed mogelijk door nader onderzoek vastgelegd. Zo zijn er röntgenopnamen gemaakt en zijn er XRF-analyses uitgevoerd.³⁴⁶

Het haantje en het voetstuk zijn gegoten in de verloren-was techniek. Dit procédé is goed bekend van grote standbeelden, maar is ook op kleinere beeldjes toegepast. Het haantje is met zijn voetschijf in één stuk gegoten. Het lijf en de hals zijn hol gegoten, de poten zijn massief (cf. afb. 7.6). In de hals van het haantje is nog een deel van de gietkern aanwezig; deze is donker verkleurd door de inwerking van hitte tijdens het gieten. De XRF-analyse van een monster van de gietkern toont een hoog silicium- en aluminiumgehalte: respectievelijk 45 en 14%. Dit wijst erop dat er een soort klei is gebruikt voor de gietkern. Ook van het materiaal van het haantje en het voetstuk zijn diverse XRF-analyses gemaakt. Het betreft brons met een hoog lood- en tingegehalte. Een dergelijke legering heeft als voordeel dat hij goed vloeit, een eigenschap die bij het gieten van het haantje met zijn verschillende dunne delen goed van pas kwam en doelbewust nagestreefd moet zijn. De XRF-analyses van een poot en de hals van het haantje tonen respectievelijk de volgende (afgeronde) waarden: Cu: 33-40%, Pb: 30-35%, Sn 20-22%. XRF-analyse van het voetstuk: Cu: 33%, Pb: 32%, Sn: 24% (afgerond). De waarden van de elementen koper, lood en tin komen vrij goed overeen bij het haantje en het voetstuk en bovendien komen in deze analyses dezelfde sporenelementen voor, met weinig afwijkingen.

De voetschijf van het haantje vertoont diverse kenmerken van de vervaardiging en bevestiging van het haantje aan het voetstuk. Opmerkelijk is dat de voetschijf niet als volle schijf is gegoten, maar is opengewerkt. Het haantje is zeer waarschijnlijk ondersteboven gegoten. Ter plaatse van de poten van het haantje tekenen zich aan de onderzijde van de voetschijf ronde littekens af. Deze moeten zijn ontstaan bij het verwijderen

³⁴⁵ Limburgs Museum, inv.nr. Lo8666; hier, cat. nr. M34.

³⁴⁶ Een volledig rapport met alle metingen en de details van het onderzoek getiteld *Restauratierapport van het haantje van Buchten* is onder nummer LMV 2014-87 bij het Limburgs Museum Venlo gedeponeerd.

Afb. 7.1 Het haantje met voetstuk voor behandeling (foto: Restaura).

Afb. 7.2 Het rechtopstaande haantje na behandeling (foto: Restaura).

Afb. 7.3 Onderzijde van de opengewerkte voetschijf met bewerkingsporen (foto: Restaura).

van de gietkanalen. Onder de voetschijf zijn diepe vijlsporen aanwezig, ontstaan bij het afwerken van de gietkanalen (afb. 7.3). Onder de rand van de voetschijf zijn tinresten aanwezig. Deze komen overeen met de rand van het voetstuk waarop het haantje met de voetschijf vastgesoldeerd was. De XRF-analyse van de rand vertoont een verhoogd tingealte van 30%.

Het haantje heeft langs de rug en het achterlijf een rand die glad is afgewerkt. Op deze rand bevindt zich tin, hetgeen erop wijst dat er een rugplaat en staart zijn geweest die apart zijn gegoten en naderhand aan het haantje zijn gesoldeerd. De XRF-analyses van deze randen vertonen ook een verhoogd tingealte van 30%. De röntgenopnamen en dwarsdoorsnede van het haantje laten zien dat het lijf, de hals en de bovenzijde van de poten hol zijn gegoten (afb. 7.4, 7.5 en 7.6). Onder in de hals en in de borst bevinden zich nog resten van pennen waarmee de gietkern op zijn plaats werd gehouden tijdens het gieten. De cellen in de borst van het haantje waarin email is aangebracht tekenen zich licht af. De dikte van het brons achter de cellen is nog maar heel gering.

Afb. 7.4 Röntgenopname vanaf de zijkant van het haantje (foto: Restaura).

Afb. 7.5 Röntgenopname vanaf de voorzijde van het haantje (foto: Restaura).

Afb. 7.6 Tekening van de doorsnede van het haantje (tekening: Restaura).

7.2.2 Het email

Het haantje is op de borst voorzien van email in de kleuren rood, geel en blauw (afb. 7.7). Het email is aangebracht in verdiepte cellen. Deze cellen zijn zeer waarschijnlijk al aangebracht in het wasmodel van het haantje, dat aan de binnenzijde werd gesteund door de gietkern. De dijkjes tussen de cellen zijn niet strak en diverse cellen zijn vervormd. Dit is niet verwonderlijk omdat was vrij zacht is en gemakkelijk vervormt bij het bewerken. Als de cellen zouden zijn uitgestoken in het brons zouden aan de binnenzijde van het lijf uitstulpingen zichtbaar moeten zijn; dit is echter niet het geval. Bij het graveren van de tekst in het voetstuk heeft dit zich wel voorgedaan (cf. afb. 6.49).

Na het aanbrengen en smelten van het email in de cellen moest de bovenzijde glad worden gemaakt. Van deze bewerking met een vijl zijn de sporen nog aanwezig. Het gele email is het best bewaard gebleven, het rode en blauwe email is sterk gecraqueleerd. Bovendien is het blauwe email gedeeltelijk ontkleurd en zijn er fragmenten van verdwenen. Enkele loszittende delen van het email zijn eerder al verlijmd. De kleurverdeling van de cellen is links en rechts hetzelfde (afb. 7.8).

Er zijn XRF-analyses uitgevoerd van de drie kleuren email. Deze analyses tonen lood aan in de kleuren rood en geel (8%), echter weinig

Afb. 7.7 Borstpartij met ingelegd email in een regelmatig kleurpatroon (foto: Restaura).

Afb. 7.8 Microscoopfoto van een deel van het email (foto: Restaura).

in blauw (0,6%). Ook zit er 3 en 4% zwavel in de kleuren rood en geel, maar weinig in blauw (1,3%). In het rode email zit 2,7% magnesium, dit komt echter niet voor in geel en blauw. In het rode en gele email zit 0,3 en 0,2% arsenicum. De uitsparingen van de ogen lijken al in het wasmodel te zijn aangebracht. Waarschijnlijk is hierbij gebruik gemaakt van een hol buisje en een ronde stift die in de was werden gedrukt. Rondom de ogen welft het brons iets omhoog. Dit moet zijn ontstaan doordat de was naar buiten werd gedrukt bij het stempelen van de ogen. Ook hier zijn vijlsporen in het brons aanwezig. De ogen hebben een blauwe pupil met een rode rand. Van het email in de ogen is slechts een klein deel bewaard gebleven. Het blauwe email is gedeeltelijk ontleurd (afb. 7.9).

Het haantje heeft oorspronkelijk nog een aparte rugplaat en een staart gehad, die zeer waarschijnlijk waren voorzien van een versiering met email. Hiervan zijn voorbeelden bekend uit Duitsland (Keulen) en Engeland (Cirencester) (zie paragraaf 7.3). De reden voor het apart gieten van het haantje, de rugplaat en de staart ligt niet in het besparen van brons: het gieten van deze

Afb. 7.9 De ogen en de kam zijn ingelegd met rood en blauw email (foto: Restaura).

delen in één stuk met een gietkern zou net zoveel brons kosten. De reden moet meer gezocht worden in de techniek van het emailleren. Het aanbrengen en smelten van glaspoeder in de cellen, al dan niet als pasta, gaat beter als de te emailleren delen vlak kunnen liggen.

7.2.3 Het voetstuk

Het voetstuk is in één geheel gegoten (afb. 7.1). In de hals zijn aan de binnenzijde afdrukken en wrijfsporen van een spatel aanwezig. Er is zeer waarschijnlijk gebruik gemaakt van een buitenmal waarin twee wasplaten zijn gelegd en aangewreven. De naden waar de wasplaten samenkwamen, zijn met een spatel dicht gewreven. In de hals van het voetstuk zijn ook vrij ruwe horizontale ribben aanwezig (cf. afb. 7.6). Deze zijn zeer waarschijnlijk ontstaan toen tijdens het drogen van de gietkern het materiaal is ingescheurd. Tijdens het gieten van het brons heeft dit de barsten opgevuld.

Het voetstuk is na het gieten aan de buitenzijde afgedraaid op een draaibank; de nog aanwezige draaisporen aan het oppervlak tonen dit aan. Daarna is de Latijnse tekst met een graveerbeitel in twee regels in het voetstuk gegraveerd.³⁴⁷ Dit is bij de meeste letters met vrij grote kracht gebeurd waarbij op de beitel is getikt met een hamer. In de letters is een 'ribbeleffect' aanwezig dat het gevolg is van het regelmatig tikken op de graveerbeitel (afb. 6.47 en 6.48). Verder zijn er regelmatig nieuwe aanzetten en uitschieters zichtbaar en is er bij één letter sprake van een 'verschrijving' (afb. 6.49).

De buitenzijde van het voetstuk heeft een glanzend patina. De gegraveerde letters zijn gedeeltelijk gevuld met bruingele aarde. In het voetstuk zijn corrosieputjes aanwezig (cf. afb. 6.47 en 6.48). De lichtgroene kleur hiervan verdraagt een actieve corrosiewerking (bronsrot). De binnenzijde van het voetstuk is nog overdekt met aarde. Aan deze zijde tekent zich een groot deel van de letters af. Deze zijn doorgedrukt bij het graveren van de letters aan de buitenzijde (afb. 6.50). Dat de letters aan de binnenzijde zijn doorgedrukt kan te maken hebben met de kracht van het graveren, maar deels ook met de legering van het brons. Het hoge aandeel tin en lood in de legering maakt het materiaal relatief vrij zacht.

7.2.4 Conclusies over het maakproces

De resultaten van het laboratoriumonderzoek laten er geen twijfel over bestaan dat het haantje en het voetstuk bij elkaar horen. Dit blijkt uit diverse gegevens: de gelijke vervormingen van de voetschijf van het haantje en de bovenrand van het voetstuk, de tinresten van de soldering waarmee het haantje op het voetstuk was gesoldeerd en tenslotte de XRF-analyses van het brons en de aanslag die goed overeenkomen.

De verschillende onderdelen van het haantje waren oorspronkelijk aan elkaar gesoldeerd, zodat het haantje dicht was. Een functie als open wierookbrander kan dan ook worden uitgesloten, ook omdat de hals van het haantje vol zit met een rest van de gietmassa. De opengevoerde voetschijf van het haantje biedt echter de mogelijkheid om wierookstaafjes in het voetstuk te steken.

De tekst in het voetstuk is niet in het wasmodel aangebracht, maar is gegraveerd in het brons. Dit is waarschijnlijk in het atelier van de bronsgieter gebeurd toen het haantje nog niet op het voetstuk was gesoldeerd. Het graveren met een graveerbeitel en hamer zou zeer zijn bemoeilijkt als het haantje al op het voetstuk was bevestigd.

³⁴⁷ Voor een gedetailleerde beschrijving van de inscriptie, zie paragraaf 6.9.

7.3 Parallellen en discussie

S. Hoss

Er zijn in de noordwestelijke provincies van het Romeinse rijk negen vergelijkbare haantjes gevonden.³⁴⁸ Drie hiervan komen van het continent, maar met tot nu toe zes exemplaren stamt de meerderheid uit Groot-Brittannië.³⁴⁹ Van een haantje uit Tongeren (afb. 7.10)³⁵⁰ ontbreekt alleen de staart; de rugplaat en de ronde kinlel zijn bewaard. De ogen zijn gevormd als die van het haantje van Buchten en met rood email gevuld. Het haantje staat nog op zijn voetstuk, dat zeer sterk op het voetstuk uit Buchten lijkt. Met voetstuk is het beeldje

13,1 cm hoog; de haan alleen meet 9,8 cm. De Tongerse haan heeft op dezelfde plek een emailversiering als het haantje van Buchten, maar de velden zijn driehoekig in plaats van ruitvormig; de onderste rij heeft in plaats van driehoekige halvemaaanvormige velden. Deze zijn volgens Faider-Feytmans met groen en rood email gevuld.

Een ander haantje is in Keulen gevonden (afb. 7.11).³⁵¹ Ook dit exemplaar mist de staart, maar de rugplaat en de kinlel zijn behouden gebleven; de poten zijn kort onder de sporen afgebroken. Het haantje is met ruitvormige emailvelden in de kleuren rood, geel, blauw en groen versierd. De ogen, kam en kinlel zijn met rood email ingelegd.

Afb. 7.10 Haantje, h. 13,1 cm; h. haan 9,8 cm; Tongeren, Musée Le Grand Curtius, Liège, inv. 10/70 (foto: M. Verpoorten, Ville de Liège).

Afb. 7.11 Haantje, h. 12,5 cm; Keulen, Rheinisches LandesMuseum Bonn, inv. 36, 202. (foto: LVR – LandesMuseum Bonn).

³⁴⁸ Bij de genoemde aantallen gaat het alleen om hanen die volgens hetzelfde procédé zijn vervaardigd. Andere bronzen hanen, zoals het massief gegoten exemplaar uit Eining (cf. Jütting 1995, 207, Abb. 16, nr. 213; Garbsch 1999), worden hier niet besproken.

³⁴⁹ Voor literatuurverwijzingen dank ik T. Derks en H. van Enckevort.

³⁵⁰ Faider-Feytmans 1979, 134, no. 238, pl. 97 (Musée Curtius, Liège, inv. 10/70). Hoewel hanen in werkelijkheid twee lellen hebben, is in dit beeldje en alle andere exemplaren waarin de kop volledig is bewaard, steeds slechts één lel weergegeven.

³⁵¹ Menzel 1986, 59-60, Taf. 78.

Afb. 7.12 Haantje, h. 7,8 cm; Ezinge, Groninger Museum, inv. GM 1931/V 698a (foto's: Groninger Museum).

Van buiten de limes komt een haantje, dat bij een terpopgraving in Ezinge in de provincie Groningen is gevonden (afb. 7.12).³⁵² Het komt uit een hutkom die in de vijfde eeuw moet worden gedateerd.³⁵³ Het object is niet geconserveerd en sterk aangetast door corrosie. Bij dit exemplaar ontbreekt de kop en de staart, maar de poten zijn bewaard tot op de ronde schijf, die oorspronkelijk op het voetstuk zat. Deze schijf is weliswaar niet meer volledig, maar goed te zien is dat bij een horizontale positie van de schijf de haan rechtop staat. Van de emailversiering zijn alleen nog restanten van de velden bewaard. Welke vorm deze velden hadden (ruit, driehoek, tongvormig, etc.), is door de nog aanwezige corrosie niet herkenbaar.

Met zes stuks komt de meerderheid van de vergelijkbare stukken uit Groot-Brittannië; helaas is van slechts één stuk een echte vondstcontext bekend. Tot de groep zonder vondstcontext behoort een oude vondst die in het British Museum in Londen bewaard wordt en in de buurt van de Royal Exchange zou zijn gevonden (afb. 7.13).³⁵⁴ Volgens de afbeelding ontbreekt van deze haan eveneens de staart en zijn de poten kort onder

de sporen afgebroken. Het merendeel van de emailvelden is halvemaanvormig, maar sommige aan de nek hebben een langwerpige vorm. De kleuren van de velden zijn in dit geval zacht groen en geel. In de beschrijving wordt er vanuit gegaan dat de haan een staart had, die vanwege de daarvoor aangenomen gebruikte vergelijkbare materialen niet bewaard zou zijn gebleven.

Het meest complete haantje is tijdens een recente opgraving aan Tetbury Road in Cirencester gevonden, ca. 150 km ten westen van Londen (afb. 7.14).³⁵⁵ Het komt uit het graf van een kind van 2 tot 3 jaar oud, dat is begraven met zijn genagelde schoenen, een aardewerken (peuter) drinkbeker met een tuit en het haantje. Deze haan is bijna compleet: alleen de onderpoten, die ter hoogte van de sporen zijn afgebroken, en het voetstuk zijn niet bewaard gebleven. Het haantje heeft net als de andere haantjes van deze groep een hol lichaam dat met een 'deksel' op de rug wordt afgesloten. Ook hier is, net als bij het haantje van Buchten, de holte van binnen ruw gelaten en zijn boven de aanzet van de poten kuiltjes als resten van het gietproces te zien. Het beeldje van Cirencester is het enige waarvan ook

³⁵² Zadoks-Josephus Jitta/Peters/Van Es 1967, 114, no. 47.

³⁵³ Knol 2014.

³⁵⁴ NN 1922, 94, fig. 116; Henry 1933, 141, fig. 43.2.

³⁵⁵ Hilts 2013, 32-33;

Afb. 7.13 Haantje, h. 12,8 cm; Londen, Royal Exchange
(tekening: British Museum NN 1922, 94, fig. 116).

de staart bewaard is. Deze was oorspronkelijk aan de achterkant vast gesoldeerd. Op die manier was het rugdeel niet meer te openen en de holte binnen de haan ontoegankelijk. Door deze vondst is duidelijk dat – anders dan lange tijd gedacht – de hanen van dit type geen praktisch gebruik kenden, maar alleen mooie snuisterijen waren. De staart is sterk gestileerd en vormt een doorbroken patroon van een *pelta*, een vorm die ook van diverse beslagen op hout en leer uit deze tijd bekend is. De haan is zowel op de borst als op de rug met email versierd. De versiering op de borst bestaat hoofdzakelijk uit ruitvormige emailvelden, met aan de onderkant velden die veervormig zijn. De velden op de rug zijn halve-maanvormig, met aan de smalle zijden elk twee velden, die aan de vorm van de haan aangepast lijken. De kleuren van het email zijn afwisselend blauw, geel en iets wat nu groen-wit lijkt en oorspronkelijk of wit of groen was. De ogen, kam en kinlel waren eveneens met email versierd, dat uitgevallen is.

Volgens een gids uit 1922 is daarnaast in Cirencester in 1870 ook een haantje gevonden, in Cricklade Street, maar dit beeldje is verloren.³⁵⁶

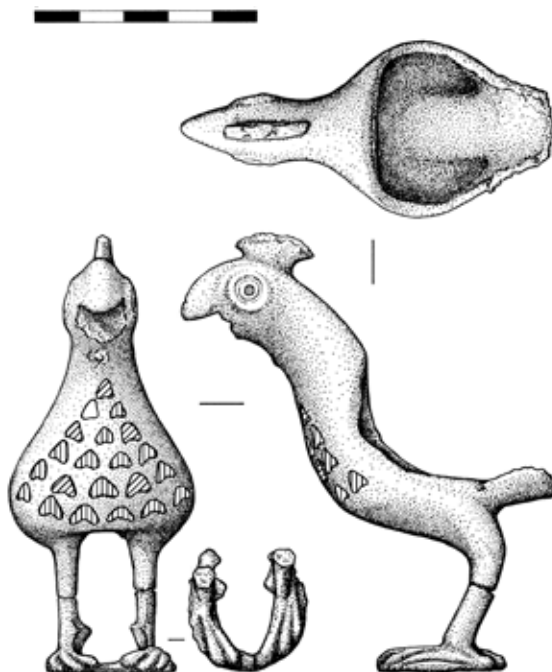

Afb. 7.14 Haantje, h. 12,5 cm; Cirencester, Corinium Museum (foto: Cotswold Archaeology).

³⁵⁶ Hilts 2013, 33.

Afb. 7.15 Haantje, h. 10,6 cm; Cople, Bedfordshire, inv. SOM-745EA2 (foto's en tekeningen: Portable Antiquities Scheme).

Drie vondsten van vergelijkbare haantjes zijn in Groot-Brittannië door amateurs met een metaaldetector gevonden en vervolgens in het Portable Antiquities Scheme (PAS) geregistreerd.

Van het haantje uit Cople, Bedfordshire ontbreken de kinlel en een deel van de snavel, de rug en de staart (afb. 7.15).³⁵⁷ De poten zijn in het midden gebroken, maar apart bewaard gebleven, net als stukken van de voetschijf. De haan is 10,6 cm hoog. Het email van de buitenrand van het oog is uitgevallen, maar de binnenste stip is blauw. De versiering op de borst bestaat uit een patroon van halvmajaanvormige emailvelden, die op veren moesten lijken en die in de bewaard gebleven delen de kleuren blauw, groen en rood hebben.

Uit Drayton Bassett, Staffordshire, stamt een fragment van de kop van een haan.³⁵⁸ De kop is zwaar beschadigd en de kam, kinlel en snavel ontbreken, maar ook bij deze haan waren de ogen op dezelfde manier met rood email versierd als bij de andere stukken (afb. 7.16).

³⁵⁷ Worrell 2012, 81-82; PAS-nr. SOM-745EA2, <http://finds.org.uk/database/>.

³⁵⁸ PAS-nr. WMID-D965B4, <http://finds.org.uk/database/>.

De meest noordelijke vondst komt uit Slyne-

Afb. 7.16 Haantje, Drayton Bassett, Staffordshire, inv. WMID-D965B4 (foto: Portable Antiquities Scheme).

with-Hest, Lancashire.³⁵⁹ Deze haan is in zijn geheel 12,3 cm hoog en in drie delen bewaard gebleven, die aan elkaar passen: de kop en nek, de borst met aanzet van de poten en het rugdeel (afb. 7.17). De snavel is beschadigd en de kinlel ontbreekt. De kam is niet (meer?) geëmailleerd, maar het oog heeft de gebruikelijke indeling met een binnenste rond veld dat in blauw geëmailleerd is en een buitenrand in rood. Op de borst heeft de haan een emailversiering uit vier rijen driehoeken en daaronder een rij in halve maan-vormige velden, ingelegd met rood, blauw en groen email.

De sterke overeenkomsten in productiemethode en afwerking doen vermoeden dat alle genoemde hanen in dezelfde werkplaats zijn gegoten. De haantjes zijn in verloren vorm in diverse onderdelen gegoten, afgewerkt en aansluitend versierd door ze te emaileren. Het stuk uit Cirencester is daarbij het best bewaarde voorbeeld en maakt duidelijk dat de holle ruimte van de hanen geen functie had, omdat het 'deksel' dat de rug vormt door de vastgesoldeerde staart gesloten was. Eerder had Menzel al waargenomen dat de 'deksels' van de vondsten in Keulen

en Londen aan de lichamen van de haantjes waren vast gesoldeerd.³⁶⁰ Hierdoor was de holle ruimte niet meer te openen.

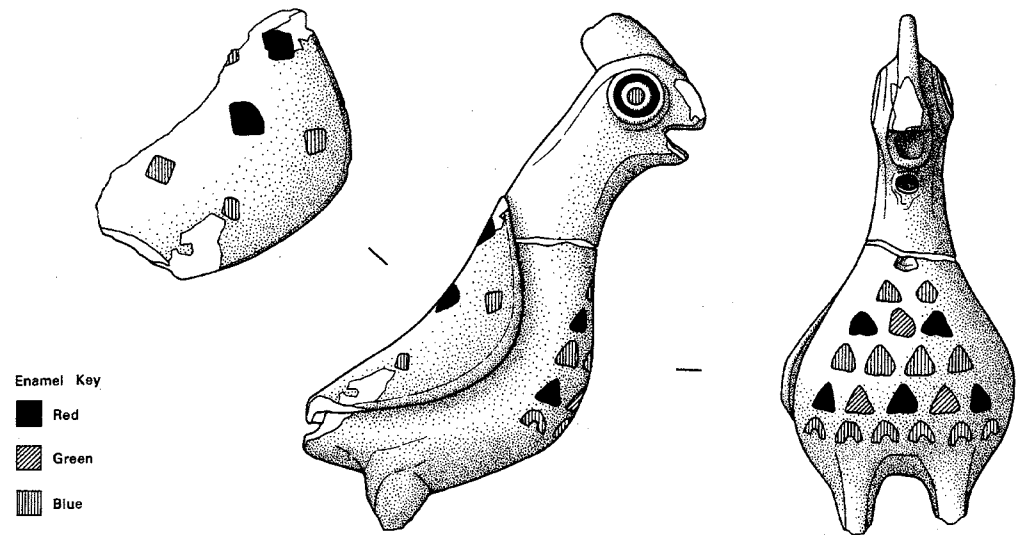
Een vergelijking van de verschillende emailversieringen toont, dat de vorm van de met email gevulde velden verschillend kan zijn. De hier gebruikte techniek wordt *champlevé* of *Grubenemail* genoemd.³⁶¹ Daarbij worden in het voorwerp, dat men wil decoreren vlakke velden in de gewenste vorm óf direct meegegoten óf nieuw aangebracht door met een beitels het metaal weg te halen. Uit tot poeder gemalen protoglasmasa ('fritte') en een beetje water wordt een pasta aangemaakt en in deze velden aangebracht. Aansluitend wordt het email in een oven bij hoge temperatuur gesmolten, waarbij het email ook aan het metaal gaat hechten. Typerend voor deze techniek is dat per veld maar één kleur gebruikt wordt. Nadat het stuk is afgekoeld, wordt het metaal gepolijst.

Als de velden meegegoten zijn, zoals in het geval van het haantje van Buchten, is de vorm van de velden al tijdens het gietproces vastgelegd; werden daarentegen de velden in het metaal gebeiteld, kon dit in een andere werkplaats plaatsvinden, bijvoorbeeld in het atelier waar ook de

³⁵⁹ Worrell 2012, 83-84; PAS-nr. LANCUM-361F75, <http://finds.org.uk/database/>.

³⁶⁰ Menzel 1986, 60.

³⁶¹ Bayley/Butcher 2004, 46.

Afb. 7.17 Haantje, h. 12,3 cm; Slyne-with-Hest, Lancashire, inv. LANCUM-361F75 (foto en tekening: Portable Antiquities Scheme).

emailbewerking zelf plaats vond. Verschillende stappen van het maakproces konden aldus door verschillende werkplaatsen worden uitgevoerd, waarbij de halffabricaten werden doorverkocht. Als we aannemen dat dezelfde halffabricaten op deze manier bij twee of drie verschillende email-werkplaatsen met email zijn versierd, kan dat een verklaring bieden voor de verschillende vorm en/of kleur van de emailvelden. Maar het is natuurlijk ook mogelijk dat verschillende vormen door dezelfde werkplaats zijn vervaardigd. Waar deze werkplaats(en) gelegen waren, is nog onbekend. Het feit dat met zes stuks het merendeel van de nu bekende hanen in de provincie Brittannië tevoorschijn is gekomen, doet vermoeden dat de hanen in deze provincie zijn vervaardigd; de exemplaren op het continent moeten dan door mensen die vanuit Brittannië naar het Rijngebied reisden, zijn meegenomen. De verspreiding van de vindplaatsen in Brittannië laat geen duidelijke concentratie zien die op de locatie van het atelier zou kunnen duiden: met de vondsten van Cirencester, Cople en Londen zijn vier hanen in het zuiden van de provincie gevonden, terwijl de beide andere vondsten uit de Midlands en het noorden komen. Rijk geëmailleerde kannen, schalen, flessen, bekers en inktpotten worden over het algemeen met het noorden van de provincie verbonden, onder meer omdat in Castleford in een afvalkuil mallen voor geëmailleerde schalen zijn

gevonden.³⁶² De vondst van mallen in Caerleon in Wales toont echter aan, dat de productie van geëmailleerd vaatwerk ook elders in de provincie plaats vond.³⁶³ Op dit moment komt het merendeel van de hanen uit het zuiden van Brittannië, maar bij het nu bekende kleine aantal van maar tien vondsten kan al één nieuwe vondst het beeld kantelen. Omdat in het noordelijke Rijnland tot Keulen ook veel met email gedecoreerde voorwerpen worden gevonden, is het mogelijk dat hier een continentaal centrum van de productie van emaildecoratie was, misschien geïnitieerd door ambachtslieden uit

³⁶² Bayley 1985; Bayley & Budd 1998. Zie ook de bijdragen in Breeze 2012.

³⁶³ Boon 1986.

Brittannië.³⁶⁴ Een mogelijkheid voor de herkomst van de hanen die voorlopig dan ook open gehouden moet worden, is dat de hanen vanuit deze regio naar Brittannië zijn geïmporteerd. Door de grotere aantallen aan vondsten en de aanwijzingen voor productie lijkt het vooralsnog echter waarschijnlijker dat de importrichting andersom was. Een datering in de late tweede of vroege derde eeuw n.Chr. wordt door vergelijkingen met andere geëmailleerde voorwerpen ondersteund.³⁶⁵

Het onderzoek aan het haantje van Buchten en vergelijkbare exemplaren elders laat zien, dat de holle ruimte van de beeldjes niet te openen was en dat de aanwezigheid daarvan in de productiemethode moet worden gezocht. Eerder voorgestelde interpretaties van deze objecten in termen van een nutsfunctie als olielamp of wierookbrander zijn dan ook weinig ter zake.³⁶⁶ Het lijkt dus zeer aannemelijk dat de hanen gewoon leuke snuisterijen waren, die als decoratie dienden.

De vraag is nu of wij met de hanen met 'gewone' handelswaar te maken hebben - of dat zij als persoonlijke voorwerpen vanuit Brittannië, misschien zelfs als 'toeristische' souvenirs, zijn meegebracht?³⁶⁷ Tussen Brittannië en het Rijnland bestond een levendige handel in waren, die onder meer een neerslag heeft gevonden in de aan Nehalennia gestichte altaren met wij-inscripties waarmee de schippers voor een veilige overtocht dankten.³⁶⁸ Daarnaast was er ook een uitwisseling van mensen, die van beide kanten tijdelijk of soms ook voor altijd naar de andere kust vertrokken. We kunnen daarbij denken aan handelaren, soldaten of ambtenaren, die van standplaats wisselden, maar misschien ook aan mensen, die in een andere provincie op een betere toekomst hoopten. Bovendien moet natuurlijk ook aan de bijbehorende families worden gedacht zoals vrouwen en kinderen en misschien ook andere, van deze mannen financieel afhankelijke familieleden (moeders, ongetrouwde zussen, minderjarige broers, etc.), en aan bij de familie horende dienaren c.q. slaven. Al deze mensen brachten hun persoonlijke eigendommen mee, wat onder meer aan het veelvuldig voorkomen van fibulae uit Brittannië in onze streken en van continentale fibulatypes in Brittannië kan worden afgelezen.³⁶⁹

Het kleine aantal vondsten op het continent suggereert dat de haantjes geen gewone handelswaar waren, maar met mensen als persoonlijk

eigendom uit Brittannië zijn meegekomen.

Opvallend is, dat drie van de continentale vindplaatsen (Buchten, Tongeren en Keulen) vrij dicht bij elkaar liggen, alleen het Groningse Ezinge is hiervan ver verwijderd. Eveneens valt op dat twee van de vondsten uit stedelijke nederzettingen komen, waar een toestroom van bijvoorbeeld handelaren te verwachten valt. De vondsten van het platteland uit Ezinge en Buchten zijn minder makkelijk te duiden. Een mogelijke verklaring is dat mensen die oorspronkelijk uit Ezinge c.q. Buchten kwamen een tijd in Brittannië hebben doorgebracht en bij terugkomst de beeldjes van daar hebben meegebracht. Omdat wij weten dat een behoorlijk aandeel van de in Brittannië gestationeerde troepen van het continent kwam, zou het bij deze personen om soldaten kunnen gaan. Een andere mogelijkheid is dat het om handelaren ging.

³⁶⁴ Worrel 2012, 84.

³⁶⁵ Worrel 2012, 83.

³⁶⁶ Olielamp: Schaetzen & Vanderhoeven 1956; Van Enckevort & Hendriks 2015; wierookbrander: Faider-Feytmans 1979, 134, no. 238.

³⁶⁷ Künzl 2008; zie ook de bijdragen in Breeze 2012.

³⁶⁸ Stuart & Bogaers 2001; Derks 2014b.

³⁶⁹ Ivleva 2012.

8.1 Inleiding

In het najaar van 1976 vond op een terrein ten westen van het dorp Buchten 'een uitgebreide waarneming' plaats, waarbij resten van stenen funderingen uit de Romeinse tijd en een begraafplaats van 44 inhumaties uit de vroege middeleeuwen werden gevonden. Het onderzoek was noodzakelijk geworden nadat de gemeente Born, die eigenaar van het terrein was, had besloten ter plaatse een industrieterrein aan te leggen. Als gevolg daarvan zou de vindplaats, die was gelegen op een lichte verhoging in het terrein, tot een diepte van 80-100 cm worden afgegraven en vervolgens deels overbouwd. De opgraving vond plaats onder auspiciën van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en werd uitgevoerd door enkele amateur-archeologen uit de regio, geassisteerd door arbeidskrachten van de gemeente. De wetenschappelijke leiding was in handen van provinciaal archeoloog J.H.F. Bloemers. Van de resultaten van het onderzoek verschenen enkele summiere berichten in het jaarverslag van de rijksdienst en in de Archeologische kroniek van Limburg. Daarin ging de meeste aandacht uit naar de markante vondst van een bronzen beeldje van een met email ingelegde haan en de daarvan losgeraakte bronzen sokkel met inscriptie. Een uitwerking van de aangetroffen sporen en vondsten kwam echter nooit van de grond.

Dit rapport, dat beoogt in die lacune te voorzien, dankt zijn ontstaan aan een initiatief van het Limburgs Museum in Venlo, dat sinds zijn oprichting in 2000 de voornaamste uit de Romeinse tijd daterende vondsten van de site in zijn beheer heeft. Toen het museum een vernieuwing van zijn permanente expositie voorbereidde en vast was komen staan dat daarin de vondsten van Buchten opnieuw een plaats zouden krijgen, vatte het museum het plan op om het oude onderzoek alsnog te laten uitwerken, zodat de museumstukken alsook de overige vondsten uit de opgraving in een wetenschappelijk context zouden kunnen worden geplaatst. De voorgaande hoofdstukken bevatten het verslag van het specialistisch onderzoek dat in dit kader werd uitgevoerd. Het bleek geen sinecure om met de beschikbare gegevens een adequate wetenschappelijke analyse van de aangetroffen

sporen en vondsten te maken. De voornaamste reden daarvan is de deplorabele staat van de documentatie van het onderzoek. Veel vragen zijn daarom onbeantwoord gebleven en tal van nieuwe gerezen. In dit slothoofdstuk wordt een poging gedaan de voornaamste resultaten van de verschillende deelonderzoeken in een samenhangend betoog te presenteren. Om dat doel te bereiken zal het nodig zijn de deelresultaten met elkaar te confronteren en soms in een ruimer kader te plaatsen. In deze zin is dit hoofdstuk meer dan louter een samenvatting. In overeenstemming met de aangetroffen sporen en vondsten valt het hier gepresenteerde betoog in twee delen uiteen: een eerste deel waarin de sporen en vondsten uit de Romeinse tijd centraal staan en een tweede waarin de aandacht uitgaat naar de begraafplaats.

8.2 Een villa of een heiligdom uit de Romeinse tijd?

De belangrijkste vraag die met de uitwerking van alle sporen en vondsten beantwoord moest worden was die naar de interpretatie van de site. Tijdens en kort na de opgraving domineerde in persberichten en interviews met de provinciaal archeoloog de visie dat de aangetroffen sporen zouden behoren tot een Romeinse villa. Ook in het verslag van de evaluatiebijeenkomst van het onderzoek in het gemeentehuis van Born klinkt deze interpretatie door: het was een 'gewone opgraving' geweest, een 'routiene kwestie' (bijlagen 7 en 8). De goed verstaander begrijpt hier dat de opgraving in de ogen van de wetenschappelijk leider niets bijzonders had opgeleverd, lees: weer een Romeinse villa zoals we er al vele kenden. Een voorzichtige kentering in het denken over de betekenis van de opgraving wordt zichtbaar in het eerste voorbericht over de resultaten van de opgraving waarin provinciaal archeoloog Bloemers voor het eerst de mogelijkheid oppert dat het eventueel ook om een heiligdom zou kunnen gaan. In een in 1981 gepubliceerde bijdrage aan een tentoonstellingscatalogus over de amateur-archeologie in Limburg herhaalt hij de tekst van zijn eerste vondstbericht om vervolgens af te sluiten met de daaraan toegevoegde zinnen: 'In eerste instantie is men geneigd de rechthoekige plattegrond als een villa te interpreteren. Genoemde

vondsten [beeldje en voetstuk met votiefinscriptie voor de godin Arcanua, TD] duiden erop dat ook een functie als heiligdom in overweging genomen kan worden. Nadere analyse van de rijke vondsten zal hierover misschien uitsluitsel kunnen geven.³⁷⁰

De voorzichtigheid die hieruit spreekt, siert de wetenschapper, maar was onnodig. Alleen twijfel aan de vondstcontext van het beeldje met inscriptie had de interpretatie van de site als heiligdom kunnen ondermijnen, maar die vondstcontext was nu precies een van de weinige zaken waaraan bij dit onderzoek niet getwijfeld hoefde te worden! Beeldje en sokkel waren immers tijdens de opgraving uit een als 'afvalkuil' beschreven spoor geborgen. De inscriptie op de sokkel maakte bovendien duidelijk dat het beeldje van de haan in het kader van een gelofte aan de godheid was geofferd. Nu kunnen bewoners van Romeinse villa's geloftes afleggen en inlossen rond een privaat huisaltaar. Archeologisch hebben we daarvan nauwelijks getuigenissen, maar dat heeft ongetwijfeld te maken met het weinig spectaculaire karakter van de offers die met dergelijke *vota* gepaard gingen en met het feit dat dergelijke huisrituelen nauwelijks vergezeld gingen van schriftelijke uitingen. De in de Buchtense inscriptie expliciet tot uitdrukking gebrachte achtergrond van de dedicant als legioensveteraan wijst er echter op dat de inlossing niet in private huiselijke context plaatsvond, waar een dergelijke mededeling over zijn verleden overbodig was, maar in de openbare ruimte. De bedoeling van zulke teksten was het geschenk en zijn gever blijvend met elkaar te verbinden. Daarmee kon – in afwezigheid van de dedicant en lang na de feitelijke inlossing – aan anderen kenbaar worden gemaakt dat de schenker de verplichtingen die hij bij het afleggen van de gelofte tegenover de godin was aangegaan, had ingelost. Verder had de tekst de functie ook de naam en faam van de godin te verspreiden en anderen op te roepen haar, naar het voorbeeld van de dedicant, met offers of wijgeschenken te eren. Om kort te gaan, de tekst van de votiefinscriptie op de sokkel impliceert een lezerspubliek dat wijder is dan de eigen huiselijke kring. Dergelijke 'schuldbekentenissen' aan de godheid werden in de Romeinse tijd bij uitstek tentoongesteld in heiligdommen. De eerste aanname bij de vondst van een object met een dergelijke votiefinscriptie zou daarom moeten zijn dat de vindplaats een heiligdom is. Pas als er goede

gronden zijn om aan te nemen dat de vondst in kwestie uit een verstoorde of een secundaire context stamt, zou aan andere interpretaties gedacht kunnen worden. Maar, als gezegd, daarvan was hier geen sprake.

Enige jaren na afsluiting van de opgraving kon door Bloemers' opvolger W.J.H. Willems een tweede votiefinscriptie aan dezelfde godin worden gepresenteerd, die de interpretatie van de site als heiligdom buiten iedere twijfel verheft.³⁷¹ De analyse van de sporen en van het complete in het depot bewaarde vondstmateriaal van de opgraving heeft naast deze twee epigrafische aanwijzingen een aantal additionele argumenten opgeleverd die de interpretatie als heiligdom bevestigen of in elk geval niet tegenspreken. Genoemd kunnen worden de structuur van de opgegraven plattegrond, de locatie van de vindplaats in het landschap, een fragment van een wij-altaar met inscriptie, een fragment van een votief-aedicula en twee geslepen neolithische bijlen. Zij zullen hieronder een voor een kort de revue passeren.

Door de slechte conservering van de sporen kon helaas geen volledige plattegrond worden gedocumenteerd. Maatvoering en lay-out sluiten echter uit dat het bij de rechthoekige structuur om de restanten van een Romeinse villa kan gaan. De villa-hypothese was enerzijds voortgekomen uit de wetenschap dat de meeste rurale steenbouwsites in Zuid-Limburg inderdaad tot de categorie van Romeinse villa's kunnen worden gerekend en anderzijds in stand gehouden door de onbekendheid met de verschijningsvormen van uit de Romeinse tijd daterende heiligdommen. Ook deze opgraving heeft onze kennis hiervan helaas niet veel verder gebracht. Duidelijk is dat de rechthoek als een omheiningmuur van een open ruimte moet worden gezien. De sporen die ons hadden kunnen inlichten over de inrichting van het binnenterrein zijn grotendeels door de latere aanleg van het grafveld vernietigd. Over de precieze vorm van het cultusgebouw kunnen we daarom niets zeggen. Als de geringe hoeveelheid uit het veld geborgen natuursteen en de geringe breedte en diepte van de bewaard gebleven uitbraaksleuven daarvoor betrouwbare indicatoren zijn, dan kan het cultusgebouw geen monumentale steenbouw zijn geweest, maar moeten we denken aan een bescheidener gebouw in vakwerk of adobe constructie. Wel waren de wanden gedecoreerd met beschilderd pleisterwerk en was de sokkel van

³⁷⁰ Bloemers 1981; cf. ook Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij 1981, 92 (Bloemers), waar de impliciete boodschap eveneens is dat het beeldje van een villa stamt.

³⁷¹ Willems, *PSHAL* 119, 1983, 251 ff. Voor een verklaring dat in de vondstberichten van Bloemers iedere verwijzing naar deze vondst ontbreekt, zie de noten 17 en 317.

de wand of de vloer bekleed met gesneden marmer (opus sectile). De locatie in het landschap was prominent, vlak voor de top van een licht glooiende heuvel die een aantal meters boven de nabijgelegen vlakte van het Maasdal uitstak. Wat betreft de vondsten moet naast de twee votiefinscripties voor Arcanua als eerste een derde op het terrein gevonden inscriptie op een kalksteenfragment worden genoemd. De tekst is fragmentair en laat in principe open of het om een graf- of wij-inscriptie gaat, maar aangezien er geen uit de Romeinse tijd daterend grafveld tevoorschijn is gekomen, is de optie dat het hier om een votiefinscriptie op een wijgeschenk gaat verreweg het meest waarschijnlijk. Daarbij is dan bovenal aan het in het Rijnland meest populaire stenen wijgeschenk te denken: het wij-altaar.³⁷²

Onder de bewaarde vondsten bevindt zich voorts een niet eerder gepubliceerd zandstenen stuk bouwplastic dat zeker heeft toebehoord aan een *aedicula*, een wijgeschenk in de vorm van een miniatuurtempel (fig. 6.33). Het gaat om een hoekblok met een aan drie zijden doorlopende architraafbalk die wordt gedragen door een Korinthisch kapiteel; dat kapiteel vormde de bekroning van een niet meer aanwezige zuil of pilaster. Op de architraafbalk moet een fries en gevelveld hebben gerust waarvan eveneens niets bewaard is gebleven. Onder de architraafbalk is pal naast het kapiteel nog de aanzet zichtbaar van een boog, waarvan de archivolt drie *fasciae* laat zien. De zwikken zijn glad gelaten. Uit de hoogte van het kapiteel valt af te leiden dat de pilasters van het bouwwerk waaruit dit steenfragment afkomstig is, maximaal ca. 2,5 - 3,0 m kunnen zijn geweest; aangezien het blok bovendien slechts 14 cm diep is en het deel tussen de twee dakdragende zuilen of pilasters open was, kan van een begaanbaar gebouw geen sprake zijn geweest. Veel meer moeten we ons het object voorstellen als een architectonisch kader waarin mogelijk nog een los beeld heeft gestaan van de godheid voor wie het wijgeschenk bedoeld was.

Dergelijke votief-*aediculae* zijn in de Gallisch-Germaanse provincies niet erg talrijk en tot dusver vooral uit het Rijnland bekend.³⁷³ Zij vormen een categorie wijgeschenken die als het ware de verbindende schakel zijn tussen de votiefaltaren met een nis en voorstelling van de godheid³⁷⁴ en de kleine, begaanbare tempels die als neven-heiligdommen naast de hoofdtempel konden

worden opgericht. De beste parallel is een fragment uit Keulen dat in secundaire context in het atrium van de St. Gereon werd gevonden.³⁷⁵ Naar dit voorbeeld kan op de architraafbalk of het fries en de sokkel van de Buchtense *aedicula* een inscriptie hebben gestaan die de identiteit van godheid en dedicant expliciteerde. Het monument stond ongetwijfeld ergens binnen de omheining opgesteld en moet, te oordelen naar de bewerking aan voor- en achterzijde, van beide zijden zichtbaar zijn geweest.

Een bijzondere vondstcategorie die in de discussie over de functie van de vindplaats een rol speelt, bestaat uit een betrekkelijk groot aantal scherven die in de Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1980-1982 aan een klein formaat puntamfoor zijn toegeschreven (fig. 6.14). Dit aardewerk, waarvoor geen parallellen konden worden gevonden, werd een rol in de cultus toegedicht. In de hernieuwde studie die aardewerkspecialist Van Diepen van deze vondsten maakte opent zij de mogelijkheid dat de betreffende scherven ook onderdeel van een dakdecoratie geweest zouden kunnen zijn. Hoewel een definitief oordeel op basis van de scherven alleen niet mogelijk lijkt, pleit zowel het Minimum Aantal Individuen als de context van een heiligdom eerder voor handhaving van de hypothese dat het hier om een speciale categorie aardewerk met een rituele betekenis gaat, gekoppeld aan een gebruik om de godin een kleine hoeveelheid wijn, olie of een andere vloeibare stof te schenken.

Ook het betrekkelijk grote aantal munten (43) kan als een argument voor een heiligdom worden opgevat. Het is onwaarschijnlijk dat een dergelijke hoeveelheid munten door gewoon verlies in de bodem terecht is gekomen. En als numismaticus Aarts gelijk heeft dat in de gedocumenteerde munten het zilvergeld door een selectie van buiten het kader van de opgraving gevonden en voor determinatie aangeboden munten is oververtegenwoordigd en de muntencurve van Buchten geen bijzondere afwijking vertoont, dan moet het totale aantal reeds bekende munten met een x aantal bronzen exemplaren worden vermeerderd.

Een laatste argument voor een interpretatie als heiligdom kan worden ontleend aan de vondst van twee geslepen stenen bijlen uit het neolithicum (fig. 6.2). Losse vondsten van bijlen worden, vooral als zij uit natte contexten stammen en niet vergezeld gaan van ander nederzettingen-

³⁷² Voor het altaar als wijgeschenk, zie Derks, 2014b.

³⁷³ Noelke 1990. Buiten de daar opgevoerde *aediculae* wees P. Noelke mij per brief op vondsten van vergelijkbare nog ongepubliceerde voorbeelden uit Titz-Hompesch (middenstuk van gevelveld, architraafbalk en aanzet van centrale boog; H. 26,3 cm) en uit Jülich-Merzenhausen. Beide stukken bevinden zich in een privéverzameling in Jülich.

³⁷⁴ Voor een overzicht over deze wijgeschenken, zie Derks, 2014b.

³⁷⁵ Noelke 1990, 108 ff, fig. 20 en 21.

materiaal, vaak in rituele termen geïnterpreteerd. Minder bekend is dat geslepen bijlen ook vaker in Romeinse heiligdommen worden gevonden, soms in grote aantallen.³⁷⁶ Het heeft er alle schijn van dat in die gevallen de objecten intentioneel zijn verzameld en gedeponneerd. Dit is wellicht ook in Buchten het geval.

Mantelspelden zijn op cultusplaatsen doorgaans gemeengoed. Zij kunnen op zichzelf zijn geofferd, maar ook als onderdeel van de kleding waarvan de resten niet bewaard zijn. Opvallend is het geringe aantal Romeinse fibulae dat van de vindplaats bekend is: één. Dit is wellicht te wijten aan de beperkte inzet van de detector tijdens de opgraving alsook aan de geringe tijdsinvesteringen in registraties van vondsten die na afloop van de opgraving in de afgevoerde grond werden gedaan. Afgaand op de berichten over die 'secundaire' detectieactiviteiten moeten vele vondsten over vele verschillende collecties verspreid zijn geraakt. Aangezien registratie daarvan tijdrovend was, zijn achteraf wellicht alleen nog bijzondere vondsten geregistreerd (cf. paragraaf 3.3).

Samenvattend kunnen we stellen dat de twee wij-inscripties voor Arcanua nog altijd de beste concrete aanwijzingen zijn voor de interpretatie van de opgegraven sporen en vondsten als overblijfselen van een heiligdom uit de Romeinse tijd. Belangrijke aanvullende indicaties zijn de aanwezigheid van een votiefaedica, een fragment van vermoedelijk een altaarsteen met inscriptie, het grote aantal aardewerkscherven die kunnen hebben toebehoord aan een klein formaat amfor en het aantal munten. Ook de op het eerste gezicht 'vreemde' vondst van twee stenen bijlen laat zich goed als intentionele depositie in een Romeins heiligdom verklaren. Van belang is ook dat het overig uit de Romeinse tijd daterend vondstmateriaal niet tegen een dergelijke duiding spreekt.

8.3 Het Buchtense heiligdom in de hiërarchie van heiligdommen

In de provincies van het Romeinse rijk werd met de inrichting van een *civitas* ook het statuut van de heiligdommen op het territorium van die *civitas* vastgelegd. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen publieke en private heiligdommen.³⁷⁷ Publieke heiligdommen zijn heilig-

dommen waarvan de bouw, het onderhoud en de bekostiging van de rituelen uit publieke middelen, d.w.z. de kas van de *civitas*, worden gefinancierd. De religieuze feestdagen die met de in deze heiligdommen vereerde goden zijn verbonden maken deel uit van de kalender van publieke feestdagen en worden geleid door priesters en magistraten die door de *civitas* zijn aangesteld. Naast deze publieke heiligdommen is er de categorie van private heiligdommen; de kosten die met het runnen daarvan zijn verbonden worden volledig gedragen door de private gemeenschap die er gebruik van maakt. Publieke heiligdommen beschikken vaak over een groter vermogen en kunnen zich daarom een verfraaiing van de cultusplaats door een monumentalisering van de voornaamste cultusgebouwen gemakkelijker veroorloven. Ook moeten zij op bepaalde religieuze hoogtijdagen vaak aan een grotere gemeenschap onderdak bieden dan de private cultusplaatsen die in gebruik zijn bij een *collegium* of een lokale gemeenschap.

Een zekere toewijzing van een heiligdom aan een van beide groepen is alleen mogelijk op grond van epigrafisch bewijs. Daarbij is te bedenken dat de categorieën publiek en privaat wederzijds niet geheel exclusief zijn: publieke heiligdommen kunnen door private dedicanten worden bezocht voor de voltrekking van hun private rituelen en de oprichting van hun private wijmonumenten. En private cultusgemeenschappen als *collegia* hadden keizerlijke toestemming voor het recht van vergadering nodig en stonden onder toezicht van de autoriteiten.

Wat kunnen we in dit verband zeggen over de status van het heiligdom bij Buchten en zijn plaats in de religieuze organisatie van de *civitas*? De grote publieke heiligdommen van de *civitas* lagen in de *civitas*-hoofdplaats bij Xanten, die vanaf het begin van de tweede eeuw de rechten van een *colonia* had. Daarnaast lagen vermoedelijk ook enkele van dergelijke heiligdommen op het platteland van de *colonia*. Het is zeer onwaarschijnlijk dat het Buchtense heiligdom er daar een van was. De bij het onderzoek gevonden inscripties zijn, voor zover herkenbaar, private dedicaties en dragen niets bij aan onze kennis over de status van het heiligdom. De funderingsresten en bewaarde bouwmaterialen wekken niet de indruk van een sterk monumentaal cultusgebouw en van een omvangrijk gebouwencomplex, eventueel geassocieerd met een nabijgelegen theater dat tijdens religieuze

³⁷⁶ Cf. De Vesly 1909, pl. VI (Les Essarts).

³⁷⁷ Scheid 1991; Derks 1998, 185 ff; diverse bijdragen in Dondin-Payre & Raepsaet-Charlier 2006.

festivals kon worden gebruikt, was al helemaal geen sprake. Anderzijds is ook duidelijk dat het heiligdom niet op het erf van een villa lag en daarmee primair slechts de leefgemeenschap van een enkele villa bediende.³⁷⁸ De naar het schijnt zelfstandige ligging van het heiligdom en de omvang van de hof suggereren een functie boven het niveau van de strikt lokale gemeenschap.³⁷⁹ Om die cultusgemeenschap nader te kunnen omschrijven moeten we de hier vereerde godheid en haar wijgeschenken onder de loep nemen.

8.4 De godin, haar wijgeschenken en de gebruikers van het heiligdom

Als we afgaan op de twee wij-inscripties was het heiligdom gewijd aan de godin Arcanua; er zijn geen andere namen van godheden uit het heiligdom bekend. Buchten is volgens onze huidige kennis tevens de enige plaats waar Arcanua werd vereerd. Het is tekenend voor het lokale of micro-regionale karakter van haar cultus en voor de beperkte omvang van haar cultusgemeenschap. Dat heeft deze godin gemeen met veel andere vrouwelijke godheden die in de Romeinse tijd in onze streken werden vereerd: ook Vihansa, Rura, Iseneucaega, Hurstrga, Sandraudiga en tal van andere godinnen zijn slechts van één vindplaats bekend. De culten van vrouwelijke godheden vormen in dit opzicht een contrast met die van de meeste mannelijke godheden.

De naam van de godin is, zoals L. Toorians duidelijk maakt, keltisch. Daaruit kan echter niet de conclusie worden getrokken dat de oorsprong van de cultus van Arcanua in de pre-Romeinse tijd is te zoeken. Significant is het ontbreken van Keltische munten en ander vondstmateriaal dat in de Late IJzertijd gedateerd kan worden. Dankzij de opgraving staat wel vast dat de cultusplaats van Arcanua pas in de loop van de eerste eeuw na Chr. werd gesticht. Dat laat in principe nog de mogelijkheid open dat de 'roots' van de godin elders lagen en dat zij pas in de loop van de Romeinse tijd door aanhangers mee naar Buchten is gebracht.³⁸⁰ Het naamkundig onderzoek van de enige twee bij name bekende dedicanten maakt die optie echter weinig waarschijnlijk: hun namen komen vooral in het Rijnland veel voor.³⁸¹ In de weten-

schap dat Arcanua van nergens anders bekend is, is de meest voor de hand liggende gedachte daarom dat beide dedicanten uit de omgeving van het heiligdom stamden. Uit dit alles dringt de conclusie zich op dat Arcanua, zo men wil, een 'inheemse' achtergrond had, maar wellicht een nieuwe godin was die in de eerste eeuw na Chr. door de bewoners uit de omgeving van het heiligdom was 'uitgevonden', mogelijk als reactie op de ingrijpende veranderingen die de inlijving bij het Romeinse rijk met zich meebracht. De cultus van de godin, en met name de in haar naam uitgevoerde collectieve rituelen, waren dan het vehikel waarmee de gemeenschap haar plaats in de veranderende omgeving vorm gaf en tot uitdrukking bracht (zie ook verderop). Hebben we hierboven het lokale karakter van de cultus benadrukt, daarmee is niet gezegd dat we ons de cultusgemeenschap moeten voorstellen als een gesloten groep van lokale bewoners die niet verder van huis kwamen dan de volgende nederzetting. Ulpianus Verinus, de dedicant van het bronzen haantje, had als legioenssoldaat van het Zesde Legioen wel wat van de wereld gezien. Hoe we zijn wijgeschenk ook precies dateren – hier wordt de voorkeur gegeven aan een latere datering dan tot dusver gebruikelijk, in de tweede helft van de tweede of de eerste helft van de derde eeuw –, vaststaat dat hij vanuit Germanië de oversteek naar Britannia had gemaakt waar hij tenminste een deel van zijn diensttijd vervulde. Een aantrekkelijke gedachte is dat hij het wijgeschenk van het haantje uit die provincie heeft meegebracht en bij terugkeer naar zijn geboortestreek in het heiligdom heeft achtergelaten.

De persoonlijke biografie van deze dedicant is een perfecte illustratie van de toegenomen mobiliteit in de Romeinse tijd. Nu was Verinus een militair in het leger van een wereldmacht voor wie een dergelijke mobiliteit kan worden verwacht. Maar de materiële cultuur van het heiligdom levert ook andere aanwijzingen voor contacten die verder reikten dan de villa's of andere rurale nederzettingen in de onmiddellijke omgeving van het heiligdom. De zilveren ring met inscriptie moet in een *vicus* of stad zijn verworven, waar we ateliers van ringmakers kunnen verwachten.³⁸² De fragmenten van een altaarsteen met inscriptie en van een votiefacella wijzen in de richting van het Duitse Rijnland waar dergelijke wijgeschenken gebruikelijk waren. Het Romeinse leger speelde vermoedelijk

³⁷⁸ Cf. de tempel op het erf van de villa van Voerendaal: Willems 1987, spec. 49. Te betreuren is dat geen enkele documentatie is gevonden over de bij de egaliseringswerkzaamheden direct buiten het latere opgravingsterrein in Buchten aangetroffen sporen.

³⁷⁹ Zie hiervoor nu Roymans & Derks 2015.

³⁸⁰ Van dergelijke 'transplantaties' was bijvoorbeeld sprake bij de Nedergermaanse godinnen Ricagambada en Viradecthis die door soldaten uit Nedergermanië bij hun garnizoensplaats Birrens in Britannia werden vereerd. *RIB* 2107-2108.

³⁸¹ Zie paragraaf 6.9.

³⁸² Voor het beroep van ringmaker, zie het door een *anularius* geschenken votiefaltaar in het heiligdom van Klein-Winternheim: *CIL* XIII 7249.

een belangrijke rol in de verbreiding van deze nieuwe vormen van communicatie met de godenwereld. Helaas is van de aedica slechts een klein fragment bewaard dat geen inscriptie draagt en is de inscriptie op het vermoedelijke wij-altaar zo fragmentarisch, dat zij geen concrete informatie over de achtergrond van de dedicant bevat. Het ligt voor de hand voor de oprichting van deze monumenten in de eerste plaats aan soldaten in actieve dienst of veteranen te denken; daarnaast kunnen we ook denken aan geromaniseerde bewoners uit de omgeving van het heiligdom die zich de nieuwe votieftradities hadden toegeëigend.

Net als de 'inheemse' godinnen Vihansa, Iseneucaega en Rura behoorde Arcanua tot een grote groep van vrouwelijke godheden die door militairen werden vereerd, maar voor wie het grootste deel van de aanhangers vermoedelijk uit lieden met een andere achtergrond bestond.³⁸³ Zij zijn minder goed of niet herkenbaar in het vondstmateriaal. Voor een juist beeld van de sociale samenstelling van de cultusgemeenschap dienen we ons te realiseren dat er ook allerlei offergaven van meer vergankelijke aard aan Arcanua kunnen zijn geschonken die geen sporen in het opgegraven materiaal hebben nagelaten. Te denken is aan bloemen, guirlandes, eerstelingsoffers van vruchten en gewassen, kleding etc. Met name bij vrouwelijke godheden wordt er vaak vanuit gegaan dat zij van belang waren voor de vruchtbaarheid en reproductie van mens, dier en gewas en dat hun cultus nauw verbonden was met de agrarische cyclus. Het ligt voor de hand dat dit ook voor Arcanua gold, wier heiligdom midden in het villa-landschap was gelegen.³⁸⁴ In dit verband is ook te wijzen op de suggestie dat legioensveteraan Ulpius Verinus na afloop van zijn diensttijd een bestaan in het boerenbedrijf had gezocht en een van de omringende villa's bewoonde.³⁸⁵

8.5 Categorieën van offergaven en het bronzen haantje van Buchten

De organische stoffen die hierboven als offergaven zijn aangesproken hebben die kwaliteit niet van zichzelf, maar verwerven die door de handeling van het offer. In deze categorie van offergaven 'par transformation' vallen ook de munten en allerlei gebruiksvoorwerpen zoals de

geslepen bijlen, de fibula en de zilveren vingerring met inscriptie van een gelukswens. Al deze objecten worden pas offergaven door ze aan de roulatie der gewone dingen te onttrekken en ze via het offer tot onvervreemdbaar bezit van de godheid te transformeren. Zo was de vingerring in eerste aanleg een geschenk waarmee een relatie tussen twee personen was bezegeld of verstevigd; pas door de schenking aan de godin werd dit object tot een offergave. Andere objecten uit het Buchtense heiligdom, zoals de aedica en het fragment van een altaarsteen zijn daarentegen speciaal gemaakt als wijgeschenk; in de Franstalige literatuur wordt ter onderscheiding van de eerstgenoemde groep daarom wel gesproken van offergaven 'par destination'.³⁸⁶ Deze analytische categorieën zijn nuttig voor het bepalen van de precieze betekenis van de topvondst uit het heiligdom, het bronzen, met email ingelegde haantje.

Hernieuwd onderzoek van het object en een recente nieuwe vondst van een vergelijkbaar beeldje in Cirencester maken duidelijk dat de open rug van het beeldje gesloten was met een geëmailleerd bronzen plaatje. Een daaraan vastgesoldeerde staart maakte de holle binnenruimte ontoegankelijk. Hiermee staat vast dat het beeldje niet gediend kan hebben als olielamp, zoals lang werd vermoed, maar vermoedelijk slechts een mooie snuisterij was. Toch wordt met een beroep op de Buchtense parallel door de Engelse onderzoekers gesteld dat 'a religious dimension to these figurines is suggested'.³⁸⁷ Met 'these figurines' wordt hier de hele groep aangesproken, hetgeen mijns inziens onterecht is. Het haantje van Buchten kreeg door de schenking aan Arcanua inderdaad een zekere religieuze betekenis, maar de exemplaren die uit nederzettingen stammen, zoals bijvoorbeeld Ezinge, of uit een grafcontext, zoals het nieuwe haantje van Cirencester, ontbeelden die dimensie. In al deze gevallen gaat het wellicht louter om snuisterijen. Ook het haantje van Buchten was eerst louter een snuisterij. Zijn religieuze betekenis verwierf het beeldje pas 'par transformation' toen het in het kader van een gelofte aan de godin geschonken werd. De votiefinscriptie op de sokkel is van die transformatie het ultieme fysieke bewijs. Tegen deze achtergrond is de van tijd tot tijd opgeworpen vraag waarom Arcanua een haantje als wijgeschenk kreeg, misleidend: het voorwerp was niet met de intentie een offerstuk te worden speciaal voor Arcanua gemaakt,

³⁸³ Vihansa: *CIL* XIII 3592; Iseneucaega: Nesselhauf 1937, 256; Rura: Bogaers 1962/63. Een godin van wie de cultusgemeenschap door militairen werd gedomineerd is Vagdavercustis: zie Derks 2014a.

³⁸⁴ Een mooi voorbeeld van een cultusplaats die nauw verbonden was met de agrarische cyclus is het heiligdom van Aiseau-Presles in het zuiden van de *civitas Tungrorum*. Recentste opgravingen hebben inmiddels meer dan 600 miniatuur ijzeren ploegschoenen opgeleverd. De titulaire godheid van dit heiligdom is echter niet bekend. Paridaens 2012, 2013.

³⁸⁵ Zo Bloemers in Bloemers/Louwe Kooijmans/Sarfati 1981, 92.

³⁸⁶ Morel 1992.

³⁸⁷ Hilts 2013, 33.

maar slechts in tweede aanleg aan haar overgedragen. Dit betekent dat de symboliek van de gift in geheel andere dimensies dan de vorm van het wijgeschenk kan hebben gelegen. Om dezelfde reden is het ook onjuist in de haan een relatie te willen zien met Mercurius.³⁸⁸ Weliswaar werd Mercurius in de klassieke iconografie vaak begeleid door een haan – soms ook door een pad of door beide dieren –, en was ook bij de bewoners in onze regio de associatie van haan en pad met Mercurius goed bekend,³⁸⁹ toch is het methodisch onjuist om in een beeldje dat niet ‘par destination’ een votiefgeschenk was een aanwijzing voor een Mercuriuscultus te zien. Daar komt nog bij dat er in Buchten geen andere aanwijzingen voor een Mercurius-cultus zijn gevonden, die een dergelijke associatie enigszins plausibel zouden kunnen maken.

In dit verband past tot slot nog een enkel woord over de vele scherven van gladwandige punten die tijdens het onderzoek werden geborgen en die, sedert de eerste publicatie in de Archeologische kroniek van Limburg, bekend staan als miniatuurvormen van puntamforen. In haar bijdrage aan deze bundel houdt aardewerkspecialiste L. van Diepen deze algemeen aanvaarde interpretatie nog eens kritisch tegen het licht en schetst zij ook een mogelijk alternatieve interpretatie als bekroning van dakornamenten. Omdat zij zich louter op de gegevens van het aardewerk baseert, houdt zij in haar conclusie nog beide opties open. Als we echter de vondstcontext en de aantallen in ogenschouw nemen, dan moet de traditionele visie de voorkeur krijgen. In het bewaarde materiaal zijn 58 MAI te herkennen; dit getal is een absoluut minimum, aangezien volgens de overlevering voorafgaand aan de opgraving op het terrein van ‘De Apotheke’ vele aardewerkscherven werden gevonden, waaronder zich wellicht nog verdere exemplaren hebben bevonden. Dergelijke grote aantallen laten zich moeilijk allemaal als dakbekroningen interpreteren, terwijl diezelfde aantallen – zeker nu we op basis van de analyse van alle sporen en vondsten tot de conclusie zijn gekomen dat de vindplaats een heiligdom was – voor het traditionele alternatief geen enkel obstakel vormen, integendeel, deze interpretatie alleen nog versterken. De miniatuuramforen kunnen worden beschouwd als bijzondere objecten die speciaal voor de cultus werden gemaakt. Toch vallen

zij strikt genomen niet in de categorie van offergaven ‘par destination’. Het offer bestond immers niet zozeer uit deze miniatuuramforen zelf als wel uit de inhoud die zij bevatten; de amfoortjes waren slechts de containers die na het offer direct buiten de hof gedumpt werden. Welke inhoud de miniatuur amforen bevatten, ontgaat ons helaas. Het repetitieve karakter van deze offers doet echter wel vermoeden dat de geofferde inhoud en de rituele handelingen die ermee waren verbonden tot het identiteitsbepalende rituele repertoire van de cultus van Arcanua behoorden.

8.6 Het einde van het heiligdom en de stichting van het vroeg-middeleeuws grafveld

Het heiligdom van Arcanua werd rond het midden van de eerste eeuw na Chr. gesticht en vermoedelijk kort na het midden en in elk geval voor het einde van de derde eeuw weer opgegeven. Op welk moment vervolgens de begraafplaats op het terrein van het heiligdom werd aangelegd, weten we niet, daar de meeste van de 44 opgegraven inhumaties bij gebrek aan grafritten ongedateerd zijn. Dankzij drie ¹⁴C-monsters staat vast dat twee skeletten thuishoren in de zevende en achtste eeuw en dat een derde eventueel nog uit de negende eeuw kan stammen. Over een gebruik van de begraafplaats buiten de door deze ¹⁴C-dateringen afgedekte twee eeuwen bestaan geen concrete aanknopingspunten. Wel kan een vergelijking met gegevens van elders ons attenderen op enkele mogelijke scenario's.

Recentelijk zijn in de Maasvallei namelijk op niet al te grote afstand van Buchten twee nieuwe begraafplaatsen uit de Merovingische periode onderzocht die beide waren aangelegd in Romeinse ruïnes en zich in dat opzicht goed met de begraafplaats in Buchten laten vergelijken. Zo werden in Dilsen (B) in een proefsleuf in een door geofysisch onderzoek opgespoorde Romeinse *vicus* twee zevende-eeuwse graven aangetroffen, waarvan een in de hoek van een Romeinse steenbouw. Een mannengraf bevatte divers wapentuig (scramasax, francisca, umbo, drie pijlpunten), een bronzen gesp, gordelbeslag, een zevende-eeuwse gouden tremissis en een knikwandpot; het tweede graf, een vrouwengraf,

³⁸⁸ Ibidem.

³⁸⁹ Cf. het fragmentarische reliëf van St. Jansgeleen. Panhuysen 1988, PSHAL 124, 368-370; idem 2001, 24 en afb. 16.

bevatte een bronzen vingerring, een met granaatsteen ingelegde schijffibula en kralen. Beide graven worden met de radiokoolstofdatering in de periode 600–660 n.Chr. gedateerd.³⁹⁰

In Borgharen werden aan de Pasestraat 24 inhumatiegraven van een begraafplaats uit de tweede helft van de zesde en zevende eeuw geïdentificeerd waarvan er vijftien zijn opgegraven. Zij waren aangelegd in het hoofdgebouw van een Romeinse villa die op het toponiem ‘Op de Stein’ was gelegen; op grond van het vele fijne puin- en dakpanmateriaal dat in de grafkuilen werd aangetroffen wordt vermoed dat de villa ten tijde van de aanleg van de graven reeds deels ontmanteld en gesloopt was.³⁹¹

Het lijkt erop dat in deze twee gevallen de begraafplaatsen uit de late zesde en zevende eeuw doelbewust in de Romeinse ruïnes zijn aangelegd. Tegen deze achtergrond kan voor de tempelhof van Buchten eenzelfde aantrekkingskracht worden vermoed. Aangenomen wordt dat ook hier – vermoedelijk in de zevende eeuw – de eerste graven doelbewust in de nog herkenbare resten van het heiligdom werden aangelegd. De stichters van de begraafplaats kunnen de omheining van het heiligdom als een zichtbare en fysieke begrenzing van hun nieuwe begraafplaats hebben gebruikt. Daarbinnen hebben zij hun graven aangelegd zonder per se rekening te houden met de nog aanwezige structuren van het heiligdom; deze laatste zijn, door de aanleg van de grafkuilen deels volledig opgeruimd.

De vraag is hoe de sporadische aanwijzingen voor een eerder gebruik van het terrein in dit beeld kunnen passen. De losse vondst van een Merovingische stortbeker en een beugelfibula zijn wellicht het best te begrijpen als grafvondsten, al kan, gezien hun fragmentaire karakter, een nederzettingscontext niet worden uitgesloten. Indien de vondsten daadwerkelijk uit een funeraire context komen, is het zeer de vraag of hieruit de conclusie mag worden getrokken dat de Buchtense begraafplaats dan van het midden van de vijfde tot het einde van de achtste of het begin van de negende eeuw continu in gebruik is geweest. Vanuit de wetenschap dat aan de traditie om aan de dode allerlei giften in het graf mee te geven in de loop van de achtste eeuw een einde kwam, wijst het nagenoeg ontbreken van bijgiften erop dat het merendeel van de graven niet uit de Merovingische, maar Karolingische periode moet stammen. Bij een continu gebruik

vanaf de vijfde eeuw had men veel meer graven met bijgiften verwacht, zoals in de twee vroeg-zevende-eeuwse graven van Dilsen. Veel waarschijnlijker lijkt het daarom om van een onderbreking uit te gaan.

In verband hiermee is het interessant nogmaals de locatie Borgharen onder de loep te nemen. Aan de overzijde van de Pasestraat, op minder dan 200 m ten zuidoosten van de begraafplaats uit de zesde en zevende eeuw, zijn in het ‘Daalderveld’ een tiental graven uit de late vierde en de vijfde n.Chr. ontdekt. Dit laat zien dat begraafplaatsen in de hier ter discussie staande perioden in het algemeen een beperkte omvang hadden en dat grafveldjes uit verschillende bewoningsfasen zich op korte afstand van elkaar bevonden. Dit patroon kan zich ook in Buchten hebben voorgedaan. De oudere stortbeker en de beugelfibula kunnen afkomstig zijn uit een klein grafveldje van slechts enkele graven dat zich aan de rand van het opgravingsterrein bevond en slechts korte tijd in gebruik was. Ergens aan het eind van de achtste of het begin van de negende eeuw moet aan het gebruik van de begraafplaats van Buchten een einde zijn gekomen. Wellicht viel dat einde samen met de stichting van een nieuwe begraafplaats rond een kerk of kapel in de omgeving van de vindplaats.

8.7 Besluit

De uitwerking van de oude opgraving bij Buchten heeft veel meer opgeleverd dan op voorhand werd verwacht. De voorgaande paragrafen van dit hoofdstuk, waarin de belangrijkste conclusies zijn samengevat en in een ruimer kader geplaatst, geven daarvan blijk. Het haantje van Buchten heeft een context gekregen. Terugkijkend op de besluiten die in 1976 ten aanzien van het bedrijventerrein van de Sluisweg vóór, tijdens en na afloop van de opgraving werden genomen moeten we echter ook vaststellen dat hier enkele mooie kansen zijn gemist. Er lag een groot areaal voormalige landbouwgrond die voorafgaand aan de voorgenomen ontwikkeling in principe beschikbaar was voor archeologisch onderzoek. Omdat de uiteindelijke opgraving slechts een fractie van het terrein besloeg, zijn we nauwelijks geïnformeerd over de ruimtelijke context van het opgegraven heiligdom. Tijdens de aanleg van het bedrijven-

³⁹⁰ De Winter & Wesemael 2014, spec. 78–98, 103–121.

³⁹¹ Lauwerier, Müller & Smal 2011; Lauwerier & De Kort 2014.

terrein voorafgaande egalisatiewerkzaamheden zijn zo in de onmiddellijke omgeving van het heiligdom substantiële funderings- en muurresten ongezien verloren gegaan: de documentatie van de waarnemingen die in de marge van deze werkzaamheden werden gedaan is onvindbaar. Op het opgravingsterrein zelf moeten met het machinaal verwijderen van de bovengrond talloze belangwekkende vondsten ongezien zijn afgevoerd. De vele detectorvondsten die na afloop van het onderzoek in de afgevoerde grond werden gedaan, zijn slechts in zeer beperkte mate geïnventariseerd, en thans, bijna veertig jaar na dato, niet meer traceerbaar. Vermoed kan worden dat daarin mantelspelden en kleingeld in de vorm van bronzen munten een belangrijk aandeel hadden: deze vondstcategorieën zijn in het bewaarde vondstspectrum namelijk opvallend ondervertegenwoordigd. Opmerkelijk is ook de omstandigheid dat in het Provinciaal Depot voor Bodenvondsten Limburg vrijwel geen dierlijk botmateriaal van de opgraving is bewaard. Er moeten rond de opgegraven hof dumps hebben gelegen van offers en maaltijden die in het kader van collectieve rituelen werden gehouden. Mogelijk waren deze wel aangetroffen als er een ruimer terrein rond de hof was opgegraven. De aangetroffen vroeg-middeleeuwse begraafplaats eiste in de media en bij het grote publiek weliswaar alle aandacht voor zich op, maar blijkt niet serieus onderzocht. De skeletten zijn weliswaar in het veld getekend, maar daarbij is nergens vastgelegd hoe deze lagen ten opzichte van de overige sporen, met name die van de hof van het heiligdom; daardoor weten we niet of de inhumaties de fundamenteën van de Romeinse aanleg respecteerden en zich in hun oriëntatie daaraan enigszins conformeerden of dat zij zich daar juist helemaal niets van aantrokken en eventueel dwars door de fundamenteën heen waren aangelegd. Nadat de skeletten waren gelicht, waren zij een aantal maanden voor fysisch-antropologisch onderzoek beschikbaar alvorens het grootste deel op de begraafplaats van Buchten werd herbegraven. In de tussentijd heeft geen fysisch-antropologisch onderzoek plaatsgevonden. Omdat van een jonge datering werd uitgegaan, is afgezien van ¹⁴C-dateringen. Als op de hierboven genoemde punten hier en daar andere keuzes waren gemaakt, had het onderzoek nog veel meer kunnen opleveren dan nu het geval is. Deze constatering is des te pijnlijker nu door de uitwerking wel is komen vaststaan,

dat hier een bijzonder ensemble is opgegraven, waarvoor we tot op heden in Nederland geen parallel kennen.

Het is gemakkelijk in retrospectief over al deze 'missers' een hard oordeel te vellen, maar een ander moet wel in het juiste historische perspectief worden geplaatst. Na de mijnsluitingen in Zuid-Limburg wilde de gemeente Born door het aantrekken van grote ondernemingen (o.a. DAF) nieuwe werkgelegenheid voor haar inwoners creëren en de gemeente zo in de vaart der volkeren laten opstomen. In dit licht moet de voortvarendheid van burgemeester en wethouders bij de ontwikkeling van het bedrijventerrein aan de Sluisweg worden gezien. Het tegenspel van de provinciaal archeoloog was noodgedwongen beperkt doordat hij nog geen beroep kon doen op een wettelijk kader, dat verstoorde van archeologisch erfgoed financieel aansprakelijk stelde voor opgraving en uitwerking (!) van de archeologische sporen en vondsten. Tel daar bij op de keuze die de rijksdienst precies in de jaren direct voorafgaand aan het onderzoek had gemaakt om haar opgravingsactiviteiten zoveel mogelijk in regionale projecten te concentreren (cf. paragraaf 3.2) en het is duidelijk hoe de gemaakte keuzes tot stand kwamen. In dit opzicht is het archeologisch bestel in de afgelopen veertig jaar ingrijpend gewijzigd en te hopen valt dat een nieuwe casus met een dergelijk onderzoekspotentieel nu beter en professioneler onderzocht zal worden. Achtendertig jaar geleden besloot de lokale opgravingsleider zijn handgeschreven rapport over het veldwerk met de volgende zin: 'De opgravingen hadden een goed verloop.' De onderzoeksresultaten die in dit rapport worden gepresenteerd laten zien dat op die bewering wel wat af te dingen valt. Dat laat onverlet dat we alle vrijwilligers die destijds het veldwerk hebben uitgevoerd, dankbaar moeten zijn. Zij hebben met enthousiasme en inzet het beste geleverd wat in hun vermogen lag. Zonder hen was het onderzoek niet uitgevoerd en had dit rapport het licht niet gezien.

Afkortingen van tijdschriften, reeksen en corpora

AE	Année Epigraphique
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
OPEL	Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, 4 vols, 1994-2002
OMROL	Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden
PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg
RIB	Roman Inscriptions of Britain
ZAR	Zuidnederlandse Archeologische Rapporten

Aarts, J.G., 2000: *Coins or money? Exploring the monetization and functions of Roman coinage in Belgic Gaul and Lower Germany 50 BC -AD 450*, Amsterdam (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam).

Aarts, J., 2005: Coins, money and exchange in the Roman world. A cultural-economic perspective, *Archaeological dialogues* 12, 1-28.

Aarts, J., 2015: Marginal money. The circulation of Roman money in the rural world of the Meuse-Demer-Scheldt area, in: N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds), *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 207-227.

Aarts, J. & S. Heeren, 2011: *Opgavingen bij Tiel-Passewaaij 2: Het grafveld aan de Passewaaijse Hogeweg*, Amsterdam (ZAR 41).

Aarts, M.E.N., 2013: De Germaanse nederzetting in Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen). Bewoning in de Laat-Romeinse periode, *Historisch Jaarboek voor Land van Zwentibold* 34, 9-32.

Acsádi, G. & J. Nemeskéri, 1970: *A history of human life span and mortality*, Budapest.

Adkins, L. & R.A. Adkins, 1985: Neolithic axes from Roman sites in Britain, *Oxford Journal of Archaeology* 4, 69-75.

Allason-Jones, L. & R. Miket, 1984: *The catalogue of small finds from South Shields Roman Fort*, Newcastle-upon-Tyne (The Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne Monographs 2).

Baatz, D., 1977: Reibschale und Romanisierung, *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 17-18, 147-158.

Bayley, J., 1995: Spoon and Vessel Moulds from Castleford, Yorkshire. in: S.T.A.M. Mols et al. (eds), *Acta of the 12th International Congress on Ancient Bronzes in Nijmegen 1992*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 18), 105-111.

Bayley, J. & P. Budd, 1998: The clay moulds, in: H.E.M. Cool, & C. Philo (eds), *Roman Castleford I. The Small Finds*, Wakefield (Yorkshire Archaeology 4), 195-222.

Bayley, J. & S. Butcher, 2004: *Roman brooches in Britain: A Technological and Typological Study based on the Richborough collection*, London (Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London).

Beck, H., R. Müller, H. Steuer, D. Timpe & R. Wenskus (Hrsg.), 2000: *Fibel und Fibeltracht*, Berlin (Reallexikon der Germanischen Altertumskunde).

Becker, J., 1875: *Die römischen Inschriften und Steinsculpturen des Museums der Stadt Mainz, Mainz*.

- Beckers, H.J. Sr. & G.A.J. Beckers Jr.**, 1940: *Voorgeschiedenis van Zuid-Limburg. Twintig jaren archaeologisch onderzoek*, Maastricht.
- Bemmann, J.**, 2008: Mitteleuropa im 5. Jahrhundert – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? in: J. Bemmann & M. Schmauder (Hrsg.), *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008*, Bonn, 145-228.
- Berg, van de M.**, 1989: *Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000; Maasterrassen en hellingklassenkaart; blad 59, 60, 61 en 62*, Wageningen/Haarlem.
- Berg, van de M.**, 1996: *Fluvial sequences of the Maas; a 10 Ma record of neotectonics and climate change at various time-scales*, Wageningen (PhD Thesis).
- Bienert, B.**, 2007: *Die römischen Bronzegefäße im Rheinischen Landesmuseum Trier, Trier* (Beihefte Trierer Zeitschrift 21).
- Blench, R. & K. C. MacDonald**, 2000: Chicken, in: K.F. Kiple & K. Conèe Ornelas (eds), *The Cambridge World History of Food*, Cambridge, 496-499.
- Blinkenberg, C.**, 1911: *The Thunderweapon in Religion and Folklore. A Study in Comparative Archaeology*, Cambridge.
- Bloemers, J.H.F.**, 1969: Ein spätrömischer Goldmünzenfund aus Obbicht, Prov. Limburg, BROB 19, 73-80.
- Bloemers, J.H.F.**, 1975: Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1973-1974, PSHAL 111, 7-51 (= ROB overdrukken 82).
- Bloemers, J.H.F.**, 1977: Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1975-1976, PSHAL 113, 7-33 (= ROB overdrukken 100).
- Bloemers, J.H.F.**, 1981: Romeinse vondsten uit Born-Buchten, in: M.E.Th. de Grooth (red.), *Amateur-archeologen in Limburg. Opmerkelijke vondsten 1967-1980*, Maastricht (tentoonstellingscatalogus Bonnefantenmuseum), 32-33.
- Bloemers, J.H.F.**, 1999: Regional research approach in the Netherlands since the early 70s. A fundamental decision with long-term effects, in: H. Sarfatij et al. (eds), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Amersfoort, 317-327.
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooijmans & H. Sarfatij** (red.), 1981: *Verleden land. Archeologische opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- Bloemers, J.H.F. & J.K. Haalebos**, 1973: Roman Pottery Finds in Heerlen, Province of Limburg, BROB 23, 259-272.
- Boe, G. de**, 1981: Hout- en steenbouw in het oosten van het Romeinse Tongeren, in: *Conspectus MCMLXXX*, Brussel (Archaeologia Belgica 238), 32-36.
- Boe, G. de**, 1982: *Le sanctuaire gallo-romain dans la Plaine de Bieure à Matagne-la-Petite*, Bruxelles (Archaeologia Belgica 251).
- Bogaers, J.E.**, 1962/63: Ruraemundensia, BROB 12/13, 57-86.
- Bogaers, J.E.**, 1983a: Epigrafisch commentaar, PSHAL 119, 251-254.
- Bogaers, J.E.**, 1983b: Matagne-la-Petite (Nr) : bague à inscription, *Archeologie* 1983, 132.
- Bogaers, J.E.**, 1988: Een gouden spreuk in Heerlen, *Het Land van Herle* 38.2, 45-47.
- Böhme-Schönberger, A.**, 1997: *Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen*, Stuttgart (Kleine Schriften des Limesmuseums Aalen 50).
- Boelicke, U.**, 2002: *Die Fibeln aus dem Areal der Colonia Ulpia Traiana, Mainz* (Xantener Berichte 10).
- Boon, G. C.**, 1986: A clay casting mould, in: J.D. Zienkiewicz (ed.), *The Legionary Fortress Baths at Caerleon II: The Finds*, Cardiff, 218-219.
- Bouwmeester, H.M.P. & J.W. de Kort**, 2011: *Een monument onder druk. Nadere waardering van het wetenschappelijk beschermde monument Borgharen-Pasestraat in verband met het opbrengen van een gronddepot. Proefsleuvenonderzoek*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 194).

- Breeze, D.J. (ed.)**, 2012: *The First Souvenirs. Enamelled Vessels from Hadrian's Wall*, Kendal.
- Bridger, C.**, 2008: Die civitas Traianensis – das römische Umland von Xanten, in: M. Müller, H.-J. Schalles & N. Zieling (Hrsg.), *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Mainz (Xantener Berichte Sonderband, Geschichte der Stadt Xanten 1), 607–626.
- Brodribb, G.**, 1987: *Roman brick and tile*, Gloucester.
- Broeke, P.W. van den**, 2012: *Het handgevormde aardewerk uit de ijzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen: Studies naar typochronologie, technologie en herkomst*, Leiden.
- Brunsting, H.**, 1937: *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen: Een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus*, Amsterdam (Archaeologisch-Historische Bijdragen 4).
- Carelli, P.**, 1997: Thunder and Lightning, Magical Miracles. On the Popular Myth of Thunderbolts and the Presence of Stone Age Artefacts in Medieval Deposits, in: H. Andersson, P. Carelli & L. Ersgård (eds), *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*, Stockholm (Lund Studies in Medieval Archaeology 19 and Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Skrifter nr. 24), 393–417.
- Chazelles-Gazzal, C.-A. de**, 1997: *Les maisons en terre de la Gaule méridionale*, Montagnac.
- Chenet, G. & G. Gaudron**, 1955: *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Paris (Gallia Supplément 6).
- Cool, H.E.M. & J. Price**, 1995: *Roman Glass Vessels from Excavations at Colchester 1971–1985*, Colchester (Colchester Archaeological Reports 8).
- Crummy, N.**, 2007: Brooches and the Cult of Mercury, *Britannia* 38, 225–230.
- Cullin-Mingaud, M. & S. Dardaine**, 2011: L'écriture sur les objets de la vie quotidienne, in: M. Corbier & J.-P. Guilhembet (éd.), *L'écriture dans la maison romaine*, Paris, 379–400.
- Curle, J.**, 1911: *A Roman frontier post and its people: The fort of Newstead in the parish of Melrose*, Glasgow.
- Daňová, M. & M. Soják**, 2012: Prsteň s nápisom Utere Felix z Liptova, *Zborník Slovenského Národného Múzea CVI*, 2012 *Archaeológia* 22, 189–192.
- Delamarre, X.**, 2003: *Dictionnaire de la langue gauloise. Une approche linguistique du vieux-celtique continental*, 2e édition revue et augmentée, Paris.
- Delamarre, X.**, 2012: *Noms de lieux celtiques de l'Europe ancienne (-500 / +500)*, Dictionnaire, Paris.
- Derks, T.**, 1989: Een inventarisatie van (potentieel) archeologisch waardevolle gebieden in de provincie Limburg. Interimrapport t.b.v. het intentieprogramma bodembeschermingsgebieden en de archeologische basiskaart, Amsterdam (RAAP rapport 38a).
- Derks, T.**, 1998: *Gods, temples and ritual practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 2).
- Derks, T., P.G. Hoff & J. Van Kerckhove**, 2008: *Nieuw archeologisch onderzoek rond de Grote Kerk van Elst, gemeente Overbetuwe (2002–2003)*, Amsterdam (ZAR 31).
- Derks, T.**, 2014a: Rome en de archeologie van heiligdommen in de Lage Landen, in: W. Hupperetz, O.E. Kaper, F. Naerebout & M.-J. Versluys (red.), *Van Rome naar Romeins*, Zwolle, 106–110.
- Derks, T.**, 2014b: Die Weihealtäre aus den Nehalennia-Heiligtümern und verwandten ländlichen Tempelbezirken in Niedergermanien, in: A.W. Busch & A. Schäfer (Hrsg.), *Römische Weihealtäre im Kontext. Internationale Tagung in Köln vom 3. bis zum 5. Dezember 2009*, Friedberg, 199–219.
- Deru, X.**, 1996: *La céramique belge dans le Nord de la Gaule: Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain, 89).

- Deschler-Erb, E.**, 1996: Die Kleinfunde aus Edelmetall, Bronze und Blei, in: E. Deschler-Erb, V. Schaltenbrand Obrecht, Ch. Ebnöther & A. Kaufmann-Heinimann (Hrsg.), *Beiträge zum römischen Oberwinterthur – VITUDURUM 7. Ausgrabungen am Unteren Bühl: Die Funde aus Metall. Ein Schrank mit Lararium des 3. Jahrhunderts*, Zürich (Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 27), 13-139.
- Desnier, J.-L.**, 1986: *Oblata stipis. Recherches sur les offrandes monétaires (des lieux sacrés en Gaule à l'époque romaine)*, Paris (ongepubliceerde dissertatie Paris-Sorbonne).
- Dewald, F.-J. & L. Eiden**, 1989: Das römische Holzkästchen aus Grab 2370. Freilegung – Restaurierung – Rekonstruktion, in: A. Haffner (Hrsg.), *Gräber – Spiegel des Lebens. Zum Totenbrauch der Kelten und Römer am Beispiel des Treverer-Gräberfeldes Wederath-Belginum*, Mainz, 317-326.
- Dierendonck, R.M. van, L.J.F. Swinkels & W.J.H. Willems**, 1987: Rijke hereboeren uit Maasbracht, in: P. Stuart & M.E.Th. de Grooth (red.), *Langs de weg*, Heerlen/Maastricht, 62-67.
- Dijkman, W.**, 2003: The Merovingian cemetery of Borgharen (Maastricht) and an early Frank named Bobo, in: E. Taayke et al. (eds), *Essays on the early Franks*, Groningen (Groningen Archaeological Studies 1), 212-230.
- DLO-Staring Centrum**, 1993 (herziene uitgave): *Toelichting op de bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Blad 59-60 W/O (68 West en Oost Sittard)*, Wageningen (Staring Centrum).
- Dondin-Payre, M. & M.-Th. Raepsaet-Charlier**, 2001: L'onomastique dans l'empire romain: questions, méthodes, enjeux, in: M. Dondin-Payre & M.-Th. Raepsaet-Charlier (red.), *Noms, identités culturelles et romanisation sous le Haut Empire romain*, Paris, i-viii.
- Dragendorff, H.**, 1895: Terra sigillata, Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen und römischen Keramik, *Bonner Jahrbücher* 96-97, 18-155.
- Durand, M.**, 1988: *Archéologie du cimetière médiéval au sud-est de l'Oise. Relations avec l'habitat et évolution des rites et pratiques funéraires du VIe au XVIe siècle*, Amiens (Revue archéologique de Picardie, numéro special 6).
- Deyts, S.**, 1994: *Un peuple des pèlerins. Offrandes de pierre et de bronze des sources de la Seine*, Dijon, (Revue Archéologique de l'Est, suppl. 13).
- Eijck, G. van**, 2007: De dondersteen van Uden. Een neolithische bijl uit een middeleeuwse waterput, *Westerheem* 56, 208-216.
- Eijck, G. van**, 2008: Reactie. De dondersteen van Uden. Een neolithische bijl uit een middeleeuwse waterput, *Westerheem* 57, 170-172.
- Enckevort, H. van**, (red.), 2007: *De Romeinse cultusplaats. Een opgraving in het plangebied Westeraam te Elst – gemeente Overbetuwe (Gld.)*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen 5).
- Enckevort, H. van**, 2012: *Gebundelde sporen: Enkele kanttekeningen bij aardewerk en nederzettingen uit Romeins Nederland*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen 7).
- Enckevort, H. van & E. Heirbaut**, 2010: *Opkomst en ondergang van Oppidum Batavorum, hoofdplaats van de Bataven. Opgravingen op de St. Josephhof in Nijmegen 1*, Nijmegen.
- Enckevort, H. van & J. Thijssen**, 1996: *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen.
- Enckevort, H. van & J. Hendriks**, 2015: Het platteland van Romeins Limburg, in: L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, P. Tummers en L. Wessels (red.), *Limburg. Een geschiedenis 1*, Maastricht, 115-152.
- Engelen, F.**, 1983: Een bezoek aan Dhr. J. Broeren te Buchten, *Archeologie in Limburg* 16, 12-14.
- Es, W.A. van**, 1976: De Nederlandse archeologie na 1945, *Westerheem* 25, 279-305.
- Euskirchen, M.**, 1993: *Epona, Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* 74, 607-838.

- Evans, E. (ed.)**, 2000: *The Caerleon canabae. Excavations in the civil settlement*, London (Britannia Monograph 16).
- Faider Feytmans, G.**, 1979: *Les bronzes romains de Belgique*, Mainz.
- Ferdière, A.**, 1988: Les dauphins de terre cuite de Briou "Moncelon" (Loir-et-Cher): éléments de faitage d'un édifice cultuel gallo-romain?, *Revue archéologique du Centre de la France* 27, 115-122.
- Feugère, M.**, 2010: *Comendo tibi amicitiam*. Nouvelles fibules romaines à inscription ponctuée, in: C. Ebnöther & R. Schatzmann (Hrsg.), *Oleum non perdidit. Festschrift für Stefanie Martin-Kilcher zu ihrem 65. Geburtstag*, Basel (Antiqua 47), 159-165.
- Fokkens, H. & R. Janssen**, 2002: Een korte biografie van Oss-Horzak, een lokale gemeenschap tussen Maaskant en Heikant, in: H. Fokkens, H. & R. Janssen (red.), *2000 jaar bewoningsdynamiek. Brons- en ijzertijdbewoning in het Maas-Demergebied*, Leiden, 35-340.
- Gaauw, P.G. van der**, 1994: *Verslag van de veldcontrole t.b.v. de vervaardiging van de archeologische monumentenkaart van Limburg*, Amsterdam (RAAP-rapport 85).
- Garbsch, J.**, 1999: Ein römisches Kerzenleuchter von Eining, in: G. Zahlhaas (Hrsg.), *Dedicatio. Hermann Dannheimer zum 70. Geburtstag*, Kallmünz (Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung München, Beiheft 5), 91-97.
- Gazenbeek, A.E.** 2012: Grofkeramisch (bouw)materiaal en natuursteen, in: A.C. Aarts, Scherven, schepen, schoeiingen. LR 62: Archeologisch onderzoek in een fossiele rivierbedding bij het castellum van de Meern, Utrecht (Basisrapportage Archeologie 43), 90-130.
- Gazenbeek, A.E.**, 2014: Grofkeramiek, in: M.J. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg. Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 7), 504-545.
- Gazenbeek, A.E.**, 2015: Natuursteen en keramisch bouw materiaal, in: L.M.B. van der Feijst (red.), *De nederzetting in Naaldwijk IV. De opgravingscampagne van 2011*, Amersfoort (ADC Rapport 3608), 93-128.
- Gazenbeek, A.E.**, in voorbereiding a: Grofkeramiek en natuursteen, in: L. Dielemans, *Wacht aan het water. VLEN3-00: archeologisch onderzoek naar sporen en vondstconcentraties uit de Romeinse tijd in Vleuterweide, gemeente Utrecht*, Utrecht (Basisrapportage archeologie 52).
- Gazenbeek, A.E.**, in voorbereiding b: The building material from the villa of Maasbracht, in: *Villa Maasbracht, Analecta Praehistorica Leidensia*.
- Gijn, A.L. van**, 1990: *The wear and tear of flint. Principles of functional analysis applied to Dutch Neolithic assemblages*, Leiden.
- Gmelig Meyling, A.W., R.H. de Bruyne, A. Boesveld & I. van Lente**, 2009: *Onderzoek naar de verspreiding van de Wijngaardslak Helix pomatia op basis van bestaande gegevensbronnen*, Bennebroek.
- Goethert, K.**, 1997: *Römische Lampen und Leuchter. Auswahlkatalog des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Trier.
- Goossens, W.**, 1922: Berichten, *Maasgouw* 42, 71.
- Goossens, W.**, 1924: Romeinsche put te Grevenbicht, *OMROL* 5, 54-56.
- Goossens, W.**, 1925: Berichten, *Maasgouw* 45, 58.
- Goossens, W.**, 1928: Berichten, *Maasgouw* 48, 15.
- Graaf, W.-S. van de, & J. de Kramer**, 2005a: *Archeologisch onderzoek in de Maaswerken, inventariserend veldonderzoek Borgharen-Daalderveld, waarderende fase*, Nijmegen (rapport Becker & Van de Graaf).
- Graaf, W.-S. van de, & J. de Kramer**, 2005b: *Graaf, W.-S. van de, & J. de Kramer, et al., 2005b: Archeologisch onderzoek in de Maaswerken, inventariserend veldonderzoek Itteren, waarderende fase*, Nijmegen (rapport Becker & Van de Graaf).

- Groot, T. de, A. Müller, G.C. Soeters & F.C.J.W. Theuws**, 2011: Context, in: R.C.G.M. Lauwerier, A. Müller & D.E. Smal (red.), *Merovingers in een villa. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen-Pasestraat, onderzoek 2008-2009*, Amersfoort (Rapporten Archeologische Monumentenzorg 189), 13-18.
- Haalebos, J. K.**, 1986: *Fibulae uit Maurik*, Leiden (OMROL supplement 65).
- Haalebos, J.K.**, 1990: Het grafveld van Nijmegen-Hatert: een begraafplaats uit de eerste drie eeuwen na Chr. op het platteland bij Noviomagus Batavorum, Nijmegen (Beschrijvingen van de verzamelingen in het Provinciaal Museum G.M. Kam te Nijmegen, XI).
- Haas, M.V. de & F.C.J.W. Theuws**, 2013: *The Merovingian cemetery of Posterholt-Achterste Voorst*, Bonn.
- Habermehl, D.S.**, 2011: *Settling in a changing world. Villa development in the northern provinces of the Roman empire*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 19).
- Halbertsma R.**, 2000: Eeuwig wonen, eeuwig rusten: de sarcofaag van Simpelveld, in: **K. Clevis (red.)**, *Domus Aeterna*, Steyl, 16-17.
- Hanel, N.** 1995: *Vetera I. Die Funde aus den römischen Lagern auf dem Fürstenberg bei Xanten, Keulen* (Rheinische Ausgrabungen 35).
- Harl, K.W.**, 1996: *Coinage in the Roman economy*, Baltimore/Londen.
- Hartley, B.R. & B. Dickinson**, 2008: *Names on terra sigillata. An index of makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware)*, Vol. 4 (F to Klumi), London (Bulletin of the Institute of Classical Studies, Supplement 102-04).
- Hartoch, E. & M. Martens**, 2001: *La production de céramiques dans le vicus de Tirmont (Belgique). Composition des pâtes liées à la fonction des céramiques*, SFECAG, Actes du Congrès de Lille-Bavay, Marseille, 29-40.
- Heeren, S.**, 2009: *Romanisering van rurale gemeenschappen in de civitas Batavorum. De casus Tiel-Passewaaij*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 36).
- Heeren, S., J. Roymans & N. Roymans**, 2014: De laat-Romeinse goudschat van Echt en het einde van het Romeinse gezag in Nederland, *Archeobrief* 18.3, 2-7.
- Heeren, S. & J. Roymans**, 2014: *Archeologisch onderzoek op de vindplaats van gouden munten en hakzilver uit de 5de eeuw bij Pey, gemeente Echt-Susteren*, Amsterdam (ZAR 57).
- Heesch, J. van**, 1998: *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviërs en de Menapiërs (ca.50 v.Chr.-450 n.Chr.)*, Brussel (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis; monografie van nationale archeologie 11).
- Heirbaut, E. N. A. & H. van Enckevort (red.)**, 2009: *De verdedigingswerken van de Romeinse legerplaatsen op de Hunerberg. Archeologisch onderzoek in Nijmegen-Oost*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen 11).
- Heirbaut, E.N.A. (red.)**, 2011: *De verdwenen villa van De Tienakker. Archeologisch onderzoek naar het verleden van Wijchen*, Nijmegen (ABW-R 4).
- Hendrix, W.P.A.M. & J. G. Schaap**, 1995: Een IJzertijdcomplex nabij Nattenhoven, gemeente Stein, *Archeologie in Limburg* 63, 7-11.
- Henkel, F.**, 1913: *Die römischen Fingerringe der Rheinlande und der benachbarten Gebiete*, Berlin.
- Henry, F.**, 1933: Émailleurs d'occident, *Préhistoire* 2, 65-146.
- Hermse, F.S.J.G.**, 1997: Buchten aan de Baan, *Historisch Jaarboek voor het Land Zwentibold* 18, 111-126.
- Hilts, C.**, 2013: *Corinium's dead – Excavating Cirencester's Tetbury Road Roman cemetery*, *Current Archaeology* 24.5 (no. 281), 28-34.
- Hoegen, R. D.**, 2004: *1e concept evaluatieverslag archeologisch onderzoek in het tracé van de N206 Holtum-Noord (gemeente Sittard)*, Capelle aan den IJssel (Archeomedia-rapport).
- Hoegen, R.**, 2005: Germanen in de Bottleneck bij Holtum, *Archeologie in Limburg* 99, 8-15.

- Holwerda, J.H.**, 1928: Romeinsche villa bij Buchten (L), *OMROL* 9, 1.
- Holwerda, J.H.**, 1941: *De Belgische Waar in Nijmegen*, z.pl. (Beschrijving van de Verzameling van het Museum G.M. Kam te Nijmegen).
- Hoof, D.**, 1970: *Die Steinbeile und Steinäxte im Gebiet des Niederrheins und der Maas*, Bonn (Antiquitas Reihe 2, Bd. 9).
- Hoof, L. van**, 2000: *Filling black holes. Leven, sterven en deponeren in de metaaltijden van Zuid-Limburg*, Leiden (Scriptie).
- Höpken, C.**, 2005: *Die römische Keramikproduktion in Köln, Mainz am Rhein* (Kölner Forschungen, 8).
- Horne, P.D. & A.C. King**, 1980: Romano-Celtic Temples in Continental Europe: A Gazetteer of those with Known Plans, in: W. Rodwell (ed.), *Temples, Churches and Religion: Recent Research in Roman Britain*, Oxford (British Archaeological Reports 77) 369-555.
- Hoss, S.**, 2006: VTERE FELIX und MNHMQN - Zu den Gürteln mit Buchstabenbeschlügen, *Archäologisches Korrespondenzblatt* 26, 237-253.
- Hoss, S.**, 2008: Metaal, in: E. Blom & W.K. Vos (red.), *Woerden-Hoochwoert. De opgravingen 2002-2004 in het Romeinse castellum Laurium, de vicus en van het schip de 'Woerden 7'*, Amersfoort (ADC-rapport 910), 235-262.
- Hoss, S.** (in druk) a: Metaal, in: M.J. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg: Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 5).
- Hoss, S.** (in druk) b: Gemmen, in: M.J. Driessen & E. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg: Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam (Themata 5).
- Hulst, R.A. & W. Dijkman et al.**, 2000: *Archeologie in De Maaswerken, project Grensmaas, Aanvullend Archeologisch Onderzoek Borgharen-Pasestraat (gemeente Maastricht), Maastricht* (intern rapport Gemeentelijk Oudheidkundig Bodemonderzoek Maastricht / Projectteam Archeologie De Maaswerken / Via Limburg).
- Isings, C.**, 1957: *Roman Glass from dated finds*, Groningen (Archaeologica Traiectina II).
- Ivleva, T.A.**, 2012: *Britons abroad. The Mobility of Britons and the circulation of British-made objects in the Roman Empire*, Dissertation Universiteit Leiden.
- Jansen, B., Ch. Schreiter & M. Zelle**, 2001: *Die römischen Wandmalereien aus dem Stadtgebiet der Colonia Ulpia Traiana I. Die Funde aus den Privatbauten*, Mainz (Xantener Berichte 11).
- Jenerson, C.F.**, 2013: *Exploring the Roman villa world between Tongres and Cologne. A landscape archaeological approach*, Amsterdam (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Johanson, K.**, 2009: The changing meaning of 'thunderbolts', *Folklore* 42, 129-174.
- Johns, C. & R. Bland**, 1994: The Hoxne Late Roman treasure, *Britannia* 25, 165-173.
- Jütting, I.**, 1995: Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterfeld, *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 60, 143-230.
- Kakoschke, A.**, 2006: *Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen: ein Katalog*, vol. 1. *Gentilnomina, Abilius-Volusius*, Rahden.
- Kakoschke, A.**, 2007: *Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen: ein Katalog*, vol. 2.1. *Cognomina Abaius-Lysias*, Rahden.
- Kakoschke, A.**, 2008: *Die Personennamen in den zwei germanischen Provinzen: ein Katalog*, vol. 2.2. *Cognomina Maccaus-Zyascelis*, Rahden.
- Keller, H.-J. & G. Zahlhaas**, 1993: *Der römische Tempelschatz von Weissenburg in Bayern*, Mainz.
- Kemkes, M., J. Scheuerbrandt & N. Willburger**, 2002: *Am Rande des Imperiums. Der Limes, Grenze Roms zu den Barbaren*, Stuttgart.
- Kerckhove, J. van**, 2006: Het gedraaide aardewerk, in: S. Heeren, *Opgravingen bij Tiel-Passewaaij 1. De nederzetting aan de Passewaaijse Hogeweg*, Amsterdam (ZAR 29), 104-138.

- Kind, R.E.L.B. de & J.H.A.C. de Mol**, 1990: Recent Finds of Roman Wall-Paintings on the Bank of the River Waal at Nijmegen (The Netherlands), in: *La peinture murale romaine dans les provinces du nord, Actes du XIème Séminaire de l'A.F.P.M.A.*, Reims 1988, Amiens (Revue Archéologique de Picardie 1-2), 109-112.
- Klein, M.J.**, 2003: Mars im nördlichen Obergermanien, in: P. Noelke et al. (Hrsg.), *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architektur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum. Akten des VII. internationalen Colloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaßens, Köln 2. bis 6. Mai 2001, Mainz*, 89-98.
- Klok, R. & F. Brenders**, 1961: *Reisboek voor Romeins Nederland en België*, Haarlem.
- Kloosterman, R.P.J.**, 2006: *Wrijfschaalstempels uit het archief prof. dr. J. E. Bogaers (1926-1996)*, Nijmegen (Auxiliaria, 6).
- Knol, E.**, 2014: Ezing: Metaal uit een opgraving zonder detector, in: A. Nieuwhof (red.), *En dat in hun geheel. De vondsten uit de opgravingen in de vierde Ezing, Groningen* (Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek 96), 187-206.
- Koeling, J. & M. Koolen**, 1978: Een Romeinse kelder te Cuyk aan de Maas, *Westerheem* 27, 20-48.
- Koster, A.**, 1997: *The bronze vessels 2 : acquisitions 1954-1996 (including vessels of pewter and iron)*, Nijmegen (Description of the collections of the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen XIII).
- Kuijper, W.J.**, 1990: Schelpdieren in Romeins Valkenburg (Z.H.), in: E.J. Bult & D.P. Hallewas (red.), *Graven bij Valkenburg III: het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 134-141.
- Künzl, E.**, 1993: *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien*, Mainz (Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 34).
- Künzl, E.**, 2008: Enamelled bronzes from Roman Britain. Celtic art and tourist knick-knacks, *Current Archaeology* 19.6 (no. 222), 22-27.
- Laken, L.**, 2010a: Romeins pleisterwerk in Nederland, in E. Koldewij et al. (red.), *Stuc - Kunst en Techniek*, Amersfoort / Zwolle, 22-35.
- Laken, L.**, 2010b: Romeins naakt uit Kerkrade. Wandschilderingen uit de Romeinse villa van Kerkrade-Holzkui, *PSHAL* 146, 245-283.
- Lambert, P.-Y.**, 2003: *La langue gauloise. Description linguistique, commentaire d'inscriptions choisies*, Édition revue et augmentée, Paris.
- Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen**, 1970: *Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot und von Müffling 1804-1805, schaal 1:25.000, blad 54 Maaseik*, Bonn (Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen).
- Lauwerier R.C.G.M.**, 1995: Dertig lijsterborstjes in een pot: Geïmporteerde conserven uit Romeins Nijmegen, *Numaga* 42, 7-12.
- Lauwerier, R.C.G.M.**, 1997: *Laboratorium proto-col Archeozoölogie (R.O.B.)*, Amersfoort.
- Lauwerier, R.C.G.M., A. Müller & D.E. Smal**, 2011: *Merovingers in een villa. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen-Pasestraat, onderzoek 2008-2009*, Amersfoort (Rapporten Archeologische Monumentenzorg 189).
- Lauwerier, R.C.G.M. & J.W. de Kort**, 2014: *Merovingers in een villa 2. Romeinse villa en Merovingisch grafveld Borgharen-Pasestraat, onderzoek 2012*, Amersfoort (Rapporten Archeologische Monumentenzorg 222).
- Lebens, A.**, 1948: Opgraving van Romeinse cultuurresten te Illikhoven (gem. Roosteren), Zuid-Limburg. Niet gepubliceerd verslag, Keitzraedhuis-Sittard (archief archeologie).
- Lewis, H. & H. Pedersen** 1961: *A Concise Comparative Celtic Grammar*, Göttingen.
- Lith, S.M.E. van**, 1978-1979: *Römisches Glas aus Valkenburg Z.H.*, *OMROL* 59/60, 1-150, pl. 1-25.
- Loeschcke S.**, 1909: Antike Lanternen und Lichthäuschen, *Bonner Jahrbücher* 118, 370-430.
- Lowther, A.W.G.**, 1976: Romano-British chimney-pots and finials, *The Antiquaries Journal* 56, 35-48.

- Lutz, M.**, 1977: *La sigillée de Boucheporn* (Moselle), Paris (Gallia, Supplément 32).
- Maaskant-Kleibrink, M.**, 1986: *The engraved gems*, Nijmegen (Description of the collections of the Rijksmuseum G. M. Kam at Nijmegen X).
- Martens, M. & S. Willems**, 2002: La production et la diffusion de céramiques locales. Les exemples de Tirmont et de Tongres, *SFECAG, Actes du Congrès de Bayeux*, Marseille, 331-344.
- McSloy, E.R. & M. Watts**, 2013: Excavations at Bridges Garage, Tetbury Road, Cirencester: Interim Report, *Glevensis* 46, 1-5.
- Menzel, H.**, 1986: *Die römischen Bronzen aus Deutschland III*: Bonn, Mainz.
- Mol, J.H.A.C.de & R.E.L.B. de Kind**, 1992: Een decennium van onderzoek naar Romeinse muurschilderingen in Nederland, *Westerheem* 41, 119-127.
- Moonen, B.J.**, 2005: *Riool-ervanging centrum Buchten, gemeente Sittard-Geleen; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek*, Weesp (RAAP-notitie 1240).
- Moormann, E.M.**, 1982: Roman Wall-Paintings from the Netherlands. A Survey, in: J. Liversidge (ed.), *Roman provincial wall-painting of the western empire*, Oxford, 161-182.
- Moormann, E.M.**, 2011: *Divine interiors. Mural paintings in Greek and Roman sanctuaries*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 16).
- Moormann, E.M. & L.J.F. Swinkels**, 1979, Wall-Painting Fragments from Roman Villas at Stein and Ravensbosch, *BROB* 29, 403-424.
- Morel, J.-P.**, 1992: Ex-voto par transformation, ex-voto par destination: à propos du dépôt votif de Fondo Ruozzo à Teano, in: M.-M. Mactoux & E. Geny (éd.), *Mélanges Pierre Lévêque* vol. 6, Besançon (Annales littéraires de l'université de Besançon 463), 221-232.
- Müller, G.**, 1979: *Ausgrabungen in Dormagen 1965 – 1977*, Keulen.
- Nesselhauf, H.**, 1937: Neue Inschriften aus dem römischen Germanien und den angrenzenden Gebieten, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 27, 51-134.
- Niemeijer, R.A.J.**, 2009: *Bergen op Zoom – Paradeplaats: Een bijzonder vondstcomplex met mini-amforen*, Nijmegen (Auxiliaria 9).
- NN**, 1922: *A guide to the antiquities of Roman Britain in the Department of British and Mediaeval antiquities*, Londen (British Museum).
- Noelke, P.**, 1990: Ara et aedicula. Zwei Gattungen von Votivdenkmälern in den germanischen Provinzen, *Bonner Jahrbücher* 190, 79-124.
- Noelke, P.**, 2010/2011: Neufunde von Jupitersäulen und –pfeilern in der Germania inferior seit 1980 nebst Nachträgen zum früheren Bestand, *Bonner Jahrbücher* 210/211, 149-374.
- Noll, R.**, 1980: *Das Inventar des Dolichenusheiligtums von Mauer an der Url, Wenen* (Der römische Limes in Österreich 30).
- Oelmann, F.**, 1914: *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt a.M. (Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik, 1; herdruk: Bonn 1968).
- Oosterbaan, J.**, 2007: *Sleutels in het Romeinse rijk. De typochronologie en sociale aspecten van sleutels uit het noordwesten van het Romeinse rijk*, Amsterdam (Master scriptie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Orton, C., P. Tyers & A. Vince**, 1993: *Pottery in Archaeology*, Cambridge (Cambridge Manuals in Archaeology).
- Panhuysen, R.G.A.M.**, 2005: *Demography and health in early medieval Maastricht. Prosopographical observations on two cemeteries*, Maastricht (proefschrift Universiteit van Maastricht).
- Panhuysen, T.A.S.M.**, 1984: *Maastricht staat op zijn verleden*, Maastricht.
- Panhuysen, T.A.S.M.**, 1990: *Maastricht, van de Romeinse tijd tot in de middeleeuwen*, in: H. Sarfatij (red.), *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland*, Amsterdam, 42-52.
- Panhuysen, T.A.S.M.**, 1996: *Romeins Maastricht en zijn beelden. Roman Maastricht reflected in stone*, Maastricht/Assen (Corpus Signorum Imperii Romani = Corpus van de Romeinse beeldhouwkunst. Nederland, Germania Inferior, Maastricht).

- Panhuysen, T.A.S.M.**, 2001: Mosae Traiectum/ Maastricht. Eine grabtypologische und ikonographische Fundgrube, in: T.A.S.M. Panhuysen (Hrsg.), *Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen*, Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997, Maastricht, 17-33.
- Panhuysen, T.A.S.M.**, 2010: Iuppiter Optimus Maximus Mederiacus een tronende Juppiter in Melick, *Jaarboek heemkundevereniging Roerstreek* 42, 97-103. (<http://dare.uva.nl/document/489850>)
- Panhuysen, T.A.S.M.**, 2013: Terugblik op de Romeinse archeologie in Limburg vanaf 1960, *De Maasgouw* 132(1), 29-35. (<http://dare.uva.nl/document/2/123007>)
- Panhuysen, T.**, 2015: In het achterland van Romeinse steden, in: L. Berkvens, A.-J. Bijsterveld, A. Knotter, P. Tummers en L. Wessels (red.), *Limburg. Een geschiedenis I*, Maastricht, 81-114.
- Paridaens, N.**, 2012: Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Bilan des recherches 2011, *Signa* 1, 91-97.
- Paridaens, N.**, 2013: Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Seconde campagne de fouilles (2012), *Signa* 2, 116-120.
- Peacock, D.P.S. & D.F. Williams** 1986: *Amphorae and the Roman economy: An introductory guide*, London/New York.
- Pepels, J.**, 2010: Hoog op de troon! Over Romeins beeldhouwwerk uit Bunde, gemeente Meerssen, *Archeologie in Limburg* 114, 2-8.
- Périn, P. & M. Kazanski**, 1996: Das Grab Childerichs I. In: A. Wiczorek, P. Périn, K. von Welck, W. Menghin (Hrsg.), *Die Franken – Wegbereiter Europas*, Mainz, 173-182.
- Pfahl, S.**, 2012: *Instrumenta latina et graeca inscripta des Limesgebietes von 200 v.Chr. bis 600 n.Chr.*, Weinstadt.
- Polak, M.**, 2000: South Gaulish terra sigillata with potters' stamps from Vechten, Nijmegen (*Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, Supplementum 9).
- Poux, M.**, 2007: Blutige Opfer und Weinspenden in Gallien am Beispiel des spätkeltisch-römischen Heiligtums von Corent (Frankreich), in: S. Groh & H. Sedlmayer (Hrsg.), *Blut und Wein, Keltisch-römische Kulturpraktiken, Akten des Kolloquiums am Frauenberg bei Leibnitz (Österreich)*, Mai 2006, Montagnac, 11-33.
- Price, M.T.**, 2007: *The source-book of decorative stone. An illustrated identification guide*, Buffalo/Richmond Hill.
- Radan, T.G.**, 1974: Angaben zur Frage der sogenannten "Leuchttürme", *Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis XIII* 1972, 149-161.
- Raepsaet-Charlier, M.-Th.**, 1993: *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Paris.
- Renswoude, J., van & J. van Kerckhove**, 2009: *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*, Amsterdam (ZAR 35).
- Resnick, D. & Niwayama, G.**, 1988: *Diagnosis of bone and joint disorders*, London.
- Riha, E.**, 1979: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Basel (Forschungen in Augst 3).
- Riha, E.**, 1990: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*, Basel (Forschungen in Augst 10).
- Riha, E.**, 2001: *Kästchen, Truhen, Tische – Möbelteile aus Augusta Raurica*, Basel (Forschungen in Augst 31).
- Rijks Geologische Dienst/ Staring Centrum**, 1989: *Geomorfologische kaart van Nederland, schaal 1:50.000*, Blad 59 (Genk)-60 (Sittard)-61 (Maastricht)-62 (Heerlen), Haarlem/Wageningen.
- Rodríguez, R.J.**, 1997: *Heeresversorgung und die wirtschaftliche Beziehungen zwischen der Baetica und Germanien, Materialien zu einem Corpus der in Deutschland veröffentlichten Stempel auf Amphoren der Form Dressel 20*, Stuttgart (Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 42).
- Roest, J. van der**, 1988: *Die römischen Fibeln von De Horden*, BROB 38, 142-204.

- Roest, J. van der**, 1994a: Mantel- en kledingsspelden in de Romeinse tijd, in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad* (50 v.Chr.-900 n.Chr.), Utrecht, 145-152.
- Roest, J. van der**, 1994b: Koper in militaire metaalwerkplaat-sen, in: W.A. van Es & W.A.M. Hessing (red.), *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad* (50 v.Chr.-900 n.Chr.), Utrecht, 153-160.
- Roymans, N. & T. Derks (red.)**, 1994: *De tempel van Empel. Een Hercules-heiligdom in het woongebied van de Bataven, 's-Hertogenbosch* (Graven naar het Brabantse verleden 2).
- Roymans, N. & J.G. Aarts**, 2005: Coins, soldiers and the Batavian Hercules cult. Coin deposition at the sanctuary of Empel in the Lower Rhine region, in: C. Haselgrove & D. Wigg-Wolf (eds), *Iron Age coin-age and ritual practices*, Mainz am Rhein, 337-359.
- Roymans, N. & T. Derks**, 2015: Rural cult places and the symbolic construction of supralocal communities, in N. Roymans, T. Derks & H. Hiddink (eds), *The Roman villa of Hoogeloon and the archaeology of the periphery*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 22), 229-243.
- Rütti, B.**, 1991: *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 13).
- Saluja, G., Fitzpatrick, K., Bruce, M. & Cross, J.**, 1986: Schmorl's nodes (intravertebral herniations of intervertebral disc tissue) in two historic British populations, *Journal of Anatomy* 145, 87-96.
- Schaefer, M., S. Black & L. Scheuer**, 2009: *Juvenile Osteology: A Laboratory and Field Manual*, Amsterdam etc.
- Schaetzen, P. de & M. Vanderhoeven**, 1956: De Romeinse lampen in Tongeren, *Het Oude land van Loon* 11, 5-31.
- Schaltenbrand Obrecht, V.**, 1996: Die Eisenfunde, in: E. Deschler-Erb, V. Schaltenbrand Obrecht, Ch. Ebnöther & A. Kaufmann-Heinimann (Hrsg.), *Beiträge zum römischen Oberwinterthur – VITUDURUM 7. Ausgrabungen am Unteren Bühl: Die Funde aus Metall. Ein Schrank mit Lararium des 3. Jahrhunderts*, Zürich (Monographien der Kantonsarchäologie Zürich 27), 141-228.
- Scheid, J.**, 1991: Sanctuaires et territoire dans la colonia Augusta Treverorum, in: J.-L. Brunaux (éd.), *Les sanctuaires celtiques et leurs rapports avec le monde méditerranéen. Actes du colloque de St-Riquier (8 au 11 novembre 1990)*, Paris, 42-57.
- Schenke, G.**, 2004: Zum Schmuckgebrauch an palmyrenischen Grabreliefs, *Damaszener Mitteilungen* 14, 83-90.
- Schumacher, K.**, 1911: Votivfunde aus einer römischen Tempelanlage bei Klein-Winternheim (Rheinhausen), *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit* 5, 108-113.
- Schuyf, J.**, 1995: *Heidens Nederland. Zichtbare overblijfselen van een niet-christelijk verleden*, Utrecht.
- Smeets, F.Th.W.**, 1978: Het land van Born onder Gulikse heerschappij, in: P.J.C. Lebens (red.), *Born, een koninklijk domein met een boeiend verleden*, Born, 73-193.
- Stiboka**, 1970: *Toelichting op de bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, Blad 59-60 W/O (68 West en Oost Sittard)*, Wageningen (Stichting voor Bodemkartering).
- Stoepker, H.**, 2007: *Evaluatie en synthese van het sinds 1995 in Limburg uitgevoerde archeologische onderzoek met betrekking tot de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*. Internetpublicatie: http://www.limburg.nl/Beleid/Kunst_en_Cultuur/Natuurlijk_Cultuur/Evaluatie_archeologisch_onderzoek/Evaluatie_van_het_archeologisch_onderzoek_in_Limburg_in_de_periode_1995_t_m_2006
- Stuart, P.**, 1977: *Gewoon aarde-werk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden (Beschrijving van de Verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 6).
- Stuart, P. & J.E. Bogaers**, 2001: *Nehalennia. Römische Steindenkmäler aus der Oosterschelde bei Colijnsplaat*, Leiden.
- Swinkels, L.J.F. & E.M. Moormann**, 1980: Wall-Painting Fragments from a Roman Villa at Vlengendaal (Bocholtz), *BROB* 30, 347-365.

- Sykes, N.**, 2012: A social perspective on the introduction of exotic animals: the case of the British chicken, *World Archaeology* 44, 158-169.
- Teunissen van Manen, T.C.**, 1964: *De bodemgesteldheid van het ruilverkavelingsgebied Land van Swentibold*, Wageningen (Stichting voor Bodemkartering, rapport nr. 596).
- Theuws, F.**, 1999: Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian southern Netherlands, in: Ch. Fabech & J. Ringtved (eds), *Settlement and landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*, Højbjerg, 337-349.
- Thijssen, J. & C. Vermeeren**, 1996: Exotische offers in de Fortunatempel op het Maasplein, in: H. van Enckevort & J. Thijssen (red.), *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen, 77-80.
- Thüry, G.E.**, 2004: Römer sucht Römerin. Liebeswerbung in römischen Kleininschriften, *Pegasus – Online Zeitschrift* 4, 54-67.
- Thüry, G.E.**, 2008: Die erotischen Inschriften des instrumentum domesticum: ein Überblick, in: M. Hainzmann & R. Wedenig (Hrsg.), *Instrumenta inscripta Latina II. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums Klagenfurt 2005*, Klagenfurt, 295-304.
- Tichelman, G.**, 2004: *Archeologisch onderzoek in het kader van De Maaswerken : inventariserend veldonderzoek (IVO), waarderende fase Koeweide Klein-Trierveld, vindplaatsen 44, 46-47 en 55, Amersfoort (ADC-rapport 306)*.
- Tichelman, G. (red.)**, 2005: *Het villacomplex Kerkrade-Holzkui, Amersfoort (ADC ArcheoProjecten Rapport 155)*.
- Tichelman, G.**, 2012: *Germanen langs een restgeul in Holtum-Noord. Proefsleuven en opgraving in Holtum-Noord II, deelgebied Geko fase 2, Gemeente Sittard-Geleen, Weesp (Raap-rapport 2417)*.
- Toorians, L.**, 2000: Keltisch en Germaans in de Nederlanden. *Taal in Nederland en België gedurende de late ijzertijd en de Romeinse periode*, Bruxelles (Mémoires de la Société Belge d'Études Celtiques 13).
- Toorians, L.**, 2008: Endlicher's glossary, an attempt to write its history, in: J.L. García Alonso (ed.), *Celtic and other languages in Ancient Europe*, Salamanca (Aquilafuente 127), 153-184.
- Toorians, L.**, 2013: Aduatua, "place of the prophet". The names of the Eburones as representatives of a Celtic language, with an excursus on Tungri, in G. Creemers (ed.), *Archaeological contributions to materials and immateriality*, Tongeren (Atuatuca 4), 108-121.
- Turner, R. & J.J. Wymer**, 1987: An assemblage of Palaeolithic hand-axes from the Roman religious complex at Ivy Chimneys, Witham, Essex. *The Antiquaries Journal* 67, 43-60.
- Vanderhoeven, A., G. Vynckier, B. Cooremans, A. Ervynck, A. Lentacker, A., W. Van Neer & K. De Groote**, 2005: Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Mombersstraat te Tongeren (prov. Limburg), Eindverslag 2005, *Relicta* 3, 93-158.
- Vanvinckenroye, W.**, 1967: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum te Tongeren, 7).
- Vanvinckenroye, W.**, 1991: *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins museum te Tongeren, 44).
- Vendryes, J.**, 1981, 1987: J. Vendryes, E. Bachellery & P.-Y. Lambert, *Lexique étymologique de l'Irlandais Ancien (A & C)*, Dublin.
- Verhart, L.B.M.**, 1983: *Het vuursteen uit de opgraving Hekelingen III*, Leiden (Scriptie).
- Verhart, L.B.M.**, 2009: Een steen bijl in de nabijheid van bijgebouw 47 uit de Late IJzertijd, in: J. van Renswoude & J. Van Kerkhove (red.), *Opgravingen in Geldermalsen-Hondsgemet. Een inheemse nederzetting uit de Late IJzertijd en Romeinse tijd*. Amsterdam (ZAR 35), 849-853.
- Vesly, L. de**, 1909: *Les fana ou petits temples gallo-romains de la région normande*, Rouen.

Waasdorp, J.A., 1999: *Van Romeinse soldaten en Cananefaten. Gebruiksvoorwerpen van de Scheveningseweg*, Den Haag (VOM-reeks nr. 2).

Wagner, A. & N.H. van der Ham, 2010: *Archeologisch onderzoek tracé N296 te Holtum-Noord (gemeente Sittard-Geleen). Inventariserend veldonderzoek met proefsleuven en oppervlakteartering, opgravingen en archeologische begeleiding*, Capelle aan den IJssel (Archeomedia Standaardrapport Ao6-459-R).

Walter, S., 2008: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Mengen (Kr. Breisgau-Hochschwarzwald)*, München (Dissertatie Ludwig-Maximilians-Universität München). (http://edoc.ub.uni-muenchen.de/9450/1/Walter_Susanne_G.pdf)

Ward, C., 1999: *Iron age & Roman Piddington: The Roman Ceramic & Stone Building Materials 1979-1998*, Piddington (The Upper Nene Archaeological Society, fascicule 4).

Wheeler, R.E.M., 1928: A 'Romano-Celtic' Temple near Harlow, Essex; and a note on the type, *The Antiquaries Journal* 8, 300-326.

Wiegels, R., 1999: Ulpus. Zu den kaiserlichen *nomina gentilia* im Inschriftenbestand des römischen Germanien und angrenzender Gebiete, in: E. Schallmayer (Hrsg.), *Traian in Germanien, Traian im Reich. Bericht des Dritten Saalburgkolloquiums*, Bad Homburg v.d. H. (Saalburg-Schriften 5), 83-105.

Wikander, Ö., 1986: *Acquarossa. Vol. VI. The roof-tiles. Part 1 Catalogue and architectural context*, Stockholm (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom 38:VI,1).

Wikander, Ö., with contributions by B. Hulthén, C.

Wikander & M. Zampi, 1993: *Acquarossa. Vol. VI. The roof-tiles. Part 2 Typology and technical features*, Stockholm (Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom 38:VI,2).

Willems, W.J.H., 1984a: *Archeologische kroniek van Limburg over 1983*, PSHAL 120, 354-393 (ROB overdrukken 233).

Willems, W.J.H., 1984b: *Romans and Batavians: A Regional Study in the Dutch Eastern River Area*, II, BROB 34, 39-331.

Willems, W.j.h., 1987: *Romeinse wegen in Limburg*, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 1/2, 6-11.

Willems, W.J.H., 1987: *De grote villa van Voerendaal*, in: P. Stuart & M.E.Th. de Groot (red.), *Langs de weg. Villa rustica: het Romeinse boerenbedrijf in het Rijn/Maasgebied*, Heerlen/Maastricht, 46-50.

Willems, W.J.H. & L.I. Kooistra, 1988: *De Romeinse villa te Voerendaal*, opgraving 1987, *Archeologie in Limburg* 37, 137-147.

- Willems, S.**, 2005: Roman pottery in the Tongeren reference collection: mortaria and coarse wares, Brussel (VIOE Rapporten 1).
- Winter, N. de & E. Wesemael**, 2014: Archeologische evaluatie en waardering van een Romeinse site op het plateau 'De Kommel' (Dilsen-Stokkem, provincie Limburg), Sint-Truiden (rapport Aron bvba).
- Workshop of European Anthropologists**, 1980: Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons, *Journal of Human Evolution* 9, 517-549.
- Worrell, S.**, 2012: Enamelled vessels and related objects recorded to the Portable Antiquities Scheme, in: D.J. Breeze (ed.), *The First Souvenirs. Enamelled Vessels from Hadrian's Wall*, Kendal, 71-84.
- Worrell, S. & J. Pearce**, 2011: Roman Britain in 2010. II. Finds reported under the Portable Antiquities Scheme, *Britannia* 42, 399-437.
- Zadoks-Josephus Jitta, A.N., W.J.T. Peters & W.A. van Es**, 1967: Roman bronze statuettes from the Netherlands I. Statuettes found north of the limes, Groningen (Scripta archaeologica Groningana 1).
- Zadora-Rio, E.**, 2003: The Making of Churchyards and Parish Territories in the Early-Medieval Landscape of France and England in the 7th-12th Centuries: A Reconsideration, *Medieval Archaeology* 47, 1-19.
- Zanier, W., A. von den Driesch & C. Liesau**, 1992: Das römische Kastell Ellingen, Mainz.
- Zeiler, J.T.**, 1996: Geofferd aan de godin. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n. Chr.), Intern rapport Gemeente Nijmegen, dienst Volkshuisvesting & Milieu afdeling Bouwkunde, sectie Archeologie en ArchaeoBone Rapport 5.
- Zeiler, J.T.**, 1997: Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n. Chr.), *Paleo-Aktueel* 8, 105-107.
- Zelle, M.**, 2006: Die römische Wand- und Deckenmalereien in Gelduba, Gelsenkirchen/Schwelm.
- Zelle, M.**, 2008: Schöne bunte Welt. Aspekte der farblichen Gestaltung einer römischen Stadt, in: M. Müller, H-G. Schalles & N. Zieling (Hrsg.), *Colonia Ulpia Traiana. Xanten und sein Umland in römischer Zeit*, Mainz, 433-446.

- 1 Brief d.d. 31 juli 1974 van de ROB (Bloemers) aan de gemeente met voorstel om het terrein aan de Sluisweg te beschermen (bron: EHC Sittard)
- 2 Uittreksel uit het kadastrale plan van de voormalige gemeente Born, schaal 1:2500, met daarop door middel van een rood kader aangegeven het oorspronkelijk voor bescherming voorgedragen terreindeel (bron: kopie kadastrale plan gemeente Born, sectie A, archief CAA bij de RCE, objectcode 7z, stuk 5).
- 3 Brief van de gemeente Born d.d. 7 september 1976 met verzoek om informatie over de wijze waarop het laatste deel van het industrieterrein aan de Sluisweg kan worden afgegraven (bron: EHC Sittard)
- 4a Voorstel van B&W van gemeente Born aan gemeenteraad d.d. 29 september 1976 om het opgravingsterrein op het industrieterrein Sluisweg af te graven en voorafgaand archeologisch onderzoek uit te voeren (bron: EHC Sittard)
- 4b Raadsbesluit van gemeente Born van 6 oktober 1976 conform voorstel van B&W uit bijlage 4a (bron: EHC Sittard)
- 5 Handgeschreven eindverslag van het onderzoek door Linckens (bron: PDBL Maastricht)
- 6 Handgeschreven vondstenlijst van Linckens (bron: PDBL Maastricht)
- 7 Gespreksverslag van de op dinsdag 2 november 1976 in het gemeentehuis van Born gehouden evaluatiebijeenkomst over de opgraving, opgemaakt door de burgemeester (bron: EHC Sittard)
- 8 Gespreksverslag van de op dinsdag 2 november 1976 in het gemeentehuis van Born gehouden evaluatiebijeenkomst over de opgraving, opgemaakt door E. van Geel (bron: archief Van Geel)
- 9 C¹⁴-dateringen van drie monsters van skeletmateriaal uit het grafveld van De Apotheke door het Centrum voor Isotopenonderzoek, Rijksuniversiteit Groningen

**GEMEENTEARCHIEF
BORN**

PER 31-12-1981

Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek/Mariënhof, Kleine Haag 2, Amersfoort/telefoon 03490-12648

directeur Prof. Dr. W. A. van Es

Aan Burgemeester en Wethouders van
Born,
Gemeentehuis,
Born.

ons nummer 944Mz/B1/ym
uw brief
onderwerp

Amersfoort, 31 juli 1974

Naar aanleiding van een gesprek met de heer G.A. van Cleef van Uw Gemeente deel ik U mede, dat sinds kort op een terrein ten westen van de spoorlijn langs Buchten (Krt.Bl. 60 A coörd. 184.35/339.00; zie bijlage) de resten van Romeinse bewoning bekend zijn geworden.

De aard en de conserveringstoestand is zodanig, dat wij beogen dit terrein door middel van de Monumentenwet te beschermen. De heer Van Cleef wees ons er echter op, dat Uw Gemeente dit gebied als industrieterrein ter verkoop aanbiedt.

Gaarne zou ik op korte termijn overleg met U plegen teneinde gezamenlijk te zoeken naar een vorm, waarin het archeologische object zo in de plannen ingepast kan worden, dat behoud verzekerd is. Plantsoenaanleg, parkeerplaatsen of ondiep gefundeerde gebouwen zouden vermoedelijk zonder bezwaar over het object aangelegd kunnen worden (opp. ca. 1 ha).

Met gevoelens van de meeste hoogachting,

Van der Graaf
Drs. J.H.F. Bloemers,
prov. archeoloog in Limburg.

*1/0. Prof. Shoscia.
Amersfoort.*

3 en W	INGEKOMEN	Raad
6-8-74	Gemeente Born	
NR.		
bijlagen	100	5 AUG. 1974

Tar kennisgeving/aldoening en advies
op 8/8/74 aan vd. I. en A.

GEMEENTE BORN

Telefoon (04498) 1777

Postrekening 103 16 22

GEMEENTearchief

BORN

PER 31-12-1981

Nr	Bericht op schrijven van	Onderwerp	Bijlage	BORN, 7 september 1976.
1661	31 juli 1974, nr. 944 Mz/B1/Ym.	Afgraven industrie- terrein Sluisweg.		

In aansluiting op het telefonisch onderhoud door onzen heer van Cleef, met Uwen heer Klok, inzake afgraven van het terrein, waar de resten van Romeinse bewoning bekend zijn geworden (gelegen op het industrieterrein Sluisweg, alhier), delen wij U het volgende mede.

Bij het bouwrijpmaken van het terrein, hebben wij dit terrein met een oppervlakte van circa 1 HA niet afgegraven.

Afhankelijk van de aanvraag door gegadigden voor vestiging op dit terrein, kon dan bekeken worden of in de plannen voor vestiging van industriële bedrijven het terrein behouden kan blijven, c.q. niet afgegraven diende te worden.

Zoals telefonisch medegedeeld, is op korte termijn dit terrein echter nodig voor uitbreiding van een ter plaatse gevestigd bedrijf.

De terp (niveau-verschil ad 80-100 cm. in het terrein) kan echter door deze uitbreiding niet gehandhaafd blijven.

Zoals door de heer Klok is medegedeeld, bestaat in principe geen bezwaar tegen opruiming, c.q. afgraving van deze terp, mits U in de gelegenheid wordt gesteld bij de afgraving een oudheidkundig bodemonderzoek in te stellen.

Het terrein kan na afgraving en het door U ingesteld onderzoek zonder meer voor industriële doeleinden worden gebruikt.

Uiteraard hebben wij tegen het instellen van een oudheidkundig bodemonderzoek geen bezwaar.

Het zal echter afhankelijk zijn van de te maken kosten in hoeverre de gemeente daarin medewerking kan verlenen.

Wij zouden het op prijs stellen van U te vernemen of subsidiemogelijkheden zijn voor de uitvoering van deze werken.

Aangezien op korte termijn over de verkoop van het onderhavige terrein en de uitbreiding van het industriële bedrijf dient te worden beslist zullen wij gaarne op korte termijn van U vernemen op welke wijze afgraving en afvoer van de overtollige gronden kan plaatsvinden.

Hoogachtend,

Burgemeester en Wethouders van Born,

De Secretaris,

De Burgemeester,

Aan De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
t.a.v. de Heer Drs. J.H.F. Bloemers
Marieënhof
Kleine Hag 2,
AMERSFOORT.

Borger met de bloemen
dier. 20/9.76

Bijlage IV

GEMEENTE BORNGEMEENTEBLAD

1976, nr. 132

Onderwerp:

Afgraving terp industrie-
terrein "Sluisweg".
Bijlage: 1.

GEMEENTEARCHIEF

BORN

Born, 29 september 1976.

PER 31-12-1981

AAN:

De Gemeenteraad.

Op het industrieterrein "Sluisweg" is, zoals U bekend, een terrein van circa 2600 m² destijds niet geëgaliseerd/afgegraven, in verband met de adviezen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort.

Deze dienst deelde bij brief van 31 juli 1974 mede, dat op dit terrein sinds kort de resten van Romeinse bewoning bekend waren geworden.

Deze Rijksdienst zag dit terrein destijds gaarne behouden indien dit in de plannen bij industrievestiging kon worden ingepast.

Bij de onderhandelingen voor de verkoop van een perceel industrieterrein aan Intramast en Broekman (Raadsbesluit tot verkoop 3 september j.l.) is gebleken, dat zij voor uitbreiding van het bedrijf ook belangstelling hebben voor de nog resterende hoek ten oosten van de Heirweg, ter grootte van circa 1,5 HA., waarin de terp is gelegen. Het niveauverschil in dit terrein door de aanwezigheid van deze terp kon echter technisch niet geaccepteerd worden.

Na verder overleg met de voornoemde Rijksdienst bestaat tegen afgraving thans geen bezwaar mits hij in de gelegenheid wordt gesteld tijdens afgraving een oudheidkundig bodemonderzoek in te stellen. Door de Rijksdienst is voorgesteld een aangepaste waarneming uit te voeren, waarvoor de gemeente eerst de teelaarde maximaal laat verwijderen, het terrein daarna schoonmaakt, waarna door de Rijksdienst aangewezen deskundigen metingen en tekeningen worden gemaakt.

Na uitvoering van deze werkzaamheden wordt het terrein volledig vrij gegeven, c. q. kan de resterende grond ook machinaal worden afgegraven. De kosten van het afgraven van zowel de teelaarde als de overige grond, alsmede het schoonmaken van het terrein komen ten laste van de gemeente, terwijl ten laste van het rijk komt de kosten van toezicht, meet- en tekenwerk. De Rijksdienst zal o. a. bij afgraving van de teelaarde welke afgraving met een dragline, voorzien van een mes (geen tanden) dient plaats te vinden, toezicht houden in de week van 11 t/m 15 oktober a. s.

Voor het opschonen en enkele graafwerkzaamheden/afschaven dient de gemeente 3 à 4 man van de dienst Openbare Werken gedurende 1 week ter beschikking te stellen, waarbij tevens toezicht door de Rijksdienst wordt gehouden.

Eind oktober a. s. kan dan de overige grond worden afgegraven.

Na deze afgraving kan het terrein zonder beperkende bepalingen als industrieterrein worden gebruikt.

Wij stellen U voor te besluiten tot afgraving van voornoemde terp conform bijgevoegd concept-besluit 1976, nr. 132.

Burgemeester en Wethouders van Born,

De Secretaris,

De Burgemeester,

M. K. van der ... *W. J. van der ...*

GEMEENTEARCHIEF
BORN
PER 31-12-1981
1976, nr. 132.

De raad der gemeente Born;
gelezen het voorstel van burgemeester en wethouders
d.d. 29 september 1976, Gemeenteblad 1976, nr. 132;
gelet op artikel 175 der gemeentewet;

b e s l u i t :

tot het laten afgraven van het terrein (terp), gelegen ten
oosten van de Heirweg, en ten westen van de spoorlijn
langs Buchten (Krt. Bl. 60A, coörd. 184.35/339,00)

Aldus vastgesteld in de openbare vergadering van de
raad van 6 oktober 1976,

De Secretaris,

De Voorzitter,

Born "De Apostelen".
Opgraving te Born van 11de tot 16de en van 18de tot 22de Oct 1976

Op maandag 11 Oct 1976, werd een begin gemaakt met het onderzoek naar een vermoedelijkromeins gebouw.
Door de Gem Born werd een machine van de firma Kruke uit Oost-Brabant beschikking gesteld.
Twee chantoniers viel belangstelling was er van Mr J Onland burgemeester van Born en het Gem Personeel die ook alle mach. en beschikking stelde.
De vondsten werden elke avond door Th Kuummens Gem ambt opgehaald en op het Gem huis opgeborgen. Door Th Kuummens uit Buerke, chagron van Winkel uit Biersweert en leden van de A.V.E. werd actief meegewerkt tijdens de gehele periode.
Op maandag de eerste dag van de opgraving geen vondsten van belang. De dinsdag begon met het vinden van een Romeinse fontein op het oppervlak boven een wandig aarden werk, een dan een thelex op ± 300 m onder het maaiveld, dat door de ploeg vers gestoord was, mitsdien worden volger stof op de laatste dag van de opgraving, waarna blijft dat er een begraafplaats moet zijn geweest uit de 15de of 16de eeuw (zie grafvondsten).
Op zaterdag 16 Oct werden door 23 leden van de A.V.E. opvoelruimtes gegraven en thelexen schon gemaakt.
Andere leiding van Th Kroon werd er mach verzameld buiten het opgraving door de 3de klas ervan uit Born.
Het aantal thelexen op zaterdag bedroeg ± 400 .
Tijdens de opgraving kwam er 44 thelexen aan het oppervlak waar van 40 door de Th Noordam van het ROB zijn ingetekend, 4 thelexen zijn ook geplaatst herbegeven. Tijdens het werk kwam de fundamente van een Romeins gebouw te voorschijn, die echter door de latere begraaving vers gestoord waren. Van deze fundamente zijn schetsen gemaakt door de Th Wier en zijn assistent van de Tech dienst uit Born met medewerking van Th Noordam van de ROB.
De op de schetsen ontbrekende muren zijn op vrijdag 22 Oct aan het oppervlak gekomen en afgetekend, deze lagen buiten de opgraving.

Veel mat. rindes gevonden, zijnde
 Romeins aardewerk (stuk)
 Romeins munten (Bronze versilverd)
 Bronzen voorwerpen gevonden door Rietje René met de eerste
 IJzer en Glas van Opleent de Jelenen. Telf 04497-349
 2 Bijlen IJzer. Grevensicht.
 1 opslag idem.
 Op twee Schilotten werden chronol. voorwerpen gevonden
 zijnde wonen no 9 en 13. zie tekening.
 Op de twee uitheiden na de opgraving ingetekend als
 Vlak A en B werden handpotten gevonden, waarvan
 eenen een grondmonsters onder de Vlak A
 24 en 26. Vlak B 25 en 27 zijn ingetekend (zie teek 1.500).
 In de Gorthoek ingetekend als Hoek A werd Glas
 Terrasgallata en den naast aardewerk gevonden.
 Veel vondsten schuimen met de afvalkuil zijnde de
 wonen 2-3-7-8-11-20.
 Aan tuurwandig aardewerk is er veel gevonden
 Uit de graven zijn spijthers verzameld wonen 17.
 De opgraving duurde vijf dagen en had een goed verloop.

Aldus opgemerkt en p.t.

de chonhelboek 23 Oct 1976.

A. LINEKENS

Julianasticht 17

MERKELBEEK

- Vondst na Borm "De apotheken" "Hoe van 1880 tot 1917 verzameld (De Luyzenberg)
- 1 munt oppervlakt
 - 2 munt afvalhuil
 - 3 munt afvalhuil
 - 4 munt bovenruif
 - 5 munt afgraving
 - 6 munt 10 uithele sterven met de speels en oppervlakt
 - 7 Hiaante uit afvalhuil
 - 8 naefje idem
 - 9 Gips of Skelet (the stekering)
 - 10 Veen - Oorhangende en clau stekers
 - 11 Hing met cirkel en een vondske stekers
 - 12 mandspeel en een vondske stekers
 - 13 broede op Skelet (the stekering)
 - 14 gips met van Gipssteen ?
 - 15 gips met van Gipssteen ?
 - 16 Hengsel van Brons (leemmer)
 - 17 Diers spijders uit Grave "mencure ely Totant vondske"
 - 18 Gips met van "uit Hout"
 - 19 Hiaante uit idem
 - 20 Hiaante uit idem
 - 21 Hiaante uit idem
 - 22 idem
 - 23 afval uit idem
 - 24 Gips met van Vlak A
 - 25 Gips met van Vlak B
 - 26 Hiaante uit Vlak A
 - 27 Hiaante uit Vlak B
 - 28 Hiaante uit TN Hout **aa**
 - 29 Hiaante uit TS idem
 - 30 Glas
 - 31 Rode spijders van Klink uit afval met Dapran gips en idem
 - 32 Terra Sigillata gips met met idem
 - 33 Hiaante gips met van idem
 - 34 Hiaante gips met van idem
 - 35 Rode gips met met idem
 - 36 Hiaante gips met met idem
 - 37 Hiaante uit afgraving ely afvalhuil
 - 38 Brons ?
 - 39 Hiaante uit gips 15 met op stekering
 - 40 Hiaante uit idem

GEMEENTEARCHIEF
BORN

Bespreking, met Dr. J. W. L. Bloemers, de commissie historie Born,
Archeologische Vereniging Limburg, Afcant, d.d. 2 november 1981

Betoog Dr. Bloemers :

1. gewone opgraving, 90% scherven zonder waarde voor expositie.
Routine geval.
Belangrijk: 1. haantje (Romeins) datering 1e tot 3e eeuw na chr.
2. munten (Romeins) datering Godrianus
3. muurschildering + tekening Romeinse villa
4. 2 stenen bijlen.
Vandaar geen extra oudheidkundige expert bij opgraving geweest.
2. Publicatie in het kort in archeologische bladen en periodieken zal Dr. Bloemers verzorgen.
3. Voorlopige inventarisatielijst + plastic zakken, die alle genummerd zijn. Werk Linckens bijzonder goed (bedanken + cadeau).
4. Staf van Dr. Bloemers in Nijmegen zal materiaal deskundig schoonmaken en inventariseren.
5. Wat gaat met materiaal gebeuren:
 - a. haantje naar Bonnefanten Museum;
 - b. Recht van Beheer door Rijk (Leiden/Nijmegen), provincie (Bonnefanten: Maastricht), lokale instanties (b.v. kasteelpark Born), hangt van belangrijkeid af. Zodoende deskundige verzorging. Dr. Bloemers is provinciaal archeoloog voor Limburg (Bonnefanten). Bruikleen aan lokaal museum.
 - c. Doel dat de eigendomsrechten om volgende generaties er ook naar kunnen doen kijken. Eigendomsrecht dus overgeven aan musea van Rijk of provincie. Ervaring en begeleiding in plaatselijke musea is moeilijk te realiseren o.a. geen deskundig personeel en opslagruimte, na 2 à 3 jaar geen enthousiasme meer, wanneer publiciteit over vondsten is geluwd.
6. Skeletten:
 - a. zijn niet uit Romeinse noch Merovingische tijd.
 - b. tekeningen gemaakt van ligging skeletten. Het is een sub-recent grafveld, niet oud (17e à 18e eeuw).
 - c. ligging oost-west.
 - d. onderzoek universiteit Groningen, duurt ± 10 jaar (C 14-methode), men staat in de rij, daarnaast kan binnen 2 à 3 jaar bij betaling van f. 250, -- dit onderzoek bespoedigd worden, maar dan motivatie opgeven aan Groningen, waarom onderzoek.
 - e. De soort skeletten worden zelden in Nederland bewaard.
 - f. Herbegraven hier mogelijk, als men het hier wil (pastoor Buchten).
N.B. de skeletten uit de 6e en 12e eeuw uit het opgraven van het vrijthof staan nog steeds ingepakt.

GEMEENTEARCHIEF
BORN
PER 31-12-1981

7. de voorzitter van de Archeologische Vereniging Limburg, de heer Kraaijenhagen, is het met bovenstaande opzet geheel eens, evenals de deskundigen die de historie van Born voorbereiden, die allen aanwezig waren.

a. Kraaijenhagen: voorlichtingsavond organiseren over deze opgraving. Gemeente accoord.

In het algemeen, actie A.V.L., om particuliere verzamelingen op te vragen en deze naar musea te brengen, opdat er meer mensen van genieten.

Archeologische Vereniging Limburg zal dit gaarne organiseren.

Meer bestaande documentatie musea openbaar maken.

N.B. kannetjes opgravingen kasteel 1975 zijn reeds in Bonnefantenmuseum van twee jaar geleden opgeborgen op basis van bovenstaande procedure.

Gemaakte foto's van opgravingen worden verzameld - Secretaris van Sloun verzamelt als secretaris van de commissie historie Born.
Born, 5 november 1976.

J. Onland

Bijlagen: tekening opgraving
inventarisatielijst
lijst aanwezigen op 2 november bijeenkomst.

GEMEENTE BORN

GEMEENTEARCHIEF
BORN
PER 31-12-1981

Lijst van aanwezigen bij bespreking, dinsdag, 2 november 1976, ten gemeentehuize te Born, i.v.m. gevonden oudheidkundige voorwerpen bij afgraving van "DE TERP" op het Industrierrein aan de Sluisweg te Born van maandag 11 oktober t/m 22 oktober 1976.

Mr. J. Onland, burgemeester Born;

Drs. J.H.F. Bloemers, Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort (Provinciaal Archeoloog in Limburg.

F.C. Kraaijenhagen, Caumerbeeklaan 49, Heerlen (tel. 045-712502), voorzitter Archeologische Vereniging Limburg (A.V.L.).

A. Linckens, Julianastraat 17, Merkelbeek (A.V.L.)

E.A. van Geel (jr), Kwikstaartstraat 9 (Postbus 253) Geleen (tel. 04494-48367)-AVL

Drs. W. Sangers, Pelsersstraat 33, Maaseik (B) - Medewerker boek "Historie van Born".

R. Janssen, Vliissersweg 30, Dilsen (B) - Medewerker boek "Historie van Born".

F. Th. W. Smeets, Past. Janssenstraat 43, Limbricht, Medewerker boek "Historie van Born".

M. van Sloun, gemeentesecretaris Born, Medewerker boek "Historie van Born"

R. L. Wieberg, Capt. U.S. Army, Afcnt Support Activity

P. duBois, Community Relations Advisor, Afcnt Supact (U.S.)

Bijeenkomst Born, gemeentehuis, dd. 2 november 1976.

10.45 uur.

*Prive verslag
3 pagina's*

Burgemeester Onland : stelt dat de vondsten gedaan in het kasteelpark en gedaan bij de opgraving op de "apotheker" in Born terug dieben te komen.

Gaat kort in op de klokken van het kasteel. Men is doende om deze terug naar Born te krijgen, daartoe contacten met de gemeente Sittard.

Een onderkomen zou gevonden kunnen worden in een van de torens van het kasteel.

Geeft het woord aan Dhr. Bloemers van de R.O.B.

Dhr. Bloemers : Verwijst de complimenten van de burgermeester naar Dhr. Linkens en het A.V.L.

Het was een gewone, kleine waarneming. "niets om het lijf".

Voor het R.O.B. een "routiene kwastie.

Normale procedure :

- is nu voor zover het veldwerk afgesloten.
- nu het wassen en nummeren van de vondsten en vooral het inventariseren.
- publiceren van een rapport. Zal gebeuren in de landelijke archeologische rubriek " archeologisch nieuws" en in de "archeologische kroniek" (L.G.O.G.).

Hiervoor gaat het materiaal naar Nijmegen.

- tekenen
- fotograferen in Amersfoort
- restauratie en eventuele reconstructie van voorwerpen die daarvoor in aanmerking komen.

Resultaten kunnen na een paar maanden in een publikatie verwacht worden. Met nadruk wijst hij er nogmaals op dat het routiene is.

Wat gaat er met de vondsten gebeuren ?

KERN : vondsten bewaren zodat ze niet meer verloren gaan.

Een beroepskracht is daarvoor de meest aangewezen man (prov.archeol.).

Deze krijgt het recht van beheer.

In principe zijn de vondsten eigendom van de opgraver.

Men tracht de vondsten echter samen te brengen in een "provinciaal bodem archief" , in Limburg in Bonefanten in Maastricht.

Niet om het hebben, maar om het behouden !

DOEL : onderzoek met gerichte waarneming behouden door wetenschappelijke aanpak en opslag in bodemarchief.

- 2 -

Uitzonderlijke vondsten worden ondergebracht, al naar gelang de categorie waarin ze zijn ondergebracht, in plaatselijke, provinciale of nationale musea.

Van de vondsten uit Born komt eigenlijk alleen het HAANTJE voor een hogere klassering in aanmerking. Niet nationaal, maar wel provinciaal. Zal dus waarschijnlijk in Maastricht komen.

De kannetjes, 2 jaar geleden, heeft de gemeente afgestaan, maar kan ze in bruikleen krijgen voor een expositie, tijdelijk of permanent van karakter.

Voor wetenschappelijke doeleinden is het wenselijk dat het eigendomsrecht wordt overgedragen.

Dit ter voorkoming van "verslonzing".

Dit is een weergave van de landelijk gevoerde lijn.

M.b.t. de recente vondsten wil Dhr. Bloemers dus komen tot een formule zoals toegepast m.b.t. "de kannetjes".

Dhr. Sangers : Voorwerpen van nationaal belang eventueel onderbrengen in Nijmegen, Van Kan museum. Dhr. Bloemers herhaalt dat er geen vondsten zijn van feitelijk nationaal belang.

Feitelijk bestaat 90 % van de vondsten uit scherven, niet voor expositie geschikt. 10 % Bestaat uit munten, haantje, inscriptie en kapiteel(?) die eventueel voor expositie in aanmerking zouden komen.

Dhr. Sangers : Vraagt naar foto's voor het boek over Born dat men schrijft. Twee foto's zou hij graag plaatsen. Boek in druk eind 1976.

Dhr. Bloemers stelt voor een foto van het haantje en een foto "assortiment". Zullen door de R.O.B. gemaakt worden en naar het gemeentehuis gezonden worden.

Dhr. Sprenger : informeert of er een romeinse villa geweest is.

Dhr. Bloemers stelt dat er een stuk villa van romeinse oorsprong gevonden is. Hij verwijst naar de kaart, door de technische dienst vervaardigd.

Dhr. Smeets informeert naar de skeletten.

Dhr. Bloemers / Dhr. Linkens : Er valt niet veel over te zeggen, het handelt zich om een sub-recent grafveld. Orientatie : oost.

Er is in kisten begraven. Argumenten :

- schedel was niet opgevuld.
- vondsten van spijkers.
- geen bijgaven.

Dhr. Onland informeert naar een onderzoek van de menselijke resten.

Dhr. Bloemers acht een C-14 datering niet de moeite waard. Dit o.a. vanwege de onnauwkeurigheid van dateringen in recente periodes.

Archief-onderzoek waardevoller.

- 3 -

Dhr. Sprenger informeert naar de datering; i.v.m. boek.

Bloemers antwoord dat de romeinse periode ligt tussen midden eerste eeuw n.Chr. en midden derde eeuw n.Chr.

De skeletten middeleeuws(laat) of later.

Dhr. Kaayenhagen : Introduceert zichzelf. Brengt punt van samenwerking amateurs-beroeps aan de orde. Pleit voor het toegankelijk houden van vondsten en documentatie.

Documentatie voor :-onderzoek, studie.

-expositie (als voorlichting).

Dhr. Bloemers : C-14 datering kost f 250,- per monster.

In dit geval zou een monster volstaan. Is echter de vraag of het wenselijk is. De R.O.B. zal het niet laten doen. Wel zal er enig materiaal nodig zijn voor een eventuele toekomstige datering. Dit zal dus daarvoor gereserveerd dienen te worden.

Verdere discussie over documentatie tussen verschillende personen.

Expositie zal over enige maanden mogelijk zijn volgens Dhr. Bloemers.

Dhr. Onland is ervoor om t.z.t. een expositie in te richten.

Van Geel : I.v.m. archief-onderzoek erop gewezen dat het onderzoek van lokale benamingen erg instructief kan zijn.

"kerkeveld + 1680 "

Dhr. Linkens : "op den luyenberg" daarna "de apotheker " - na 1917.

Dit laatste n.a.v. vondsten van scherven.

Dhr. Kaayenhagen stelt voor een referentie-adres in te stellen.

Dit zou het gemeentehuis in Born kunnen zijn.

Dhr. Onland : De secretaris van de gemeente is coördinator i.v.m. de uitgave van het boek over Born, hij zal de coördinatie-functie m.b.t. Born kunnen vervullen.

Zo spoedig mogelijk zal aan de aanwezigen een overzicht worden toegezonden.

Sluiting : ongeveer 12.50 uur.

*Aanstaand nog enige gesprekken gevoerd,
foto's van het kaantje gemaakt en mate-
riaal van de rolder in de auto van
Dhr. Bloemers gedeponneerd.*

**rijksuniversiteit
 groningen**

faculteit wiskunde en
 natuurwetenschappen

centrum voor
 isotopenonderzoek

Dhr S. Kusters
 Provincie Limburg
 Limburglaan 10
 6229 GA Maastricht

2013/3186
 CWZE

17-1-2013
 14-3-2013

T 050 363 47 60
 F 050 363 47 38

Nijenborgh 4
 NL-9747 AG Groningen

Datum
 15 January 2013

Ons kenmerk
 CIO/13-2013/JVo

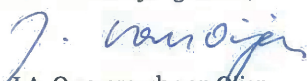
Geachte heer Kusters,

Hierbij de resultaten van onze analyses van uw monsters:

GrA Nr 55512	De Apotheke PDBL 3175 vnr 13	1380 ± 35 BP
GrA Nr 55410	De Apotheke PDBL 3175 vnr 40	1330 ± 35 BP

De ijking naar kalenderjaren is bijgesloten. Beide monsters zijn van rond 700 AD, dus de vraag is beantwoord: ze zijn overeenkomstig de archeologische aanwijzing en niet de historische.

Met vriendelijke groeten,

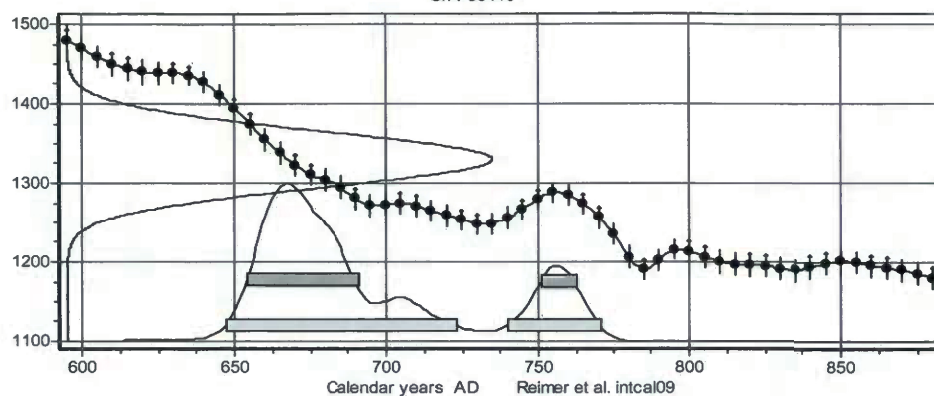

J.A. Owczarczyk-van Oijen
Secretaresse CIO

Provincie Limburg	
Ingek. 17 JAN. 2013	
DOCnr.	
Afd.	

1 sigma 68%
654..691 cal AD
751..763 cal AD

2 sigma 95%
647..724 cal AD
740..771 cal AD

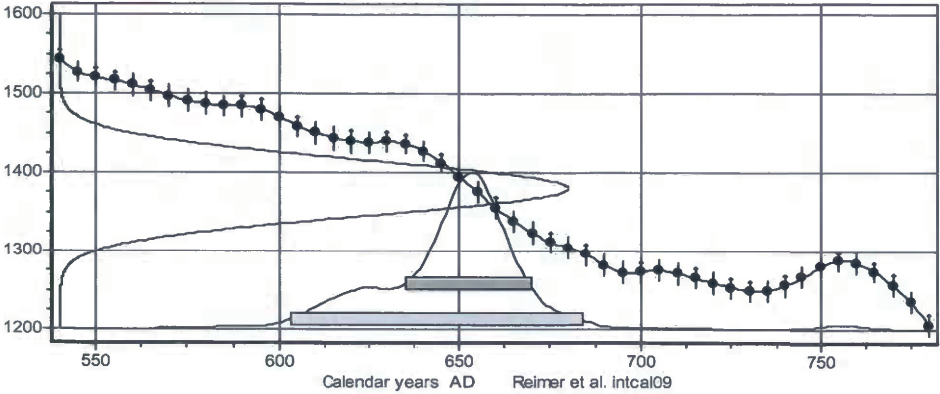
1330 ± 35 BP
GrA-55410

1 sigma 68%
635..670 cal AD

2 sigma 95%
603..684 cal AD

1380 ± 35 BP
GrA-55512

faculteit wiskunde en
natuurwetenschappen

centrum voor
isotopenonderzoek

Sjeng Kusters
Provincie Limburg
Limburglaan 10
6229 GA Maastricht

Provincie Limburg	24
Ingek.	24 OKT. 2014
DOCnr	
Afd.	

T 050 363 47 60
F 050 363 47 38

Nijenborgh 4
NL-9747 AG Groningen

Datum
21 October 2014

Ons kenmerk
CIO/282-2014/ERB

2014/59160

24-10-2014

CULT

12-1-2015

Geachte heer Kusters

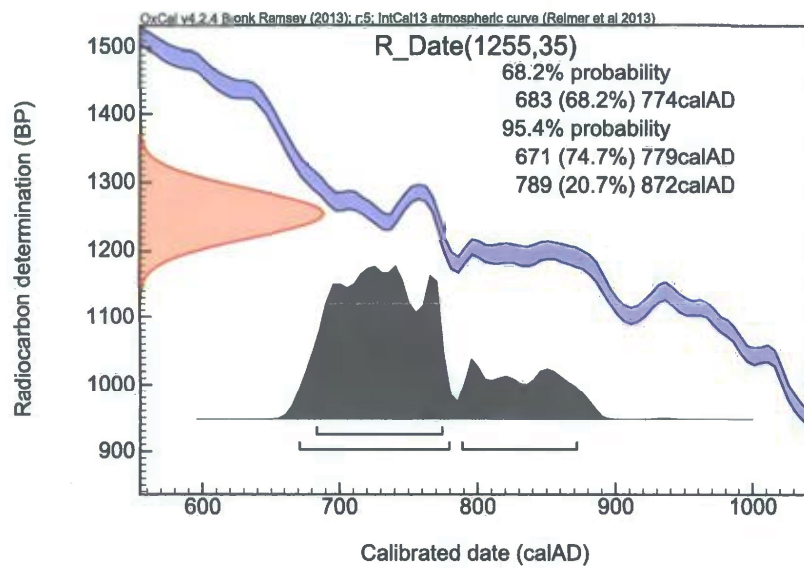
Hierbij het resultaat van onze analyse van uw monster:

GrA-nummer	Monsternaam	Ouderdom (BP)
59672	De Apotheke PDBL 3175	1255 ± 35

Het gecalibreerde resultaat is: 685-775 AD (1-sigma), zie bijlage

With best regards,

Prof. J. van der Plicht

Een heiligdom uit de Romeinse tijd voor de godin Arcanua. In 1976 werd onder auspiciën van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek in Buchten een noodopgraving uitgevoerd door amateur-archeologen. Dit rapport beoogt de wetenschappelijke publicatie van het toenmalige onderzoek te zijn. Aan de hand van archiefstukken, foto's, dia's en krantenknipsels wordt het verloop van het onderzoek gereconstrueerd en op basis van de sporen en vondsten een beeld geschetst van het Romeinse heiligdom en de vroegmiddeleeuwse begraafplaats die daarbij werden blootgelegd. Veel aandacht gaat uit naar een bijzonder wijgeschenk in de vorm van een geëmailleerd bronzen beeldje van een haan.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.